

ГІМН УКРАЇНИ

Музика Михайла Вербицького

Слова Павла Чубинського

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

РІДНА МОВА

Спитай себе, дитино, хто ти є,
І в серці обізветься рідна мова,
І в голосі ясним ім'я твоє
Просяє, наче зірка світанкова.

З родинного гнізда, немов пташа,
Ти полетиш, де світу далечизна,
Та в рідній мові буде вся душа
І вся твоя дорога, вся Вітчизна.

У просторах, яким немає меж,
Не згубишся, як на вітрах полова.
Моря перелетиш і не впадеш,
Допоки буде в серці рідна мова.

Д. Павличко

С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова

РІДНА МОВА

Підручник для 5 класу

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Грамота
2005

УДК 373.5:811.161.2+811.161.2](075.3)
ББК 81.2УКР-922
Є74

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-362 від 26.01.2005)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— пригадаймо;

— запам'ятаймо;

— це цікаво;

— усміхнімось.

Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т.

Є74 Рідна мова: Підруч. для 5-го кл. — К.: Грамота, 2005. — 240 с.: іл.
ISBN 966-8066-65-0

ББК 81.2УКР-922

ISBN 966-8066-65-0

© Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т., 2005
© Грамота, 2005

§ 1. Значення мови в житті людини і суспільства. Українська мова — державна мова України

1. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Українці називають маленьку дитину, яка не вміє говорити, «немовлям». І хоч немовлята «не мовлять», вони розрізняють звуки, впізнають голос мами. Вони більше люблять ніжний людський голос, ніж тишу чи незнайомий шум. Співає дитині колискову мати: «Ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота...» Дитина ще не скоро вимовить ці слова, але в її пам'ять уже ввійшли своїм неповторним звучанням «сон» і «дрімота», «кіт-воркіт» і «тепла хата».

Співає «Котка» мама. Прилітають і сідають на бильце колиски гулі-голуби. Вони воркують — теж розмовляють з дитиною. Так із маминою піснею приходять у світ дитини Слово.

2. Про що розповідається в тексті? Зробіть висновок, яке значення має мова в житті людини.
3. Використовуючи тлумачний словник, поясніть значення виділених слів.

2. Прочитайте. Поясніть, як ви розумієте подані висловлювання про мову.

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (Панас Мирний).

Мову чудову, глибинне і пружне слово, немов гостру зброю, дав нам народ. Дав цю мову і наказав пильно, свято оберігати її чистоту, збагачувати і відшліфовувати до блиску, до гостроти різючої (П. Тичина).

Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі (І. Цюпа).

3. Прочитайте, випишіть слова, що характеризують українську мову.

Вивчайте мову українську —
Дзвінкоголосу, ніжну, чарівну,
Прекрасну, милу і чудову,
Як материнську пісню колискову.

А. Каніщенко

Із слова починається людина,
Із мови починається мій рід...
Моя ласкава, мамина, єдина —
Щебече соловейком на весь світ.

Н. Рій

У світі понад шість мільярдів людей
і приблизно три тисячі мов.

4. 1. Прочитайте виразно вірш.

Буква до букви — слово вродилосьь,
Заусміхалось, заколосясь;
Серце зраділо слову, як брату,
Слово — це щастя, слово — це свято.

Вчімося, друзі, слово любити.
Слово до слова — й думка сповита.
Люди без думки — птиці безкрилі,
З думкою люди мудрі й щасливі.

Л. Чернецька

2. Яку думку висловлено в цьому творі? Як потрібно розуміти вислів: *люди без думки — птиці безкрилі*?
3. Як мова допомагає виражати думки, почуття?

5. 1. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібні слова з довідки.

1. Слово — не ..., як вилетить, то вже не спіймаєш. 2. Від гарних слів ... не облізе. 3. Слів не розкидаєш, добру ... маєш. 4. Хто говорить — ..., хто слухає — жне. 5. Не заживає ... від лихого слова. 6. Слово без ... нічого не варте. 7. Мудре слово в ... вагоме.

Довідка: громаді, еї, рана, горобець, славу, язик, діла.

2. Чого навчають ці прислів'я і приказки? Чому мова є найкращим засобом спілкування? Які ще засоби спілкування між людьми ви знаєте?

— Не вірю я приказкам.

— Чому?

— Приказка каже, що мовчання — золото. Я мовчав на уроці, а вчитель мені 12 балів не поставив.

6. 1. Прочитайте. Спишіть.

Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (*Конституція України*).

2. Як ви розумієте поняття «державна мова»? Чому в Україні державною є українська мова?

7. 1. Прочитайте. Визначте основну думку вірша.

Як сонця безсмертного коло,
що креслить у небі путі,
любить свою мову й ніколи
її не забудьте в житті.

Ми з нею відомі усюди,
усе в ній, що треба нам, є,
а хто свою мову забуде,
той серце забуде своє.

Вона як зоря пурпурова,
що сяє з небесних висот,
і там, де звучить рідна мова,
живе український народ.

В. Сосюра

2. Які ще мови ви вивчаєте і яка роль кожної з них у житті людини? Чому потрібно знати рідну мову?

8. 1. Поміркуйте над змістом пісенних рядків А. Демиденка:

Якого ж ми будемо племені-роду,
Якщо буде в устах наша мова згасать?

2. Підготуйте твір-роздум на тему «Чому я розмовляю українською мовою?»

9.

Користуючись малюнком, розкажіть про значення мови у житті людини і суспільства.

Я

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 2. Частини мови. Основні способи їх розпізнавання

10. 1. Прочитайте уривок з вірша Д. Білоуса «Злитки золоті».

Чи ти задумувавсь, відкіль оті
у нашій мові злитки золоті?
Як намистини, диво калинове —
частини мови!

Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигдав — іменник?
Іменник! Він узяв собі на плечі
велике діло — визначати речі, —
ім'я, найменування і наймення. —
Робота. Біль. І радість. І натхнення.

Ну а візьмімо назву — дісслово,
само підказує, що діє слово!
Ще й прикладу на нього не навів,
а вже до півдесятка дієслів!

Прикметник дасть іменнику-предмету
якусь його ознаку чи **прикмету.**

Числівник може визначить тобі
число речей, порядок при лічбі.

А поспитай звичайного займенника,
за кого він у мові? За іменника!

(Хоч може цей наш скромний посередник замінювати числівник і прикметник).

Прислівник звик, незмінний в мові, ознаки різні виражають **при слові**.

Сполучник каже: скромну роль я маю, але слова я в мові **сполучаю**.

І частка мовить: «Слово я службове, але людині чесно я служу.

І, будьте певні, в інтересах мови і так, і ні, де треба, я скажу».

А вигук може пролунати, як дзвін, у мові, мабуть, найщиріший він!..

2. Назвіть за допомогою вірша відомі вам частини мови. Якої частини мови ви не дорахувались у вірші? Скільки всього частин мови? Наведіть приклади.

11. 1. Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Назву першого місяця осені *вересень* пов'язують із пахучою рослиною — *вересом*. Ця рослина, як і липа, має велике значення для бджільництва. Цвіте вона у вересні, в Україні поширена на Поліссі.

Природа у вересні має свої особливості: довгими і прохолоднішими стають ночі, вранці над землею стеляться густі тумани, нерідко трава біліє від паморозі.

Вересневі дні часом нагадують тепле літо, а часом приносять холодні дощі.

2. Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про частини мови, наводячи приклади з тексту.

Назва частини мови	Що означає	На які питання відповідає
Іменник	предмет	<i>хто? що?</i>
Прикметник	ознаку предмета	<i>який? яка? яке? які?</i>
Займенник	вказує на особу або предмет	<i>хто? що?</i>
Числівник	кількість, порядок предметів при лічбі	<i>скільки? котрий? котра? котре? котрі?</i>
Дієслово	дію предмета	<i>що робити? що зробити?</i>
Прислівник	ознаку дії	<i>як? де? куди? звідки? коли?</i>

12. Виберіть правильний варіант. Запишіть визначення.

1. Морфологія — це...

- а) словниковий склад мови;
- б) розділ науки про мову, що вивчає звукову будову слова;
- в) розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови.

2. Усі частини мови поділяються на...

- а) службові частини мови;
- б) самостійні частини мови;
- в) самостійні та службові частини мови, вигуки.

Слова поділяються на частини мови за такими ознаками:

- що слово означає (предмет, дію, ...);
- на яке питання відповідає (хто? де? ...);
- які граматичні ознаки має (рід, число, ...);
- яким членом речення виступає (підмет, присудок, другорядні члени речення).

13. 1. Прочитайте текст. Випишіть по шість-сім службових і самостійних частин мови. За якими ознаками ви розпізнаєте прикметники і прислівники?

Із середини вересня відлітають у вирій птахи. Наші пращурки, побачивши у небі ключ журавлів, приказували:

— З чужої стороньки вертайтеся додомоньку!

При цьому годилося загорнути у хустку грудочку землі й тримати її до весни. Помітивши перший журавлиний ключ, що повертався з вирію, ту грудочку одразу закопували в полі чи городі. Це означало, що весна буде щедрою і буйною (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

2. Розкажіть про вересень у вашій місцевості.

14. 1. Із перелічених прикметників (багата, барвіста, буриштинова, золота, кольорова, ошатна, пишна, прозора, яснолиста, кучерява, ніжна, печальна, розкішна, жовтокоса), якими описують осінь, виберіть три слова, що, на вашу думку, найчастіше вживаються у художніх текстах. З якими ознаками осені пов'язані ці прикметники?

2. Складіть і запишіть твір про осінь, використовуючи такі прикметники: золота, щедра, лагідна, багряна, жовтолиста, журавлина, міцлива, шкільна.

3. Над кожним словом у першому реченні твору надпишіть, якою частиною мови воно є.

15.

Підготуйте розповідь за малюнком.

§ 3. Іменник

1. Що означають іменники?
2. На які питання відповідають іменники?
3. Іменники належать до самостійних чи службових частин мови?

16. 1. Спишіть. Підкресліть іменники, визначте рід, число, відмінки іменників.

Символ життя, святості, любові, вічності — все це Мама. Слово «мама» утворилося з перших складів дитячої мови: *ма-ма*.

Серце Матері... Чи є на Землі щось щасливіше і стражденніше від нього?

Руки Матері... Чи є на світі те, що могло б з ними зрівнятися? З ніжністю і ласкою материнських рук. Жодної хвилики не знаючи відпочинку, знаходять вони роботу: носять воду, варять їсти, білять, перуть, шиють, сіють, жнуть.

2. Що ще робили й роблять руки матері?

17. Спишіть. Іменники підкресліть. Поставивши до кожного іменника питання, визначте назви істот і неістот.

Сліпе щеня і те до матері лізе. На сонці тепло, а біля матері добре. У дитини заболить пальчик, а в матері — серце. На світі знайдеш усе, крім рідної матері. Одна мати — вірна порада (*Народна творчість*).

Українська мова багата на пестливі слова. Ось як можна звертатися до мами:

мамо, мамочко, мамусенько, мамусю, мамцю, матінко, матусенько, матусю, нене, ненечко.

18. 1. Прочитайте вірш. Сформулюйте за ним правило.

Як чергуються голосні

В переливах слів ми раді
відтінити тут одне:
там, де і в закритім складі,
у відкритім — о та е.
У закритім складі **кінь**,
у відкритому — **коня**.
Поміркуй над цим, прикинь —
не поїдем навмання.
У закритім складі **гість**,
у відкритім — **гостя жди!**
У закритім складі **шість**,
у відкритому — **шести**.
Не кінець тут прикладам, —
ще зразки вам викладемо:
лебідь — **лебеда**, **обід** — **обода**,
невід — **невода**, **чобіт** — **чобота**...
А є й виняток: **хобот** — **хобота**
й ще сучасніший: **робот** — **робота**.

Д. Білоус

2. Складіть речення зі словами *шість*, *шести*, *робот*, *робота*.
3. Провідмініяйте слово *кінь*. Складіть речення з іменником *кінь* у кличному відмінку.

Називний відмінок (хто? що?)
Родовий відмінок (кого? чого?)
Давальний відмінок (кому? чому?)
Знахідний відмінок (кого? що?)
Орудний відмінок (ким? чим?)
Місцевий відмінок (на кому? на чому?)
Кличний відмінок (—)

19. 1. Прочитайте вірш. Про яку пору року розповідає автор?

З чого хату будувати?

Лосеня і лисенятко
збудували в лісі хатку.
З чого стіни?
З павутиння!
З чого дах?
Із хмаровиння!
А підлога?
Із травинок!

А віконця?
Із рослинок!

Вітер двері відчиняє,
по хатині тій гуляє:
де ж поділось павутиння,
де ж поділось хмаровиння?

Зникли стіни, дах, віконця,
п'є росинки промінь сонця.
Лосеня і лисенятко
залишилися без хатки.

Не підкажете, хлоп'ята,
з чого хату будувати?..

Л. Біленька

2. Випишіть іменники, що означають назви: а) істот; б) неістот.
  3. Випишіть іменники, які мають форму однини, визначте, до якого роду вони належать.
20. 1. Прочитайте текст, поясніть відповідь дідуся. Хто виявився справжнім сином? Розкажіть про своє ставлення до матері, допомогу їй.

Сини

Дві жінки брали з криниці воду. До них підійшла третя. Сивенький дідусь присів на камені перепочити.

Ось одна жінка й каже іншим: «Мій синок спритний і сильний, ніхто його не подужає». «А мій співає, як соловейко, ні в кого такого голосу немає», — каже друга. А третя мовчить. «Чого ж ти про свого сина нічого не скажеш?» — питають її сусідки.

— Що ж сказати? Нічого особливого в нього немає.

Ось набрали жінки повні відра й пішли. І старенький за ними. Йдуть жінки, зупиняються. Болять руки. Хлюпає вода. Ломить спину.

Раптом назустріч три хлопчики. Один через голову перекидається, колесом ходить. Милуються ним жінки. Другий соловейком заливається, пісню співає. Заслухалися жінки. А третій до матері підбіг, взяв у неї важкі відра й потягнув.

Питаються жінки у старенького:

— Ну що? Як вам наші сини?

— А де ж вони? — відповів старий. — Я лише одного сина бачу.

В. Осєєва

2. Випишіть із тексту іменники, вжиті у множині. Провідміняйте слова *рука*, *жінка* в однині та множині. Сформулюйте правило про чергування приголосних звуків. Наведіть приклади.

Як виконуєш завдання,
Не забудь про чергування:
Як *поріг* — то на *порозі*,
Ну, а *ріг* — пиши: на *розі*,
Коли *вухо* — то у *вусі*,
А *кожух* — то у *кожусі*,
Як *урок* — то на *уроці*,
Око — порошинка в *оці*.

[г] ↔ [з]

[х] ↔ [с]

[к] ↔ [ц]

А. Сьашенко

21. 1. Спійшіть текст. Випишіть іменники — власні назви, поясніть уживання великої літери.

Перший День матері відсвяткували 10 травня 1908 року в Америці, у Філадельфії. Запровадила його американка Анна Джервіс на знак любові і пошани до своєї матері. Згодом це свято прийняли жінки Європи, а 1929 року його вперше відсвяткували в Галичині з ініціативи Союзу українок. Згодом Свято матері поширилося по всій Україні, та ненадовго — всього на десять років. Тепер воно знову приходить в Україну.

О. Сапельяк

2. Поясніть, у чому полягає відмінність між написанням іменників — власних назв та іменників — загальних назв.

22. 1. Прочитайте текст. Визначте рід, число іменників — загальних назв.

Чарівний ціпок

П'ятеро хлоп'ят: Петро, Іван, Максим, Василь і Гнат — м'яча ганяли на подвір'ї. І трапилась біда — м'ячем вікно розбили.

Втікати пізно, бо на ганок дід Панас вже вийшов і вивуватого шукає.

— Ану, кажіть, хто це зробив?

Усі п'ятеро мовчать, голови поопускали.

— У такому разі його знайде мій ціпок, — примружив очі дід. — Беріться кожний за ціпок.

Зробили так, як дід сказав.

— Усі взялися? — дід питає.

— Усі, — відповідають хлопчики.

— А той, що вікно розбив?

— Узявся! — крикнув Гнат.

М. Галагуза

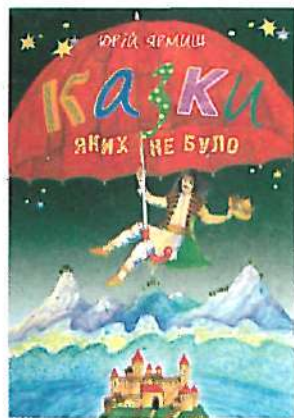
2. Чому деякі слова в тексті пишуться з великої букви? Запишіть імена ваших рідних і друзів.

Слова-імена мають свою історію.

Зрозумілими для нас є давні слов'янські імена Володимир, Всеволод, Любов, Віра, Надія, Мирослав, Святослав. У слов'янському імені Ярослав або Ярослава «заховалося» ім'я слов'янського бога сонця Ярила, утворене від староукраїнського слова *яр*, що означало: *гарячий, ясний, блискучий*. Весна у давній Русі-Україні теж звалася *яра*.

Багато наших імен — латинського, давньоєврейського, грецького походження. Так, у латинській мові Віктор — це *переможець*, Костянтин — *стійкий*, Максим — *найбільший*, Марина — *морська*, Наталка — *рідна*.

23. Зі словника власних імен людей дізнайтеся, що означає ваше ім'я або ім'я когось із ваших родичів (див. додаток).
24. 1. Пригадайте, коли власні назви пишуться в лапках. Наведіть приклади.
2. Запишіть, користуючись малюнками, 4-5 речень, у яких власні назви писалися б у лапках.

§ 4. Прикметник

25. 1. Прочитайте вірш Л. Лужецької.

Прикметник — це частина мови,
без неї нам не обійтись.

Ти вслухайсь в слово пречудове,
йому, як другові, всміхнись.

Земля — ласкава, люба, рідна,
а сонце — щире, золоте,
а небо — лагідне, погідне,
життя — прекрасне, молоде.

А очі в мами — добрі, ніжні,
а голос — чистий і дзвінкий,
а руки — теплі і надійні,
а погляд — сонячний, ясний.

Квітки у полі — білі, сині,
червоні, жовті, голубі.
Хмарки у небі бистрокрили,
весняні, літні, зимові.

Усі ознаки називає
прикметник як частина мови.
І жодної не обминають
слова ці, справді пречудові.

2. Випишіть прикметники, визначте рід, число.

Рід, число і відмінок прикметника залежать від роду, числа, відмінка іменника, з яким прикметник пов'язаний.

У прикметниках чоловічого і середнього роду з основою на м'який приголосний перед закінченням у родовому, давальному і місцевому відмінках пишеться м'який знак:

Н. в.	<i>літній дощ</i>	<i>літнє сонце</i>
Р. в.	<i>літнього дощу</i>	<i>літнього сонця</i>
Д. в.	<i>літньому дощеві</i>	<i>літньому сонцю</i>
М. в.	<i>(на) літньому дощі</i>	<i>(на) літньому сонці</i>

У прикметниках жіночого роду з м'якими приголосними основи в родовому відмінку перед закінченням ставиться м'який знак:

Н. в.	<i>літня пора</i>
Р. в.	<i>літньої пори</i>

26. 1. Спишіть. Замість крапок поставте прикметники у потрібному роді, числі, відмінку.

Калина — це символ *...* землі, *...* краю, *...* хати. Не було колись в *...* селі хати, біля якої не кущувала б калина. Йдеш, бувало, селом, а хати наче в коралях, червоніють *...* намистинками до *...* заморозків. А як потрібна була калина в *...* обрядах, *...* коровай неодмінно прикрашали пучечком цих ягід (За В. Скура-тівським).

Довідка: *рідний, отчий, батьківський, український, пізній, густий, народний, весільний.*

2. До прикметників *учорашній, пізній* доберіть іменники чоловічого, середнього і жіночого роду. Провідмінійте іменники з прикметниками.

27. 1. Спишіть. Над кожним словом позначте, до якої частини мови воно належить.

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася.
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну, гей, гей, розвеселимо!

2. Поясніть, чому в народній пісні Україна порівнюється з калиною.

28. 1. Прочитайте вірш.

Калина

Низький уклін аж до землі калині.
Вже хилить сонце до зими, вже іній,
А у калини стільки сил у гронах...
Скоріше китицю зірви червону!

Калини кущ
Дарує нам природа.
Здоров'я символ він,
Краси і вроди.

В. Деорецька

2. Розкажіть про лікувальні властивості калини, використовуючи прикметники: *червона, корисна, пишна, цінна, солодка, кислувата, медова, запашна, цілюща.*

§ 5. Числівник

29. Прочитайте вірш. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Що ви знаєте про цю частину мови?

Число числівник назове,
У світ лічби нас поведе,
Ми навчимося рахувати,
Додавати, віднімати.

Одна на світі Батьківщина,
І матір теж одна-єдина,

Над нами сонечко одне,
Проміння шле нам золоте.
Земля одна, планет — багато,
На небі — тисячі зірок.
Шість буднів тижня — одне свято,
І безліч у полях квіток.
Число числівник називає,
І всяк школяр це добре знає.
Один, два, три, чотири, п'ять —
Учимося, друзі, рахувати.

Л. Лужецька

30. 1. Прочитайте лічилки. Вивчіть їх. Числівники випишіть, виділені числівники провідміняйте.

Ішов кіт
Через сто воріт,
До кінця дійшов,
Кошеня найшов,
Няв.

Один, два, три, чотири, п'ять,
Стали в колі ми кружлять,
Покружляли, розійшлися,
Ні на кого не дивися.

31. Складіть і запишіть речення з висловами: *три книжки, п'ять кілець, одинадцять класів*. Поставте ці словосполучення у родовому відмінку.

О котрій годині?	Котра година?
О пів на п'яту.	Двадцять п'ять хвилин на четверту. Пів на п'яту.
О дев'ятій двадцять.	За чверть (за п'ятнадцять хвилин) сьома.
О восьмій годині.	Восьма година.

32. Дайте письмові відповіді на запитання, записуючи числівники словами.

- У якому столітті ми живемо?
- Яким роком закінчилося попереднє століття?
- У якому році ви отримаєте паспорт?
- Скільки предметів ви вивчаєте в п'ятому класі?
- Скільки годин ви проводите в школі протягом тижня?

33. 1. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Випишіть числівники, зазначивши відмінок.

1. Сімсот соколят на одній подушці сплять. 2. Один баранець пасе тисячі овець. 3. Що то за птах, що на вісьмох ногах?

4. Хто вранці на чотирьох ногах, удень на двох, а ввечері на трьох? 5. У двох матерів по п'ятеро синів.

(1. Соняшник. 2. Місяць і зорі. 3. Кожар. 4. Людина. 5. Рука і палець.)

2. Поставте виписані числівники в називному відмінку.

34. 1. Перепишіть, записуючи числівники словами.

«Чемні» друзі

Славко на великій перерві пригостив шістьох друзів чипсами. У пачці було 300 г. Дмитрик і Денис з'їли по 80 г, Маринка та Катруся — по 50 г, а Сашко та Наталя — по 20 г. Що дісталось Славкові?

2. Чи можна сказати про Славкових друзів: «Це — виховані діти»?

3. Користуючись тлумачним словником, поясніть, як ви розумієте характеристику людини — *чемний хлопець, чемна дівчина*.

§ 6. Займенник

1. Яка частина мови називається займенником?
2. Чому займенники називаються особовими?
3. Як пишуться особові займенники з прийменниками?

35.

1. Прочитайте вірш. Випишіть із нього займенники та числівники, зазначивши відмінок.

Вовки

— Чого, брате, так збілів?

Що з тобою сталось?

— Ох! За мною через став
Аж сто вовків гналось!

— Бог з тобою!.. Сто вовків!
Та б село почуло!

— Та воно, пак, і не сто,
А п'ятдесят було!

— Та й п'ятдесят диво в нас...
Де б їх стільки взялось?

— Ну, Іванцю! Нехай так,
Але десять гналось!

— Та і десять не було!
Знать, один усього?

— А як один? Аби вовк!
Страшно і одного...

— А може, то і не вовк?

— А що ж то ходило?

Таке сиве та мале,
А хвостик, як шило.

С. Руданський

2. Здогадалися, кого з'явався герой вірша? Відповідь вам допоможе знайти загадка.

Сіреньке, маленьке, хоч якого kota з місця стягне. (миша)

Особові займенники

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

36. 1. Прочитайте текст. Виділені слова замініть займенниками. Запишіть змінений текст.

Миша — один із улюблених персонажів народних казок. Саме **миша** допомогла висмикнути ріпку. **Миші** заманулося зачепити хвостиком яйце, і **яйце** розбилосся. Мишка-шкряботушка першою оселилася в рукавичці, куди згодом завітали жабка, зайчик, лисичка, вовк, кабан і ведмідь.

2. Поясніть роль займенників у цьому тексті. Назвіть казки, героями яких є миші.

37. Прочитайте колискову. Визначте особу, число і відмінок виділених займенників.

Ой **ти**, коту сірий,
та вимети сіни,
а ти, коту-рябку,
нам вимети хатку.
Коту волохатий,
біжи кругом хати
та піймай ти мишку,
вкинй її в колиску.
Вона буде пиццати,
а дитятко буде спати.

Народна творчість

38. Провідмініяйте займенник 1-ої особи однини і 3-ої особи множини.

§ 7. Дієслово

1. Що означає дієслово?
2. На які питання відповідає?
3. Яку особливість має неозначена форма дієслова?
4. Форми яких часів мають дієслова?

Зміна дієслів за особами і часами називається дієвідмінюванням.

39.

Прочитайте вірш. Випишіть із нього дієслова, утворіть від кожного неозначену форму за зразком.

Зразок. Діє — діяти.

Дієслово — слово діє:
ходить, робить, носить, сіє.

Слово плаче і радіє,
усміхається і мріє.

Дієслово — слово діє:
вірить, любить і жаліє,
не злословить, не лукавить,
серця ближнього не раниць.

Дієслово — слово діє:
народилось і зоріє,
розвивається і квітне,
слово любе, слово рідне!

Л. Лужецька

З дієсловами частка **не** пишеться завжди окремо, крім слів, які без **не** не вживаються: *неволити, ненавидіти, нестямитися.*

40. 1. Спишіть, розкриваючи дужки.

Ніколи (не) запізнююсь.
Завжди маю носовичок.
Стежу за своїм зовнішнім виглядом.
Вітаюсь зі знайомими.
(Не) перебиваю співрозмовників, вислуховую їх до кінця.
(Не) псую особисте та шкільне майно.
(Не) кидаю будь-де сміття.
У розмові використовую слова ввічливості.
(Не) підвищую голос, (не) вживаю грубих та образливих слів.
Прошу вибачення, якщо ненароком когось образив.
У громадському транспорті поступаюся місцем дорослим.
Знімаю головний убір у приміщенні.

2. Виберіть твердження, які ви завжди виконуєте. Порахуйте їх і за допомогою таблиць оцініть результати.

Більше 10	Ви — вихована людина і вмієте культурно поводитись.
6–10	Ви не завжди поведетесь культурно. Поміркуйте, що вам треба виправити.
Менше 6	Вам варто замислитись над своєю поведінкою і спробувати її змінити.

41. Спишіть, підкресліть дієслова, визначте дієвідміну.

Учіться вчитися

Домашні завдання потрібно виконувати після відпочинку, прогулянки.

На робочому місці не повинно бути нічого зайвого, а все необхідне — під рукою. Лампа має стояти ліворуч.

Перед початком роботи треба провітрити кімнату, вимкнути телевізор, радіоприймач, щоб не відволікатися.

Варто починати уроки з виконання найскладніших завдань. Слід відпочивати (10–15 хвилин) після кожного завдання.

Закони письма і вимови вивчай:
Написано **-ться**, а ти [ц':а] вимовляй.
Хто рано прокидається,
Зарядкою займається,
Роботи не боїться,
Той завжди добре вчиться.

Закони письма і вимови вивчай:
Написано **-шся**, а ти [с':а] вимовляй.
Швиденько одягає**шся**,
В дорозі не спиняє**шся**.
Так, друже мій, ніколи
Не спізни**шся** до школи.

Л. Лужецька

42. Запишіть подані дієслова у формі 2-ої особи однини теперішнього часу.

Виконувати, з'ясувати, не лінуватися, нездужати, ознайомити, перемагати, підвищити, поліпшувати, читати.

§ 8. Прислівник

43. Випишіть прислівники, поставте до них питання.

Чудовий Дніпро у тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси і гори повні води свої.

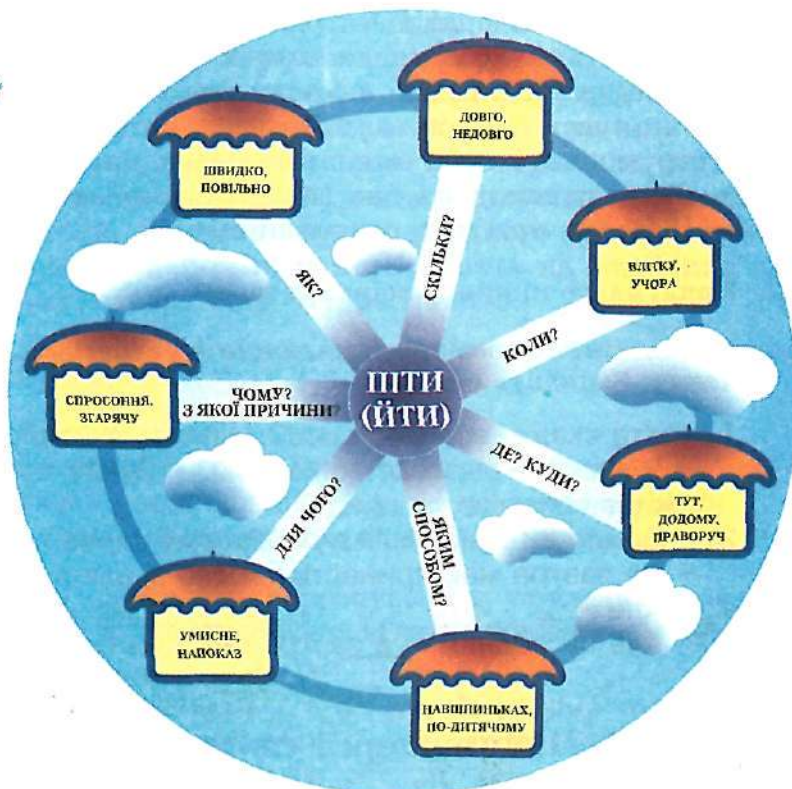
Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і вночі, і вдень. Синій-синій, рухається він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки може бачити людське око (За М. Гоголем, переклад І. Сенченка).

1. Яка частина мови називається прислівником? Наведіть приклади.
2. З якою частиною мови найчастіше зв'язані в реченні прислівники?
3. Якими членами речення бувають прислівники?

«Прислівникове» колесо огляду

Попрацюйте парами. Загадайте один одному дієслово. Позмагайтеся, в кого на «прислівниковому» колесі огляду буде більше прислівників.

44. 1. Розгляньте малюнок. Напишіть за ним твір (6-7 речень), використовуючи прислівники.

2. Підкресліть дієслова і пов'язані з ними прислівники. На які питання відповідають ужиті вами прислівники?

45. 1. Перепишіть, розкриваючи дужки.

Дніпро і Десна — це брат і сестра. Були вони колись людьми. Виросли, і батьки поблагословили їх у дорогу. Змовились вони вийти рано(вранці). Десна любила спати і проспала ранок. А Дніпро прокинувся (в)досвіта, порозвертав гори, порозчищав струмки й струмочки і побіг степами. Десна прокинулась, аж брата нема. Вона пустила ворона (в)перед, а сама побігла слідом (З кн. «Народна пам'ять про козацтво»).

2. Придумайте кінцівку легенди (усно).

46.

Прочитайте. Виберіть прислівники і складіть із ними речення. Запишіть речення.

- Хто скаже, від чого роса? — питає вчитель.
— Я знаю! — підіймається Іванко. — Земля крутиться так швидко, що аж потіє.
- За що ви накрутили вуха своєму синові?
— Бо завтра має принести табель з школи.
— Але ж...
— Але сьогодні я є, а завтра мене не буде вдома.

§ 9. Прийменник і сполучник

47. 1. Прочитайте казку. Випишіть прийменники.

Якось насився королеві Граматиці дивний сон. Опинилася вона у країні Словляндії. Сумна була ця країна. Усі слова жили там поодиноці на маленьких острівцях. Вони дуже хотіли

спілкуватися, але не могли потрапити до сусідів. І королева Граматика згадала про свою знайому фею Морфологію з її найменшими помічниками-чарівниками. Це були Прийменники та Сполучники: **в, на, до, через, з, від, по, у, під, над, і, та, але, й** тощо. Чарівники вміли будувати місточки між острівцями. Вони поєднували між собою слова й утворювали речення.

Відтоді слова почали спілкуватись **із** сусідами, разом захищатися **від** негоди, звертатися один **до** одного **по** допомогу, **на** свята запрошувати знайомих **у** гості. Життя на острівцях змінилось, і країна зветься тепер Мудрословією.

2. Складіть 5 речень із виділеними кольором прийменниками. Запишіть їх.

Хворий на грип (а не грипом);
багатий на гроші (а не грішми);
вхід за запрошеннями (а не по запрошеннях);
оцінка з математики (а не по математиці).

48.

Які прийменники пропущені в усталених словосполученнях? Запишіть речення із двома-трьома словосполученнями.

... пантелику збивати
... гарячу руку потрапити
... А до Я
... голках сидіти

вітер ... голові свище
писано вилами ... воді
битися як риба ... лід
... нових віників пам'ятати

- Що таке сполучник?
- Чому сполучник називають службовою частиною мови? Перед сполучниками *а, але* завжди ставиться кома.
Наприклад: Час минає, а не вертає. Діти зібралися до лісу по суниці, але їх зупинила гроза.

49.

Складіть і запишіть речення зі сполучниками *а, і, та (але), та (і), але*. Поясніть, яку роль виконують сполучники в реченні.

50.

Спишіть, вибираючи сполучник із дужок. Розставте коми.

Задумали шука, рак (*і, але, а*) лебідь летіти в теплі краї. Приготували харчі, склали на воза (*а, але, та*) не знали, як його везти. Рак посунувся з возом назад (*а, і, але*) шука потягла його у воду. Лебідь смикнув воза вгору. Всі хотіли зрушити його з місця (*а, і, та, але*) віз і нині там.

51.

Придумайте казку про сполучник.

Завдання для самоперевірки

52.

Доповніть речення. Запишіть слова у відповідні рядки. У виділеному вертикальному стовпчику прочитайте назву частини мови.

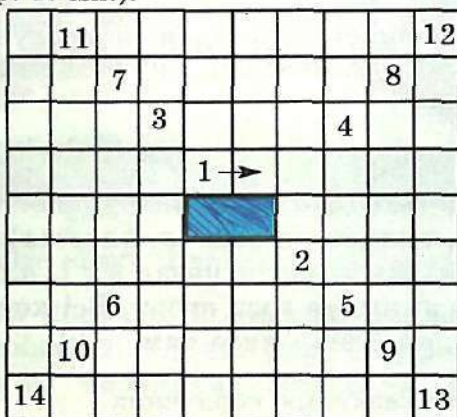
1. Ми допомогли бабусі, вона дякує (*кому?*) ... .
2. Сергійко добре вивчив вірш. Поставили гарну оцінку (*кому?*) ... .
3. Нас запросили в театр, і (*хто?*) ... дуже зраділи.
4. Я усміхаюся. Як радісно (*кому?*) ... .
5. Ми почули гул. Над (*ким?*) ... пролетів літак.
6. До нас прийшов листоноша. Приніс (*кому?*) ... бандероль.
7. Наші хлопці перемогли.
Ми пишаємося (*ким?*) ... .

53.

Чайнворд «Відмінки прикметників». Кожне слово у цьому чайнворді — прикметник у зазначеному відмінку, роді, числі.

1. Ярий (Д. в. одн. чол. роду).
2. Упертий (Ор. в. одн. чол. роду).
3. Мужній (Н. в. одн. жін. роду).
4. Яєчний (Зн. в. одн. жін. роду).
5. Уважний (Н. в. одн. серед. роду).
6. Етичний (Н. в. мн.).
7. Іржавий (Д. в. мн.).
8. Мідний (Р. в. одн. серед. роду).
9. Обласний (Р. в. мн.).
10. Хоробрий (Д. в. одн. жін. роду).
11. Йодистий (Р. в. одн. чол. роду).
12. Обережний (Р. в. мн.).
13. Хазяйський (Р. в. одн. жін. роду).
14. Їстівний (Ор. в. мн.).

54. Виберіть правильну відповідь.

- У якому рядку всі слова — іменники:
  - рух, завдання, бігати;
  - дія, молодий, життя;
  - звертання, сміливість, читання?
- У якому рядку всі іменники належать до назв неістот:
  - птах, листя, вітер;
  - книга, хата, осінь;
  - яблука, груші, садівник?
- На які групи поділяються всі частини мови:
  - на самостійні та службові частини мови;
  - на головні і другорядні частини мови;
  - на самостійні та службові частини мови, вигуки?
- У якому рядку перераховано всі службові частини мови:
  - іменник, сполучник, прикметник;
  - сполучник, прийменник, частка;
  - займенник, частка, сполучник?
- Закінчіть речення:

Прикметник — це самостійна частина мови, яка...

  - виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*;
  - виражає предмет і відповідає на питання *хто? що?*;
  - виражає ознаку і відповідає на питання *як? де? куди?*
- Замість яких частин мови вживаються займенники:
  - замість дієслів;
  - замість сполучників;
  - замість іменників?
- На які питання відповідають числівники:
  - який? яка? яке? які?*;
  - хто? що?*;
  - скільки? котрий?*
- У якому рядку всі слова — числівники:
  - другий, два, двоє;
  - двійка, подвоїти, одна друга;
  - по-друге, двокімнатна?
- У якому рядку всі слова з часткою *не* пишуться окремо:
  - не/волити, не/дописати, не/погодитися;
  - не/навидіти, не/сказати, не/доробити;
  - не/знайти, не/привітатися, не/боятися?

10. У якому рядку всі слова — прислівники:
а) тиша, тихий, голос;
б) голосити, голосний, голосно;
в) тихо, весело, голосно?
11. У якому рядку всі слова — прийменники:
а) біля, в, під, біль;
б) для, доля, Оля;
в) під, перед, на?
12. У якому рядку всі слова — сполучники:
а) від, до, за;
б) і, а, та;
в) я, ми, він?

55.

Прочитайте вірш Д. Білоуса. Про що йдеться в ньому? Напишіть невеликий твір на цю тему (6–8 речень). Над кожним словом надпишіть, якою частиною мови воно є.

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою
В тебе, друже, не все гаразд,
Не вважай її примусовою,
Полюби, як весною ряс.

Примусова тим, хто цурається,
А хто любить, той легко вчить:
все, як пишеться, в ній вимовляється, —
все, як пісня, у ній звучить.

І журлива вона, й піднесена,
Тільки фальш для неї чужа.
В ній душа Шевченкова й Лесина,
І Франкова у ній душа.

Дорожи українською мовою,
Рідна мова — основа життя.
Хіба мати бува примусовою?
Непутящим бува дитя!

ТЕКСТ

§ 10. Основні ознаки тексту

56. 1. Прочитайте дві групи речень.

1. Діти каталися на санчатах. Дерева стояли в жовтому вбранні. У вікна класу заглядає сонце. На темному небі з'явилися яскраві сузір'я.

2. Тільки-но зійде сніг із землі, як у лісі крізь торішнє листя пробиваються гострі зелені листочки. Спочатку з'являються де-не-де сині ніжні квіти. А коли пригріє сонце, лісові галявини вкриваються синьою ковдрою пролісків.

2. У якій групі речення зв'язані між собою за змістом? Назвіть слова, що вказують на такий зв'язок. До якої групи речень можна дібрати заголовок?

3
ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Текст — це висловлювання з двох і більше речень, об'єднаних спільною думкою (темою).

Тема — те, про що розповідається в тексті.

Ознаки тексту

- задум, або основна думка
- зв'язність
- завершеність

Основна думка розгорнутого висловлювання — це головне, що автор хоче нам сказати.

57. 1. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. Визначте основну думку тексту. Спишіть. Поясніть чергування голосних і приголосних звуків у слові *porig*.

Соломія потягла на себе скрипчиві двері. Зупинилась на ранковому порозі.

В обличчя хлюпало чисте, прозоре повітря.

— Такий здоровий дух... — прошепотіла й заслухалась, як дзвенять роси. Дивилась на ліс, на небо, на спорих-траву за порогом. Усе вмивається росою, усе може жити собі й без людей, а людина без усього цього жити не може (*За Б. Харчуком*).

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Про що йдеться в цьому тексті?
2. Що найбільше вразило Соломію вранці?
3. Без чого не може жити людина?

58. 1. Прочитайте текст.

Шпак

1. Шпаків називають провісниками весни. 2. У березні-квітні вже можна почути бадьору пісню птаха. 3. Шпак — чудовий наслідувач. 4. Проте є в нього і своя пісня. 5. Живуть птахи по сусідству з людиною, часто в шпаківнях. 6. З яскраво-голубих яечок самочка висиджує пташенят. 7. Понад триста разів на день батьки приносять їжу маленьким ненажерам. 8. Через три тижні молоді птахи покидають шпаківні й переселяються на луки, поля, великі галявини в лісі.

2. Відзначте, що ви знали про шпаків (відоме) і що для вас виявилось новим (нове).

	Відоме	Нове
Номери речень	1, ...	2, ...

3. Що нового про шпаків ви можете додати до тексту? Наприклад, якого розміру, кольору птахи?
4. Прочитайте ще раз текст, замінивши виділені вислови іменником *шпаки* у відповідному відмінку. Як змінився текст?
5. За допомогою яких слів досягається зв'язність тексту?

59. 1. Прочитайте текст.

Груші з копанки

У бабусі Марфи — дві сестри-однолітки: груша і копанка. Тоді був серпень, і спека стояла така крута, що йдеш і млієш.

— Чи не можна у вас напиться? — спитав я у бабусі, що сиділа під грушею і вишивала сорочку.

— Якби не можна, то навіщо б я тоді отуто жила!

Коли я тяг воду, цеберка спершу глухо стукнулася боком об грушки, що плавали у воді, аж тоді набралася, а коли пив з дерев'яного кухлика, бабуся сказала так лагідненько:

— Доброго здоров'я пивши. Та в таку годину йти — хіба не підіб'єшся, як сонце аж колеться гарячим, — і усміхалася мудро, як усміхаються лише старенькі та діти.

Разом з водою я витяг з копанки і дві грушки.

— Самі, чи що, падають у воду? — спитав я.

— Котра й сама впаде, а то і я вкидаю, щоб холонули... Ось у полудень школярйки йтимуть з учення, то до одної витягають, ласунці малі! Пригощайтеся в дорогу. Та ще ловіть, бо гарячі вони не такі... (За Гр. Тютюнником).

2. З'ясуйте значення слів *копанка*, *підбитися*, *цеберка* за тлумачним словником.

3. Дайте відповідь на такі запитання:

1. Для кого бабуся Марфа вкидає груші в копанку?
2. Чого чекає бабуся від тих, хто ласуватиме грушами?
3. Як ви розумієте вислів «Людина має робити добро»?
4. Який ваш вчинок можна порівняти з добрими справами бабусі Марфи?

4. Сформулюйте основну думку тексту.

60. 1. Прочитайте народний вислів:

Дерево пізнають по тому, що воно родить, а людину по тому, що вона робить.

Як ви розумієте цей вислів?

2. Складіть і запишіть текст (5–7 речень) про добру людину, яка вчить вас творити добро.

§ 11. Будова тексту. Тема, мікротема, тематичне речення

61. 1. Прочитайте текст.

На баштані

Ховрашок кинув колосок у нірку і сухо свиснув. У цю мить згори щось загрозливо зашурхотіло, і я побачив, як на мене котиться, аж підскакує, щось кругле і жовте. Я відскочив убік, як оте кругле і жовте ударилося біля мене об камінь і розлетілося на друзки... Тихо, повільно і тепло запахло динею. Друга диня, більша та ще жовтіша, прошмиготіла повз мене згори і, оббігаючи каміння, шипщину і будяки, шубовснула в річку! Мені стало цікаво: хто ж це все-таки жбурляється з поля динями?

Я зупинився і прислухався: з баштану чулося якесь цямкання, жування і шамкотіння. То осі гризли кавуни... Лисиця вгризти його, круглого, не може, а шукає вже репнутого чи розбитого. Осі ж усім своїм кодром накидаються, прогризають кавунову шкірку з ходу і з бойовою на крилах піснею вгризаються в нього — тільки держи! Своїми залізними щелепами осі гризуть, як крокодили. Буває, в кавуні вони і ночують — лягають на зернятах спати, щоб вдосвіта, коли ще ні світ ні зоря, все починати спочатку...

Якось розповідав мені один сторож: уночі на баштан прибігла лисиця. Побігала-пошукала, бачить: лежить надгризений кавун. Лисиця — до нього і з розгону в ту дірку свій писок тільки — тиць! А там ще звечора ночували осі. Вона прямо тим

писком в осі! Ото було плачу! І плачу, і крику, і зойку...
(За М. Вінграновським).

2. До якого стилю належить текст «На баштані»?

3. Підготуйте усний переказ тексту «На баштані» за планом:

1. Котяться дині.
2. Дивні звуки.
3. Осі і лисиця.

Щойно ви переказували текст, який має назву «На баштані». У ньому назва — це тема висловлювання.

Пункти плану вашого усного переказу ділять текст на менші теми. Їх називають **мікротемами**.

Зверніть увагу, що кожна мікротема — це окремий абзац. Виділені в абзацах речення або частини речення — це назви мікротем. Такі речення називаються **тематичними**. Іноді тематичне речення можна замінити одним словом.

62. Розгляньте схему, Чим відрізняється схема від плану тексту «На баштані»?

Тема. На баштані		
I мікротема <i>Котяться дині.</i>	II мікротема <i>Дивні звуки.</i>	III мікротема <i>Осі і лисиця.</i>
Перше тематичне речення <i>Диня прошмиготіла повз мене і шубовснула в річку.</i>	Друге тематичне речення <i>То осі гризли кавуни.</i>	Третє тематичне речення <i>Уночі на баштан прибігла лисиця.</i>
Тематичне слово <i>Дині</i>	Тематичне слово <i>Осі</i>	Тематичне слово <i>Лисиця</i>

63. 1. Випишіть із першого абзацу тексту «На баштані» дієслова, що передають швидку зміну подій. Доберіть до дієслів слова з близьким значенням. Запишіть їх.
2. Як ви розумієте вислів *ні світ ні зоря*? Знайдіть у тексті інший вислів, близький за значенням.

64. 1. Прочитайте текст.

Дядько Роман і золотокрилки

На величезному, просто безкрайому лані гречки пасуться бджолята. Як гарно їм тут на просторах, у білому квітучому царстві! Трудитись — ото в них справжнє життя. І мед вониносять пудами.

Порядкує коло бджіл дядько Роман. Він, кажуть, знає таємну бджолину мову. Ходить серед вуликів і щось намовляє бджолятам. Певне, щоб краще роїлися, не хворіли та веселіше носили нектар з близьких і далеких квіток. Бува, дядько і вухом прикладається до бджолиної хатки, мов лікар до чийогось серця. Якби щось не так, бджоли одразу занепокоїлись би, загули тривожно.

Усе мудро облаштовано. В усьому в них порядок і лад. А між собою як дружно живуть! Як дбайливо годують одна одну з весни, коли ще кволі, слабенькі...

І погоду бджола чує краще за нас. Якщо зранку весело, стрімко літає, так і знайте: день буде погожий, сонячний (За О. Гончаром).

2. Поясніть поділ тексту на абзаци, визначивши мікротеми.
3. Запишіть тематичні речення.

65. 1. Підготуйте усний стислий переказ тексту «Дядько Роман і золотокрилки» за тематичними реченнями.
2. Продовжіть розповідь, використовуючи власні знання про бджіл.
  3. Чому так кажемо: «Працьовита, як бджілка» або «Трудиться, як бджілка»?

Павук

Не повірите:

Павук

Павутину тче

Без рук...

Виявляється,

У нього

Рук нема,

Є тільки ноги.

Він орудує ногами,

І роботу цю

В дозвілля

Називає

Ногоділлям.

В. Войтович

Тема. <i>Мої домашні улюбленці</i>			
I мікротема	II мікротема	III мікротема	IV мікротема
У мене з'явився (песик, котик...)	Таке симпатичне створіння!	Нам разом весело.	Ми відповідаємо за тих, кого приручили.

§ 12. Типи висловлювання: розповідь, опис, роздум

Катерина Білокур. Натюрморт «Снідання»

67. 1. Прочитайте текст народної легенди.

Хліб і золото

Коли ще в Галичі жив Данило, він мав такого майстра, що робив йому гроші. Той майстер у золоті купався, але волі не мав. Король Данило замикав золотаря і випускав власноручно, коли потрібно було майстрові кудись вийти. Про все багатство короля знав лише той майстер. І так розжився, що не розумів, як голодним бути. Та й одного разу каже королеві:

— Золото — цар.

А Данило поправляє його:

— Ні, чоловіче, хліб — усьому голова.

— Ні, золото і срібло.

Вони посперечалися. А другого дня бачить король Данило золотий напис на стіні: «Хліб — болото, а всьому голова — срібло й злото».

Данило нічого не сказав. Але другого дня зранку привів майстра, замкнув його. А тут вістові прилітають — ворог іде. Данило зібрав дружину, вирушають у похід. Поїхали, а про майстра забув, що замкнений.

Минуло кілька тижнів. Данило з військом повертається додому, чекає від майстра-золотаря дарунка за перемогу, а того нема. І тут згадав. Зіскакує з коня, біжить до майстерні, відмикає, а на купі золота лиш кістяк з майстра, а на стіні золотом написано: «Срібло, злото — то болото, а хліб — це цар».

Отак життя навчило.

2. Дайте відповіді на запитання.

1. Про кого чи про що розповідається в тексті?
2. Яку основну думку висловлено в тексті?
3. Які засоби зв'язку між реченнями використано в розповіді?
4. Яку ще назву можна дати цьому оповіданню?

3. Складіть план розповіді «Хліб і золото». Запишіть назви мікротем і порівняйте їх із планом розповіді.

4. Випишіть із тексту прислів'я і поясніть, у яких випадках уживають ці висловлювання.

Розповідь — це висловлювання про те, що відбувалося або відбувається. До розповіді ставимо запитання *що відбулося?*

68. 1. Прочитайте легенду. Зверніть увагу, в якому часі вжито форми дієслів.

Євшан

Змалку потрапив у далекі краї син половецького князя. Жив там у розкошах. Зовсім забув про свою землю. Батько кілька разів посилав за ним гінця, але син не хотів повертатися до кочового життя. Тоді послали до сина пісняря й дали йому із собою пучок сухої степової трави — євшан-зілля.

Посланець співав про далекі степи й старенького батька, але пісня не схвилювала юнака. І тільки тоді, коли син почув, як пахне євшан-зілля, душа його затужила за рідною землею. Він повернувся до вільного життя серед чарівної природи.

2. Порівняйте розповідь з описом рослини.

Євшан-зілля — це кримський полин, або полинок. Рослина ця не дуже ефектна, непоказна. На кущах полину — білувате,

густе листя, що нагадує павутину. Воно має приємний запах ефірної олії, яку використовують у парфумерії.

3. Перекажіть текст легенди, увівши в нього опис евшанзілля.
4. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте значення слів *ефектний*, *парфумерія*.

Опис — висловлювання про властивості, ознаки предметів. Опис використовують для зображення природи, місцевості, інтер'єру, для характеристики предмета, тварини, відтворення зовнішності, портрета людини. До опису ставимо запитання *який?*

69. 1. Спишіть текст. Визначте в ньому елементи опису й розповіді.

Я знову біля річки. Низько пролітає синій рибалочка, маленький річковий птах у яскравому оперенні: з яскраво-оранжевою грудкою, з білими цятками коло очей, з синіми крильцями і голубою спинкою. Посвистуючи, він перековзує з одного куща на інший, завмирає на вільховій гілці, вичікуючи здобич. Рибалочка зненацька пірнає у воду, вискакує, обережно зависає біля кручі. Знову пірнувши між латаття, вихоплює сріблясту верховодку (За Є. Пашковським).

2. Підготуйте опис птаха.

Роздум — висловлювання, у якому говориться про причини та наслідки дій. До роздуму можна поставити питання *чому?*

70. Продовжіть речення.

1. Я люблю малювати, тому що ... .
2. Спортом треба займатися, бо ... .
3. Через те, що життя на Землі неможливе без води, ...

71. 1. Прочитайте текст. Визначте в ньому елементи розповіді, роздуму.

Народна художниця Катерина Білокур

Катерина Білокур малювала казкові квіти. Чому саме казкові? Адже життя її не було схоже на казку. Не ходила вона до школи, хоч читати навчилася рано. Ніхто не вчив її малювати. Їй доводилося прясти, білити, копати, садити, збирати...

Свої перші малюнки художниця робила вуглиною на сірому домашньому полотні. Фарби готувала з бузини, калини, буряка. Але як ці фарби допомагали їй творити яскравий світ української природи! Мала Катерина Білокур багату фантазію, уяву. Можливо, по-іншому склалася б її доля, якби не знайомство з видатною співачкою Оксаною Петрусенко.

Шлях Катерини Білокур від Богданівки (село на Київщині) до художніх виставок за кордоном і до світової слави виявився нелегким, тернистим. Але перемогли талант, наполеглива праця, нестримне бажання малювати.

2. Підготуйте опис картини Катерини Білокур «Натюрморт «Снідання» (див. с. 39) за таким планом:

1. Що зображено на картині?
2. Які форма, розмір, колір намальованих предметів?
3. Чи подобається вам картина «Натюрморт «Снідання»?

72. Прочитайте вірш. Визначте його тему й основну думку.

Повернута радість

Дівчинка тиха —
Доня вдовина —
Колись малювала
Червону калину.
А вітер з-за обрію
Холодом дихав,
Навіював голод
І лихо за лихом.
Вода за водою,
Біда за бідою —
Розмилась калина
Гіркою сльозою.

У дівчинки нині
Щаслива хвилинка:
Уже її доня
Малює калину.
Малює проворно
Малою рукою
Усе, що розмите
Гіркою сльозою.
Усе, що розмите,
Усе, що забуте.
Аби Україні
З калиною бути!

Г. Чубач

73. 1. Прочитайте текст.

Калина — символ України

Не було колись в Україні хати, біля якої не кущувала б калина. Йдеш, бувало, селом, а хати наче в коралях. Червоніють калинові намистинки до пізніх заморозків.

У народній медицині найкращими ліками вважається калиновий чай. Свіжі ягоди з медом та водою вживали при кашлі. Соком очищали обличчя.

А яка потрібна була калина в численних обрядах, особливо у весільному! Коли випікали коровай, прикрашали його пучечком калини.

Якщо троянди і виноград, за влучним висловом Максима Рильського, символізують красиве і корисне, то кущ калини, увібравши обидві ознаки, передає духовний потяг людей до своєї землі, своїх традицій.

Хіба не про це говорить народна поезія: **калиновий міст, калинова сопілка, калиновий голос, калинова колиска?**

Найніжнішу пісню дарує нам сопілка з маминої калини (За В. Скуратівським).

2. Складіть план і напишіть докладний переказ розповідного характеру з елементами роздуму.

74. Напишіть твір-роздум «Чому червона калина стала символом України?»

— Татусю, що мали люди до того, як був винайдений телевізор?

— Тишу та спокій, синочку.

Основні поняття до розділу «Текст»

Ознаки тексту	Будова тексту	Тип висловлювання	Стиль, до якого належить текст
задум (основна думка)	тема	розповідь (що відбулося)	розмовний
зв'язність	мікротема	опис (який предмет)	художній
завершеність	тематичне речення	роздум (чому так відбувається)	науковий
	тематичне слово		публіцистичний
			офіційно-діловий

Завдання для самоперевірки

75. Виберіть правильну відповідь.

- Текст — це:
  - кілька слів;
  - кілька речень, об'єднаних спільною думкою;
  - два і більше речень.
- Однією з ознак тексту є:
  - зв'язність;
  - стилість;
  - уривчастість.
- Яка ознака не характерна для тексту:
  - завершеність;
  - незв'язність;
  - задум.
- Речення в тексті пов'язані:
  - спільним присудком;
  - спільною думкою;
  - однаковим початком.
- Основна думка тексту — це:
  - те, про що розповідається в тексті;
  - головне, що хотів сказати автор;
  - зміст останнього речення.
- Тема тексту — це:
  - слово, яке повторюється;
  - те, про що розповідається в тексті;
  - перше речення.
- Тематичне речення — це речення:
  - яким починається абзац;
  - яким закінчується абзац;
  - яке передає основну думку, висловлену в абзаці.
- У тексті розрізняють:
  - мікротеми;
  - мікросхеми;
  - мікроклімат.
- Яке запитання можна поставити до тексту-розповіді:
  - що нас вразило?
  - що відбулося?
  - хто винен?

10. Яке запитання можна поставити до тексту-опису:
а) протягом якого часу?
б) який предмет?
в) де відбувається дія?
11. Яке запитання можна поставити до тексту-роздуму:
а) який предмет?
б) чому так сталося?
в) яка дія відбулася?
12. За одним із поданих малюнків складіть текст-розповідь.

РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ

Фонетика	В	звуки мови
Графіка	В	знаки письма
Орфоепія	В	правила вимови
Орфографія	И	правопис, систему правил написання слів
Лексикологія	И	словниковий склад мови
Фразеологія	В	лексичне значення фразеологізмів
Лексикографія	В	(стійких сполучень слів)
Будова слова	Ч	закони укладання словників
Словотвір	Ч	частини, з яких складається слово
Граматика	А	способи творення слів
Морфологія	А	морфологію та синтаксис
Синтаксис	А	частини мови
Пунктуація	Є	будову словосполучень і речень
Стилістика	Є	правила вживання розділових знаків
		особливості мовних стилів

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§ 13. Словосполучення. Головне і залежне слово у словосполученні

1. Словосполучення використовується для називання предметів, їхніх ознак, дій.

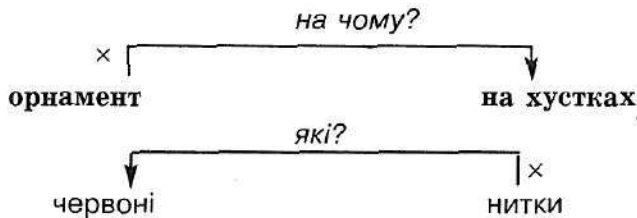
Наприклад: вишивали хустину, дівоча хустка.

2. Словосполучення складається щонайменше з двох слів (самостійних частин мови).

Наприклад: вишивали шовком, купив ту хустину.

3. У словосполученні є **головне слово** і **залежне слово**. Від головного до залежного ставиться питання.

Наприклад:

4. Слова у словосполученні зв'язані за змістом і граматично або тільки за змістом.

Наприклад:

у залежного і головного однакові рід, число, відмінок	<i>рожева нитка</i> <i>рожевою ниткою</i> <i>рожевих ниток</i>
головне від залежного вимагає певного відмінка	<i>оволодіти (чим?) мовою</i> <i>оволоділа (чим?) мовою</i> <i>оволоділи (чим?) мовою</i>
головне і залежне зв'язані тільки за змістом	<i>вишивала давно</i> <i>читала давно</i> <i>приїхав давно</i>

Поєднання слів, які не є словосполученнями:

- а) підмет і присудок;
- б) іменник з прийменником;
- в) слова, з'єднані сполучниками.

76.

Прочитайте слова і словосполучення. Скажіть, слова чи словосполучення називають предмет конкретніше?

колір	червоний колір
орнамент	рослинний орнамент
квіти	великі квіти
майстриня	народна майстриня

77. Прочитайте текст, випишіть 4-5 словосполучень. Від головного слова до залежного поставте питання.

Колись хустки в Україні вишивали шовком, сріблом та золотом. Якщо вишивали шовком, то найчастіше використовували червоні, сині, зелені та рожеві нитки. Сині нитки окремо ніколи не вживали — тільки в поєднанні з червоними.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний. А починаючи з вісімнадцятого століття, для хусток, як і для рушників, увійшов у моду рослинний орнамент. Дуже рідко на старих українських хустках бачимо зображення птахів (За О. Воропаєм).

78. Замініть кожне словосполучення близьким за змістом.

Зразок. *Рослинний орнамент — орнамент із зображенням рослин.*

Геометричний орнамент, дівоча хустка, хустка для весілля, хустка із шовку.

79. Виберіть із наведених висловів словосполучення, запишіть їх.

Вишивання шовком, лишилася й досі, не цурайтесь, пам'ятають про любов, під сніжком, татусь купив, червоні і сині.

80. Прочитайте уривок з вірша Г. Островської. Випишіть 2-3 словосполучення. Поставивши питання, визначте головне й залежне слово.

Подаруй мені, мамо, хустину
Із червоним, як мак, бережком.
Запишаюся в ній, як дитина,
Як калина під білим сніжком.

Та хустина мені нагадає,
Як і ти молодою була.
І від років вона не линяє,
Тільки юність твою узяла.

81. 1. Утворіть із поданих груп слів словосполучення. Запишіть їх.

Рушники, милуватися; синє, шовк; поєднувати, колір; поєднувати, вдало; українська, народне, одяг; національна, традиції; зберігати, скриня, в.

2. Визначте, якими частинами мови виражені головні слова в словосполученнях.

82. Дайте відповіді на запитання.

1. Як залежне слово пов'язане з головним?
2. Які поєднання слів не є словосполученнями?

§ 14. Речення. Граматична основа речення

83. Порівняйте ознаки словосполучення і речення.

Словосполучення	Речення
складається щонайменше з двох слів	може складатися з одного слова, групи слів
має головне слово і залежне слово	має граматичну основу (підмет і присудок)
є будівельним матеріалом для речення	є будівельним матеріалом для тексту, виражає закінчену думку

Речення — це слово або декілька слів, зв'язаних за змістом і граматично. Речення має завершену інтонацію, виражає закінчену думку.

84. 1. Складіть речення з поданих слів і запишіть їх.

1. До, вода, український, народ, ставитись, шанобливо.
2. Вона, необхідна, всі, живі, істоти.
3. Особливо, цілюща, сила, надаватися, свячена, вода.

2. Розгляньте складені речення як назви мікротем тексту. Побудуйте за ними твір-роздум про значення води в нашому житті.

85. 1. Прочитайте висловлювання. Чи можна це висловлювання назвати реченням? Скільки граматичних основ ви виділили б у ньому?

Біля водойм українці часто висаджували верби дерева захищали воду від бруду, зарослі верболозу допомагали знаходити джерела.

2. Запишіть речення з виділеними граматичними основами.

Перехожий постукав у двері та й каже:
— Дайте водички попиту, бо так їсти хочу, що аж переночувати ніде.

Підмет називає особу або предмет, про які йдеться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Наприклад: Діти посадили у шкільному дворі вербову гілочку.

Присудок повідомляє, що робить підмет, що з ним робиться, який він є, що він є.

Наприклад: Діти посадили у шкільному дворі вербову гілочку і виростили з неї дерево.

86. Спишіть. Підкресліть граматичні основи.

Вода в решеті не встоїться. Вода все сполоще. Вода і камінь довбає. Верба воду береже.

Народна творчість

87. Прочитайте речення. Назвіть граматичні основи у кожному з них.

У відрі з водою плаває корінець хрону. Така вода зберігається дуже довго. Вона має цілющі властивості.

88. 1. Прочитайте.

У мудрому прислів'ї — віковий досвід народу. Люди спостерігали за природою й через неї давали оцінку людським характерам, вчинкам.

І за холодну воду не береться.	<i>про лінощі</i>
У каламутній воді добре рибу ловити.	<i>про нечесність, крутість</i>
Літа плывуть як вода.	<i>про плин часу</i>
Тиха вода високі береги підмиває.	<i>про щось приховане, небезпечне</i>

2. Які прислів'я, усталені вислови про воду ви знаєте? Поясніть, коли вживають такі вислови.

§ 15. Речення з одним головним членом

Граматична основа речення складається з підмета і присудка.

Наприклад: Помітно оголилися дерева.

Можуть бути речення з одним головним членом.

Наприклад: Сьогодні весь день дощить. Золота осінь.

89. Спишіть речення. У кожному підкресліть граматичну основу.

Помітно оголилися дерева. У дібровах замовк пташиний гук. Ставки та озерця вкрилися опалим листям.

Уранці на землі все частіше з'являється біла паморозь. Дощить. Колючий вітер примушує витягати із схованок рукавиці та шапки. Жовтень... Осінь впевнено увійшла в свої права (З кн. «Український рік у прикметах і приметниках»).

90. Прочитайте текст. Виписіть речення з одним головним членом (односкладні).

Осіній вітер. Сіло за гору сонечко. Навколо тихо-тихо. Коли це з-за лісу лунає тривожний крик: курли, курли... Високо в небі летить табун лебедів. Чого кричать так тривожно?

Здається, вони щось забирають із рідної землі. Пригадалась мені казка, що її розповідала бабуся: коли відлітають лебеді, вони своїми криками сіють на землі печаль. Вдивляюсь у табун. На тонких лебединих крилах грають пурпурові відблиски вечірньої заграви (За В. Сухомлинським).

91. Перебудуйте виділені речення так, щоб граматичні основи в них склалися з одного головного члена.

Українська назва другого осіннього місяця не потребує ніяких пояснень. Довколишні гаї вже одяглися в яскравий привабливий жовтогарячий колір з усіма його відтінками. Назва «жовтень» була відома з часів Київської Русі. Ще цей місяць народ називав весільником. Селяни вже встигали зібрати врожай. Робота на полі, в городі завершена. Батьки одружували дітей.

Весела задача

На вербі вродило 27 грушок, а на сосні — 32 яблука. Андрійко зірвав 4 грушки і 2 яблука. Скільки грушок і яблук лишилось на обох деревах?

92. Запишіть 5-6 односкладних речень про погоду в жовтні. Підкресліть граматичні основи.

93. Спишіть загадки. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Восени народжуюся, повесні вмираю, своїм тілом землю взимку зогріваю. 2. Горя не знаємо, а гірко плачемо. 3. Влітку служить, а взимку зуби сушить.

(Л. Сніг. 2. Дощові хмар. 3. Вора.)

§ 16. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення. Розділові знаки в кінці речення

Види речень за метою висловлювання

Розповідні	Питальні	Спонукальні
висловлюють повідомлення, розповідають про щось	висловлюють запитання	висловлюють наказ, вимогу, заклик, прохання, побажання, пораду тощо
<i>Знову щедро сонце світить.</i>	<i>Знову сонце щедро світить?</i>	<i>Сонце, знову щедро світи!</i>

94. 1. Прочитайте вірш. Випишіть розповідні і спонукальні речення.

Вперше

Радості такої
Не було ніколи!
Це Оленка нині
Вперше йде до школи.
При дорозі тато
Сушить в лузі сіно.
В добру путь, Оленко!
Вчися на відмінно!

С. Жупанин

2. Який розділовий знак ставиться в кінці розповідного речення?

95. Про який розділовий знак ідеться у вірші Д. Білоуса? Запишіть 3-5 речень із цим знаком.

Маленька, менша від мачини,
ні з ким не стану на борню.
А при читанні, коли треба,
й людини мову зупиню.

96.

Прочитайте вірш-загадку Д. Білоуса і поясніть уживання знака питання. Наведіть власні приклади.

Він після речення, цитати
вмостився, схожий на гачок.
Всіх нас примушує питати,
а сам ні пари з уст — мовчок.
Що це таке?

Питальні речення здебільшого починаються словами *де, коли, куди, хіба, хто, чи, що, як, яка, яке, який, які* тощо.

У питальному реченні більшою силою голосу (інтонацією) виділяється одне слово, допомагаючи тим самим зрозуміти, що саме цікавить мовця.

Наприклад:

Ти із задоволенням ходиш до школи?

Ти із **задоволенням** ходиш до школи?

Ти із задоволенням **ходиш** до школи?

Ти із задоволенням ходиш **до школи**?

97.

Прочитайте, виділяючи голосом (інтонаційно) різні слова кожного речення.

Хто першим веде маленького учня у світ знань?

Ти сьогодні чергуєш?

— Який твій улюблений предмет? — запитує вчитель.

— Телевізор, — відповідає учень.

98.

1. Прочитайте, перепишіть. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання.

Бути гостинним господарем — велике мистецтво. Що потрібно знати, щоб друзям і знайомим було приємно бувати у вашому домі?

Насамперед, в оселі має бути прибрано. Не забудьте, до речі, й про свій зовнішній вигляд. Щоб гості не нудьгували, варто організувати цікаві розваги. А коли у вас чомусь зіпсувався настрій? Звичайно, гості не повинні цього помітити.

Приділяйте однакову увагу всім присутнім. Наостанок не забудьте подякувати за приємно проведений час.

2. При нагоді скористайтеся правилами гостинності.

— Ти вже повчив уроки? — запитує бабуся Сергійка.

— Якщо йти до магазину, то ще ні, а якщо гуляти, то вже!

Н. Кузьменко

Види речень за емоційним забарвленням

Неокличні	Окличні
Вимовляються без вираження особливих емоцій	Вимовляються з підвищеною інтонацією, емоційно
<i>Перед тим, як виконувати домашнє завдання, необхідно провітрити кімнату.</i>	<i>Сідаєш за домашнє завдання – провітри кімнату!</i>

99. 1. Прочитайте речення. Визначте їхні типи за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Порівняйте інтонацію неокличних і окличних речень.

Настали канікули.

Настали канікули!

Ти прочитав книжку?

Ти вже прочитав книжку?!

Вчися поважати думку іншого.

Вчися поважати думку іншого!

2. За зразками поданих речень складіть і запишіть власні висловлювання.

100. Випишіть із підручника з української літератури по три розповідні, питальні і спонукальні речення.

101. 1. Відгадайте загадку.

Що за знак — стрункий,
він над крапкою завис,
спонука до поклику.
Хто ж бо він? — ...

Д. Білоус

2. Розкажіть про власні успіхи в школі на цьому тижні, використовуючи окличні речення. Два з них запишіть.

Ух і Ох

Ми на груші, —
Ух!
Раптом чуєм:
Гух!
Потім тільки
Гець!

Що воно за
Грець!
Подивились:
Ох!
То ми долі
Вдвох!

Г. Бойко

§ 17. Головні члени речення

головні члени речення
(підмет і присудок)

другорядні члени речення

102. Спишіть. Підкресліть у кожному реченні головні члени.

Сім'єю називаємо ми чоловіка, дружину, їхніх батьків і дітей. Стосунки в родині будуються на любові, взаєморозумінні, пошані. Діти, поважайте свій рід і не цурайтеся його.

Які ми родичі?

— Іване, кажуть, родичі ми з вами.
Чи так? Скажи, будь ласка.
— Аякже! Ваша мати нашій мамі
двоюрідна Параска.

Д. Білоус

103. Спишіть, підкресліть присудки в кожному реченні.

З першої миті життя схиляються над нами обличчя матерів. У тривозі й любові вдивляються матері у своїх дітей. Всім своїм життям і працею, прикладом і вихованням вони утверджують у нас людяність, бережуть від усього лихого. Вони бажають нам щастя. Матері завжди думають про те, щоб їхні діти жили гідно серед людей і творили добро на своїй землі (За О. Сизоненком).

Між підметом і присудком, якщо вони обидва виражені іменниками в називному відмінку або дієсловами в неозначеній формі, ставиться **тире**.

Наприклад: Чоловік — голова у хаті. Життя прожити — не поле перейти (Народна творчість).

104. 1. Складіть за малюнком і запишіть текст, використовуючи слова *сім'я, родина, коріння, батько, мати, сімейне коло, брат, сестра, дід, родичі*.
2. Пригадайте, які ви знаєте члени речення. Підкресліть їх.

Типи присудків

Простий дієслівний	Складений дієслівний	Складений іменний
виражається одним дієсловом	складається з двох слів хотіти могти вміти бажати перестати закінчити пробувати повинен треба можна	складається з двох слів бути (є) здаватися називатися
	неозначена форма дієслова	іменник, прикметник, числівник, займенник
Я <u>поважаю</u> своїх батьків.	Мої батьки <u>хочуть пишатися</u> мною.	Мати — <u>берегиня</u> сім'ї.

105. Підготуйте і запишіть розповідь на тему «Моя родина», вживаючи в реченнях різні типи присудків. Скористуйтеся поданими запитаннями:

1. Якою є ваша родина? (знатною, великою, відомою, дружною, співучою, талановитою...).
2. Людей яких професій об'єднує родина?
3. Звідки походить ваше прізвище?
4. Чи часто ви збираєтеся разом?

5. Яких традицій ви дотримуетесь?
6. Як ваша сім'я любить відпочивати?

2. Підкресліть у реченнях головні члени. Назвіть, якими частинами мови вони виражені.

106. Запишіть прислів'я, вставляючи пропущений підмет. Підкресліть граматичну основу в кожному реченні.

Хвалилася ... своїми дітьми. Кожна ... своє болото хвалить.
Веселий ... — сім'ї радість.

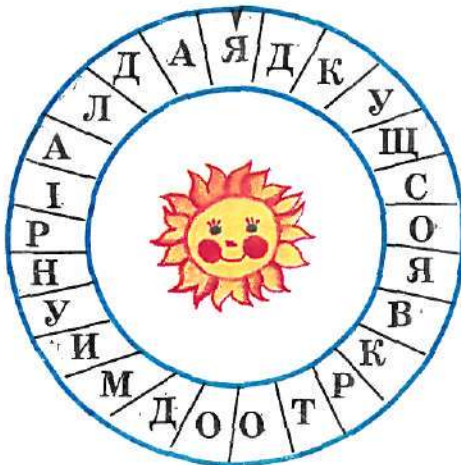
Довідка: *гість, жаба, сова.*

107. Прочитайте. Випишіть із тексту речення зі складеними іменними присудками.

Родовідна пам'ять — явище в українському побуті унікальне. Кожний мав знати поіменно свій родовід від п'ятого чи навіть сьомого коліна.

Пам'ять про своїх пращурів була природною потребою. Триматися свого роду, оберігати сімейні реліквії і традиції та передавати їх у спадок наступним поколінням було обов'язком (За В. Скуратівським).

108. 1. Прочитайте прислів'я (читати потрібно за годинниковою стрілкою, пропускаючи одну клітинку).

(одні виром наші одні завжди в сім'ї)

2. Складіть речення про родину, використовуючи словосполучення: *треба берегти, можна радіти, повинні допомагати*. Якими членами речення виступають ці словосполучення у реченнях, які ви склали?

§ 18. Другорядні члени речення

109. Прочитайте уривок вірша. Знайдіть у ньому назви другорядних членів речення.

Другорядні теж важливі члени речення,
тут вони не для прикраси, не для клечання...
Думку можуть (помічав це, безумовно, ти)
пояснити, уточнити і доповнити.
Поділяються, напевне, неспроста вони
на означення, додатки і обставини.

Д. Білоус

Додаток	Означення	Обставина
означає предмет	вказує на ознаку предмета	вказує на ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб)
Питання		
кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	який? чий? котрий?	де? куди? звідки? коли? чому? як? з якою метою?
Підкреслення		
----- (пунктирна лінія)	~~~~~ (хвиляста лінія)	----- (риска-крапка)
Приклади		
Я милуюся (чим?) каштанами (під чим?) під травневим дощем.	Місто (яке?) Чернігів розташоване (на якому?) на правому березі Десни.	Школярі (коли?) навесні поїхали (ку- ди?) на екскурсію (куди?) до Умані.

Другорядні члени речення — **додаток, означення, обставина**. Вони пояснюють головні члени речення і залежать від них.

Речення, що складається тільки з головних членів, називається **непоширеним**.

Речення, у якому є другорядні члени, називається **поширеним**.

110. Спишіть. Підкресліть головні і другорядні члени речення, ставлячи до кожного питання за зразком.

Зразок. На мальовничих берегах Дніпра розкинувся Київ.

1. Київ (що зробив?) розкинувся.
2. Розкинувся (де?) на берегах.
3. На берегах (чого?) Дніпра.
4. На берегах (яких?) мальовничих.

Київ — найстаріше і найвідоміше українське місто. Воно побудоване дуже давно. Про Київ згадують у своїх книжках греки. Грецькі купці колись приїздили на береги Дніпра торгувати.

111. Спишіть. Визначте, у яких відмінках стоять підкреслені додатки.

На правому березі Десни розкинулося стародавнє місто Чернігів. Засноване воно у сьомому столітті. Чернігівці та гості міста милуються його Спаським і Борисоглібським соборами, Іллінською і П'ятницькою церквами.

112. 1. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова стояли б у називному і знахідному відмінках однини.

Край, місто, село.

2. Визначте, якими членами речення вони виступають.

113. 1. Спишіть. Підкресліть головні і другорядні члени речення.

Бузина і дядько

Звисока усім киває
На городі Бузина.
Не чіпай її, бо має
Дядька в Києві вона.

П. Ларін

2. Що означає вислів «На городі бузина, а в Києві дядько»?

114. 1. Спишіть. Підкресліть означення.

З давньою легендою про дружинника київських князів Житомира пов'язують назву міста. У дев'ятому столітті дружинник заснував на високому березі річки Кам'янки, притоки Тетерева, поселення. Відтоді й веде свій лік місто Житомир. У часи монголо-татарської навали місто було доценту зруйноване. Та Житомир знову постав у новій красі.

2. Визначте, якими частинами мови виражені означення.

115. 1. Спишіть, поставивши слова в дужках у потрібних формах.

У тринадцятому столітті галицько-волинський князь Данило заснував місто на (річка Полтва) і назвав його (ім'я) сина Лева. З (Високий Замок) видно всю панораму Львова.

2. Підкресліть означення.

116. Випишіть із тексту обставини, вказавши, якими частинами мови вони виражені. Поясніть правопис прислівників.

Одеса — південні морські ворота держави. Місто розташоване на північно-західному узбережжі Чорного моря. Чудова морська гавань і архітектура Одеси завжди приваблювали туристів. Багато їх приїждить навесні та влітку.

117. Напишіть маленьку розповідь про своє рідне місто чи село. Підкресліть у реченнях головні й другорядні члени.

118. Складіть речення за схемами.

1. _____ =
2. _____ = - - - - .
3. - - - - = _____ - - - - .
4. _____ = - - - - ~ - - - - .

119. Спишіть. Підкресліть головні й другорядні члени речення. Визначте будову складених присудків.

Язик до Києва доведе

Столиця Київської Русі Київ була відома своїми церквами й монастирями, палацами й бібліотеками. Сюди йшли люди вчитись і молитися, служити й торгувати. Далеко за межами держави лунала слава про Київ. До нього можна було дійти, навіть не знаючи дороги, а тільки розпитуючи про неї.

§ 19. Однорідні члени речення

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення. Вимовляються однорідні члени речення з перелічувальною інтонацією.

120. Спишіть, знайдіть однорідні члени речення, підкресліть їх.

Іван Петрович Котляревський народився і творив у Полтаві. Його «Енеїда» і «Наталка Полтавка» досі полонять читача іскрометним гумором. Із Полтавою пов'язане життя і Панаса Мирного, і Юрія Кондратюка, та й інших відомих людей.

121. Прочитайте. Визначте, якими членами речення є однорідні члени.

Тернопіль стоїть на річці Серет. За легендою, назва міста походить від назви тернового поля. Стара українська архітектура збережена в таких пам'ятках, як Старий Замок, Воздвиженська церква, церква Різдва Христового. У місті бували Іван Франко, Василь Стефаник, Микола Лисенко.

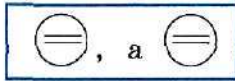
122. Складіть і запишіть по одному реченню з однорідними підметами, присудками, додатками, означеннями, обставинами.

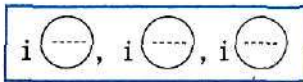
Між однорідними членами речення ставимо коми, якщо
1) однорідні члени не з'єднані сполучниками;
Наприклад: Київ, Черкаси, Запоріжжя, Херсон розташовані на берегах Дніпра.

2) однорідні члени з'єднані сполучниками *а*, *але*, *та* (у значенні *але*);
Наприклад: Цього літа ми мандрували в Карпатах, а не дивилися на ці чудові гори по телевізору.

3) однорідні члени з'єднані повторюваними сполучниками *і*, *й*, *та* (у значенні *і*), *або*, *чи*.
Наприклад: Улітку ми відвідали і Феодосію, і Ялту, і Судаку.

Якщо між двома однорідними членами речення стоїть неповторюваний сполучник *і*, *й*, *та* (у значенні *і*), *або*, *чи*, *к*ому між ними не ставимо.
Наприклад: Суми розташовані на берегах Псла та Сумки.

123.

Спишіть, розставте розділові знаки між однорідними членами речення.

Там, де сходяться річки Харків, Лопань та Уда, постало місто Харків. У ньому жили працювали і Г. Квітка-Основ'яненко і П. Гулак-Артемівський і П. Грабовський. Тепер Харків — один із найбільших індустриальних наукових і культурних центрів країни.

124.

Випишіть із підручника з української літератури п'ять речень з однорідними членами. Поясніть розділові знаки.

125.

Знайдіть у жарті однорідні члени.

— Питається, звідкіль я прийшов та що знайшов. Ходив я десь-то та знайшов дещо, та коли я що або абощо, то нехай мені абищо. От що, а не то що, а ви кажете, що я там що чи абищо! Нехай мені бозна-що, коли збрехав що про що або нащо!

§ 20. Однорідні члени речення
з узагальнювальним словом.
Двокрапка і тире при узагальнювальних словах

126.

Використовуючи малюнки, доберіть слова до поданих узагальнювальних назв: *квіти, птахи, тварини*.

Слово, яке є об'єднувальною назвою до перелічуваних однорідних членів речення, називається **узагальнювальним словом**.

Наприклад: *Летять великі птиці: орли і соколи, зозулі і шпаки* (Б. Грінченко).

127.

Доберіть до поданих слів узагальнювальні.

1. Десна, Дніпро, Рось, Сула.
2. Верба, дуб, каштан, клен, липа.
3. Маслюк, опеньок, підберезник, сиріжка.

Узагальнювальне слово може стояти перед однорідними членами або після них.

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, після нього ставиться двокрапка. Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то перед ним ставиться тире. Узагальнювальне слово виступає тим самим членом речення, що й однорідні.

Наприклад: *Усе було в холодному затінку: сад, степ, двір* (Ю. Мушкетик). Яскраву зелену траву, різнобарвні лугові квіти, кущі верболозу — все це можна побачити на картинах Степана Васильківського.

128. 1. Складіть і запишіть речення із запропонованими однорідними членами — назвами предметів живої природи — та узагальнювальними словами. Зверніть увагу, що названі рослини, тварини, птахи занесені в Червону книгу.

Конвалія, пролісок, ряст, сон-трава (квіти).

Зубр, лось, олень (тварини).

Лебідь, пугач, чорний лелека (птахи).

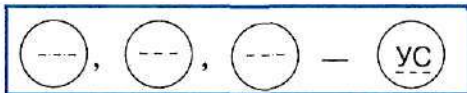
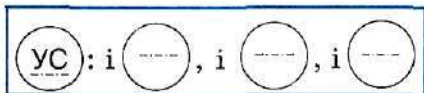
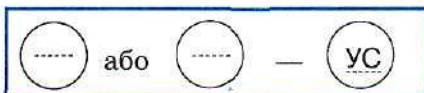
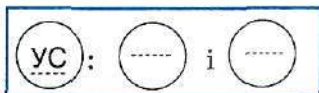
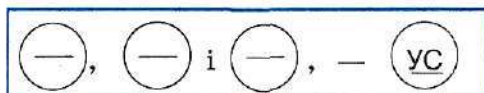
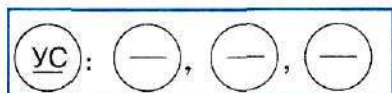
2. Що ви знаєте про Червону книгу? Поміркуйте, чому потрібно берегти природу.

129. 1. Спишіть, поясніть уживання розділових знаків. Числівники записуйте словами.

У Києві є 46 заповідних територій: парків, ботанічних садів, дендрологічний парк, зоопарк. Місто прикрашають понад 165 тисяч видів різних дерев: каштанів, беріз, тополь, кленів. На бульварах, алеях, у скверах столиці України росте безліч квітів: троянд, тюльпанів, жоржин, айстр, маргариток.

2. Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальне слово стояло після однорідних членів. Запишіть речення.

130. Складіть речення про живу природу. Введіть у них однорідні члени за поданими схемами, де УС — узагальнювальне слово.

131. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення, поясніть розділові знаки.

Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.

Л. Костенко

- Тату, я зловив ведмедя!
- То веди його сюди.
- Не ведеться-бо!
- То держи його.
- Не держиться-бо!
- То пусти його.
- Він мене не пускає!

Народна творчість

132. Спишіть, розставляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени речення й узагальнювальні слова.

Природа — чудодійне джерело, яке живить людину. Однак нам доводиться багато працювати обробляти ґрунт добувати корисні копалини прокладати дороги. Ми вміємо все запускати ракети створювати нові моделі автомобілів і вдосконалювати комп'ютери. Та це не завжди безболісно для природи. Вона потребує уваги захисту і розумного ставлення.

133. 1. Прочитайте народну байку.

Ходила свиня лісом, годувалася жолудями з великого дуба. Наїлася жолудів та й почала підривати корінь у дуба.

— Нащо ти риєш? — каже дуб. — Там моє коріння: як підриєш, то засохну.

— То й сохни! — відказує свиня. — Хіба мені що? Мені аби жолуді!

— Та жолуді ж з мене! — каже дуб.

А свиня не слухала й щодня рила під дубом яму, аж поки дуб не засох.

2. Поясніть головну думку байки. Свої міркування запишіть, використовуючи речення з однорідними членами.

134. Спишіть речення, розставляючи потрібні розділові знаки.

1. У річках ставках та озерах України водиться така риба короп карась лящ плітка окунь судак лин щука і сом. 2. У густих дібровах справжнє пташине царство зяблики дрозди зорянки синиці солов'ї. 3. А в лісах можна зустріти хижаків лисицю вовка ласку тхора.

135. 1. Напишіть твір-мініатюру на тему: «Ліси мої, гаї мої священні! Преподобні нам вівіки незнищенні» (Л. Костенко).

2. Доберіть до узагальнювального слова *ліс* вузчі поняття.

§ 21. Звертання. Розділові знаки при звертанні

Звертання називає того, до кого звертаються.
Наприклад: *Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко!* (Народна творчість).

Звертання може бути поширеним, якщо при ньому є пояснювальні слова.

Наприклад: *Молодий козаче, чого зажурився?* (Народна творчість).

Звертання може стояти на початку, в середині і в кінці речення.

Звертання відокремлюється з обох боків комами. На початку речення звертання може відокремлюватись знаком оклику, якщо вимовляється з окличною інтонацією.

В українській мові звертання має форму кличного відмінка.

136. Прочитайте, знайдіть звертання, обґрунтуйте розділові знаки. Наведіть поширені і непоширені звертання.

1. Колиш мене, бабко, колиш, куплю тобі калач за гріш.
2. Ой спи, діду, до обіду, спечу коржик із посліду.
3. Ой ти, зайку, наш зайку, віддай нам ти тую ляльку для синочка на забавку.
4. Ой спи, сину, спи, дитино, устань здоровенький, аби з тебе виріс дужий, хорошенький.

Народна творчість

137. Випишіть звертання.

- Ой ковалю, ковальочку,
Підкуй мені чобіточки!
- Почекай-но, Іваню,
Нехай вугля розпалю.

— Куй, куй чобіток,
Подай, діду, молоток.
Не подаси молотка —
Не підкую чобітка.

Народна творчість

138.

Складіть речення з поданими словами так, щоб вони виступали звертаннями.

Сергій, батько, друг, козак.

Іменники на зразок *мама, Микола, Катря, Марія, бабуся* (із закінченням *-а, -я* у називному відмінку) мають такі закінчення в кличному відмінку:

- о *мамо, Миколо, Ларисо, подруго;*
- е *Катре, зоре, земле, пісне;*
- є *Маріє, Надіє, Соломіє, мріє;*
- ю *бабусю, матусю, Олю, Ганнусю.*

Іменники на зразок *тато, Богдан, хлопець, лікар, водій* (із нульовим закінченням і закінченнями *-о, -е* в називному відмінку) мають такі закінчення в кличному відмінку:

- у *тату, сину, товаришу, дядьку;*
- е *Богдане, хлопче, друже, брате;*
- ю *лікарю, водію, секретарю, учню.*

Іменники на зразок *ніч, радість, Любов, осінь* (із нульовим закінченням у називному відмінку) мають таке закінчення в кличному відмінку:

- е *ноче, радосте, Любове, осене.*

139. 1. Спишіть. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Чорногузе, дядьку,
Зроби мені хатку,
І ставок, і млинок,
І цибулі грядку!
2. Мавко, мавко,
На тобі полинь,
А мене покинь.
3. Дощику, дощику,
Припечи, припечи,
А я буду у куточку
На печі, на печі.

Народна творчість

2. Випишіть іменники, що мають форму кличного відмінка. Поясніть їхні закінчення.

140. Складіть речення з поданими звертаннями, щоб вони стояли на початку, в середині і в кінці речення.

Соловейку. Мій рідний краю. Шановна громадо. Любі друзі.

141. Вивчіть скоромовку, вкажіть звертання.

Мудра Марина журила Мартина: «Ти, Мартине, не мартинь, Мартинові жарти кинь!»

142. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова виступають: а) звертанням; б) другорядними членами речення; в) головним членом речення.

Дитина, мова, пісня, світ.

§ 22. Ознайомлення з найуживанішими вставними словами. Відокремлення вставних слів

143. Прочитайте. З'ясуйте, що виражають виділені слова. Поясніть, яких відтінків набуває завдяки їм висловлена в кожному реченні думка.

Жовтий і блакитний кольори є символами життя і миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **напевно**, символами життя і миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **безперечно**, символами життя і миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **на мою думку**, символами життя і миру.

Жовтий і блакитний кольори є, **як відомо**, символами життя і миру.

Вставні слова — це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Вставні слова не є членами речення.

На письмі вставні слова виділяються комами.

Розгляньте таблицю, у якій вставні слова (ВС) стоять у середині, на початку та в кінці речення.

Гербу України, справді, понад тисячу років.
 початок , ВС , кінець речення

Справді, Гербу України понад тисячу років.
 ВС , кінець речення

Гербу України понад тисячу років, справді.
 початок речення , ВС

Найуживаніші вставні слова

Що виражають	Вставні слова	Приклади
Упевненість	звичайно, безперечно, безумовно, справді	І справді, Земля кругла, як глобус.
Невпевненість	очевидно, здається, може, мабуть, певно	Здається, сад повесні завітас на щастя усім і добро (Л. Забашта).
Різні почуття	на щастя, на радість, дивна річ, на жаль, на біду, на сором, що й казати	На щастя, тихий вечір йде (Б. Лепкий).
Належність	по-моєму, кажуть, гадаю, як відомо, за словами...	Кажуть, Балтійське море вимиває шматки бурштину.
Порядок викладу думок	по-перше, по-друге, по-третє, отже, наприклад, нарешті	Літо бабине вгорі, отже, осінь на порі (О. Пархоменко).
Увічливість	вибачте, будь ласка, прошу вас, дозвольте, якщо ваша ласка, даруйте	Будь ласка, зупиніть на наступній зупинці (Прохання в транспорті).

144. 1. Прочитайте. Випишіть речення зі вставними словами.

Національний прапор України — це жовто-блакитний стяг. Він, як відомо, має досить давнє походження. Ці два кольори на гербах і прапорах нашого славного народу використовували, безперечно, не лише за часів козацької вольності, а й за княжої доби.

2. Поясніть, що виражають вставні слова.

145. Спишіть, увівши в речення замість крапок вставні слова.

Чому саме жовтий і блакитний кольори вибрали українці для свого прапора?

Жовтий колір — це ... колір пшеничної ниви, ... колір зерна, що дарує життя всьому суццюму на землі. Жовтий колір — це ... колір жовтогарячого сонця, без лагідних променів якого ... не дозрів би, не заколосився б життєдайний хліб.

А блакитний, синій колір про що нам говорить? Це ... колір ясного, чистого, мирного неба. Це ... колір цариці-води.

Тому ... народ України вибрав поєднання жовтого і блакитного кольорів для свого національного прапора.

Довідка: *по-перше, по-друге, безумовно, мабуть, звичайно, справді, безперечно.*

146. Спишіть, виділяючи вставні слова.

Золотий тризуб на блакитному тлі як символ влади — дуже давній знак. Його використовували ще за часів Київської Русі. Отже нашому гербу більше тисячі років.

Дивна річ, чому саме тризуб вважають гербом України? Мабуть тому, що число «три» завжди вважали числом казковим, чарівним. А ще можливо у тризубі відображено триєдність життя: батько — мати — дитина. Вони символізують силу, мудрість і любов.

Деякі слова бувають лише вставними:

мабуть, по-перше, по-друге, щоправда, отже.

Не бувають вставними словами:

навіть, майже, приблизно, принаймні, особливо.

Бувають вставними словами або членами речення:

правда, кажуть, може, здається, на щастя.

147. Складіть і запишіть речення, у яких подані слова виступали б то вставними словами, то членами речення.

Зразок. *Ця байка вам в пригоді, може, стане (Л. Глібов). Сірий вовк може бігти зі швидкістю до 90 км за годину.*

Здається, кажуть, може, на щастя.

148. Спишіть. Вставні слова підкресліть.

Національний гімн України — це, як відомо, урочиста пісня, символ нашої державної єдності. Запам'ятайте, його написали поет Павло Чубинський і композитор Михайло Вербицький понад століття тому. На превеликий жаль, у народній пам'яті збереглася тільки одна поезія Павла Чубинського, та, на щастя, саме вона припала до серця всім українцям.

149. Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово називається вставним?
2. Яку роль відіграють вставні слова у реченні?
3. Які розділові знаки ставляться при вставних словах?
4. Чи є вставні слова членами речення?

Є в українців урочисті, величні пісні. Їх співають і слухають, як і Державний гімн України, стоячи. Це «Молитва за Україну», «Ой у лузі червона калина» і пісня на Шевченкові слова «Реве та стогне Дніпр широкий».

§ 23. Складне речення

За будовою речення поділяються на **прості** і **складні**.

Просте речення має одну граматичну основу.

Складне речення містить у собі два або більше простих речень, поєднаних змістом та інтонацією.

Порівняйте:

Природа налаштовується на зимовий спочинок.

(Просте речення, бо має одну граматичну основу.)

Останній місяць осені має нестійкий характер, ліс стає незатишним, природа налаштовується на зимовий лад. (Складне речення. У ньому три граматичні основи.)

Прості речення, що входять у складне, можуть поєднуватися:

- сполучниками *і(й), а, та, але, зате, щоб, тому що*;
- словами *коли, який, де*;
- без сполучників.

Між частинами складного речення ставиться кома.

Наприклад: Садок був уже пожовклий, товстий шар зовсім жовтого листя лежав долі. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини (*Б. Грінченко*).

150. Прочитайте. Випишіть складні речення.

Листопад — одинадцятий місяць року й останній місяць осені. Незатишні, непривітні в листопаді парки, сквери, бо осінні дощі й вітри гуляють у них. Природа завмирає, і все навколо чекає зими.

151. Спишіть вірш. Підкресліть граматичні основи у складних реченнях.

Як швидко літо пролетіло!

Як швидко літо пролетіло!
Прийшла осіння пора,
Немов на крилах полинуло
Кохане літечко з двора!..
Садок марніє потихеньку,
Пожовклі падають листки,
Вітрець не віє вже тепленько, —
Жене понурії хмарки.
Посох горошок на городі,
Мачок вже цвіт давно згубив,
Високий соняшник на грядці
Журливо голову схилив.

Олена Пчілка

152. 1. Із кожної пари простих речень утворіть складні. Запишіть їх. Підкресліть граматичні основи.

1. Листопад в Україні не завжди збігається з початком падолисту. Така назва більше пасувала б жовтню.

2. За часів Київської Русі листопад називали груднем. Сучасний грудень мав назву студень.

3. У листопада напoxваті і віз, і сани. Листопад — вересню онук, жовтню — син, а зимі — рідний брат.

2. Поясніть, як ви розумієте народний вислів про листопад.

153. Прочитайте. Доберіть до тексту заголовки. Запишіть складні речення, підкресліть у них головні і другорядні члени.

На восьме листопада припадає день Святого Дмитрія. Це свято здавна шанували в народі, оскільки воно завершувало хліборобський рік. За народними уявленнями, цей святий замикає землю і надає зимі право господарювати на ній. Ключі він тримає при собі, доки за ними не приїде верхи на білому коні весняний Юрій (шостого травня — день Святого Юрія). За цим днем у давнину визначали, якими будуть літо і зима, врожай, приплід худоби (За В. Скуратівським).

154. 1. Чому народ склав такі прислів'я про останній місяць осені?

Листопад стелить землю листям, а грудень — снігом.

Листопад уриває дня, а накликає ночі.

Листопадовий день — із заячий хвіст.

У листопаді голо в саді.

Листопад — не лютий, проте питає, чи одягнутий, чи взутий.

2. Складіть і запишіть невеликий твір про листопад, використовуючи схеми речень:

_____ , а _____ .

_____ , але _____ .

_____ , і _____ .

_____ , щоб _____ .
з якою метою?

_____ , коли _____ .
коли?

Довідка: _____ — просте речення у складі складного;

_____ — просте речення у складі складного, до якого можна поставити питання від іншого простого.

155.

Запишіть казку, замінивши малюнки словами. У складних реченнях підкресліть граматичні основи, визначте, якими частинами мови вони виражені.

Таємниця старого млина

Жив собі

, і був у нього

. Та ніколи жоден

із зерном не під'їжджав до

. А млин чомусь працював

тільки

, і тоді густі

закривали його

От одна

намовила

підглядіти, що ж меле

насправді. І коли

пішов у

по

прокрався до

і побачили чотири величезних

В одному

було повнісінько

, у другому —

та

, у третьому — безліч

, а в четвертому —

Зрозуміли

, що

той чарівний, а

звуть

Р

“

. = рокови к =

(З журналу «Пізнайко»)

Наголошуймо правильно!

3
ЗАПАМ'ЯТАЙМО

ара́хіс

но́вий

по́мійка

віпадо́к

одина́дцять

предме́т

горо́біна

одна́ковий

прияте́ль

гурто́житок

озна́ка

спі́на

добу́ток

партéр

тонкі́й

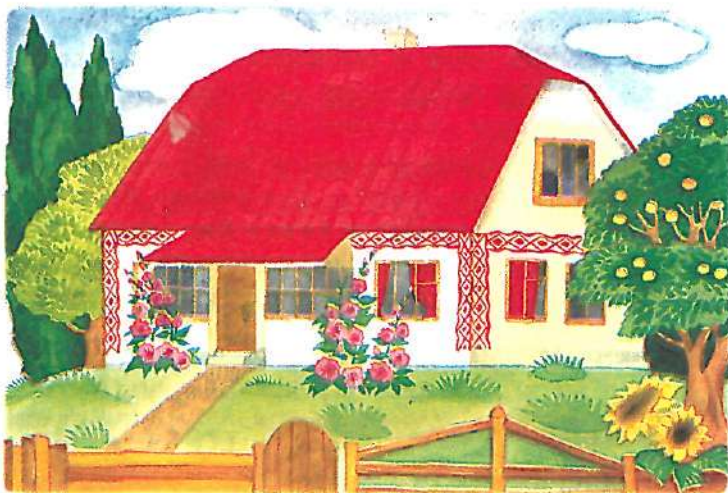
кілометр
легкий
літопис

пізнання
пóдруга
Полта́вщина

ху́тро
цілий
чоти́рна́дцять

§ 24. Речення з прямою мовою.

Розділові знаки при прямій мові після слів автора і перед словами автора

156. Прочитайте. Чи ту саму думку висловлено в обох реченнях? Чи однаково її передано?

1. Козаки-запорожці говорили: «Наша хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена».

2. Козаки-запорожці говорили, що їхня хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена.

Пряма мова — точно відтворене висловлювання певної особи, передане від її імені.

Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому належить пряма мова.

Наприклад:

Слова автора

В. Скуратівський пише:

Пряма мова

«На весь світ уславилась традиційна українська хата своєю ошатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками».

157.

Прочитайте, спишіть. Речення з прямою мовою підкресліть.

«Зроби хату з лободи, а в чужую не веди», — вимагала молода дружина від чоловіка. «Своя мазанка ліпша від чужої світлиці», — відмовляв дід онукам, які запрошували жити до себе. І молода господиня, і старий гречкосій вважали по-справжньому рідним, надійним і затишним житлом лише свою особисту оселю. Вони казали: «Чия хата, того й правда» (За В. Суррунєнком).

Розділові знаки при прямій мові

Речення з прямою мовою можна зобразити схематично, користуючись такими умовними позначками:

П — пряма мова (завжди починається з великої літери);

а — слова автора з малої літери;

А — слова автора з великої літери.

1 Лис подумав: «Сьогодні гарна пора для полювання».
А : « **П** ».

Лис перший заговорив до звірів: «Любі мої, не бійтеся мене!»

2 **А** : « **П** !»

Звірі зраділи: «Так ти будеш нашим царем?»

3 **А** : « **П** ?»

«Так, дітоньки», — сказав поважно Лис Микита.

« **П** », — **а** .

«От добрий і премудрий цар!» — вигукували звірі.

« **П** !» — **а** .

«Як це йому вдалося нас одурити?» — питали один в одного звірі.

« **П** ?» — **а** .

158.

Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

Символом України стала біла хата. Особливо урочистим було заселення нової хати. Її обсіпали зерном на багатство, маком — проти нечистої сили; проти злих сил вносили кропиву лоцух освячену вербу. Входячи в нову оселю з хлібом-сіллю в руках, господар казав Дай же нам Боже в добрий час у новий дім увійти, хліб-сіль унести! Бережи Боже цю хату від грому і грози, і поту, і великого клопоту! Так освячували нову хату (За В. Суррунєнком).

Учителька пояснила
Учням пряму мову.
— Розкажи, як ти засвоїв, —
Просить вона Вову.
Той підвівся, посопів,
Упер очі в раму.
— Тому мова ця пряма,
Що пишеться прямо.

Л. Куліш-Зіньків

159. 1. Прочитайте. Випишіть вислів Тараса Шевченка про українське село.

На весь світ уславилась традиційна українська хата своєю ошатністю, кольоровим оздобленням, мистецькими обладунками. Став уже крилатим Шевченків вислів: «Неначе писанка село!» Не тільки на свята, а й у будні господарі, як правило, білили хати. Звичай цей сягає глибокої давнини. Археологічні розкопки в Києві підтверджують, що білили оселі ще в десятому-одинадцятому століттях (В. Скуратівський).

2. Випишіть із підручника «Українська література» 3-4 вислови Тараса Шевченка, оформіть їх як речення з прямою мовою.

160. Складіть речення за схемами.

161. 1. Прочитайте прислів'я.

1. Ліпша своя найгірша хата, ніж чужа найпрекрасніша палата.

2. Своя хата — своя правда.
3. Хоч і в брата, та не своя хата.
4. Дорогая та хатка, де родила мене matka.
5. Чужа хата не гріє.

2. Виберіть два прислів'я і запишіть їх за зразком.

Зразок. Український народ стверджує: «Чужа хата не гріє».

Український народ стверджує, що чужа хата не гріє.

«Чужа хата не гріє», — стверджує український народ.

§ 25. Діалог. Розділові знаки в діалозі

162. 1. Прочитайте. З'ясуйте, скільки осіб бере участь у розмові.

Дерев'яні чоловічки і дівчинка

У густому-прегустому лісі, де майже ніколи не з'являлися люди, жило поміж коріння дерев плем'я дерев'яних чоловічків...

Тож зрозуміло, як були здивовані всі чоловічки, коли в їхньому володінні з'явилася невелика дівчинка. Вони б, може, й не помітили її, але дівчинка весь час когось гукала, а потім сіла під сосною й заплакала.

Чоловічки відразу ж збіглися до неї, причаївшись за корінням дерев, почали її роздивлятися.

— Що то? — вражено запитували одні, помітивши, як із очей дівчинки капають сльози.

— То, мабуть, дощ, — відповідали інші. Врешті один із них, найцікавіший та найхоробріший, не витримав, вийшов з-за дерева.

— Дівчинко, що це в тебе таке? — запитав він, підставляючи тоненьку ручку під світлі краплини.

— Це я плачу.

— А що таке «плачу»? — поцікавився відразу дерев'яний чоловічок, бо серед його племені ніхто ніколи не плакав.

— Це — коли ллються сльози.

— А що таке «сльози»?

Дівчинка тільки схлипнула і показала чоловічкові на його долоню, де вже назбиралося світленьке озерце її сліз.

— А чого у тебе ллються сльози? — допитувався дерев'яний чоловічок, бо він, повторюю, був дуже цікавий.

- Бо я заблудилася і... і не знаю, як вийти з лісу.
- Ти хочеш вибратися з лісу? — вражено перепитав чоловічок. — А хіба є на світі щось інше, крім лісу?
- Звичайно, є. І степи, і гори, і моря, й океани, й міста, і села (За твором А. Дімарова «Для чого людині серце»).

2. Придумайте продовження цієї фантастичної історії, розказуючи її за особами.

Діалог — це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб. Може супроводжуватися словами автора.

Діалог складається з **реплік**. Репліка — це вислів одного з учасників розмови.

Кожна репліка пишеться з нового рядка, без лапок, перед нею ставиться **тире**.

Якщо перед реплікою в діалозі є слова автора, ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові.

163. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Підкресліть слова автора. Поясніть, якими розділовими знаками відокремлюються репліки.

Повертаємось із Наталочкою з прогулянки. Небо безхмарне, все всипане зорями.

Питаю

Хочеш Наталочко я тобі дістану найкращу зірочку

Відповідь її мене здивувала

Не хочу

Чому

Бо як її зняти з неба, то вона не буде зіркою...

164. Прочитайте. Визначте кількість реплік у діалозі. Спишіть, ставлячи тире перед кожною реплікою.

Стоїть і гірко плаче Надя:

Віддайте булку з маслом, дядю!

Та я ж не брав, дівчатко миле...

А ви на неї, дядю, сіли!

Г. Бойко

165. 1. Прочитайте за особами.

— Мамо, дай цукерок!

— Візьми собі жменю.

— О, то краще ти дай, у тебе жменя більша.

2. Запишіть, замінивши діалог реченнями з прямою мовою. Введіть у речення слова ввічливості.

166.

Запишіть подані речення у формі діалогу.

Дмитрик запитав у мами, чи пам'ятає вона вазу, яку передають у їхній родині від покоління до покоління. Мама відповіла, що пам'ятає. Хлопчик на це зауважив: «А мое покоління її щойно розбило».

Мама намагається якомога раніше навчити Наталочку читати. Бабуся — лічити, виконувати арифметичні дії. І ось написали слово: «ма-ма».

— Прочитай, Наталочко.

Довго дивилася дівчинка на літери і, помовчавши, випалила:

— Два «м» і два «а»!

167.

Запишіть веселий діалог із власного життя.

168.

Випишіть діалог з української народної казки. Поясніть розділові знаки.

Основні поняття до розділу «Синтаксис. Пунктуація»

Види речень

За метою висловлювання:
розповідні,
питальні,
спонукальні

За емоційним забарвленням:
окличні,
неокличні

За складом граматичної основи:
односкладні,
двоскладні

За наявністю другорядних членів:
поширені,
непоширені

За будовою (кількістю граматичних основ):
прості,
складні

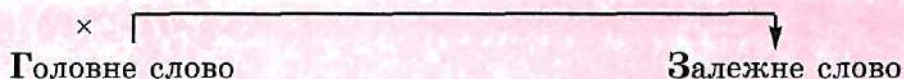

Синтаксис — це розділ науки про мову, що вивчає будову словосполучень і речень.

Словосполучення використовується для називання предметів, їхніх ознак, дій. Складається з головного і залежного слова.

Питання

Речення — це слово або декілька слів, пов'язаних змістом і граматично. Речення виражає закінчену думку. Воно інтонаційно завершене.

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
підмет	присудок	означення	додаток	обставина
хто? що?	що робить підмет? що з ним робиться? який він є? що він є?	який? чий? котрий?	кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на (у) кому? на (у) чому?	де? куди? звідки? коли? чому? як?

Звертання і вставні слова не є членами речення.

Звертання називає того, до кого звертаються.

Вставні слова — це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

Пряма мова — точно відтворене чиєсь висловлювання.

Діалог — це розмова двох осіб.

Завдання для самоперевірки

169. Виберіть правильну відповідь.

- У якому рядку словосполучення дієслівне:
  - українська мова;
  - слухати уважно;
  - дуже високо?
- У якому рядку поєднання слів не є словосполученням:
  - цікава розповідь;
  - читати цікаву книгу;
  - ліси і гори?
- За емоційним забарвленням речення поділяються на:
  - прості і складні;
  - розповідні й окличні;
  - окличні і неокличні.
- Запитання міститься у:
  - питальних реченнях;
  - спонукальних реченнях;
  - розповідних реченнях.
- У реченні *Мовчанка гнів гасить* підметом є слово:
  - мовчанка;
  - гнів;
  - гасить.
- У якому реченні граматична основа складається з двох членів?
  - Від добра добра не шукають.
  - Язик до Києва доведе.
  - Щастя завжди треба виборювати.
- У реченні *Всяка пташка своє гніздо знає* слово *всяка* є:
  - додатком;
  - підметом;
  - означенням.
- У якому реченні є звертання?
  - Поблискують черешеньки в листі зелененькім.
  - Вернусь, каже, хоч погляну на дочку, на сина.
  - Вийди, вийди, сонечко, на дідове полечко.
- У якому реченні є однорідні члени?
  - Була весна весела, щедра, мила.
  - Людський пісенний світ розпочинається з маминої співанки.
  - Мама співає дитині першу пісню, мама відводить уперше до школи.

10. Складне речення:

- а) має одну граматичну основу;
- б) не має жодної граматичної основи;
- в) має дві і більше граматичних основ.

11. Пряма мова береться у:

- а) дужки;
- б) лапки;
- в) тире з обох боків.

12. Діалог — це:

- а) різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб;
- б) приблизно передане висловлювання певної особи;
- в) складне речення.

170. Складіть 5-6 речень за малюнками. Запишіть їх, підкресліть головні і другорядні члени речення.

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 26. Звуки мови. Голосні і приголосні звуки

1. Як називається розділ мовознавчої науки, у якому вивчаються звуки мови?
2. Що вивчає орфоепія?
3. Що таке графіка?
4. У якому розділі мовознавчої науки вивчаються правила написання слів?

171. 1. Прочитайте. Як ви розумієте зміст другого речення?

Мова — то не просто звуки, витворені відповідними м'язами відповідних органів. Це — голос народу, неповторного тембру й інтонації (Б. Олійник).

2. Поясніть схему.

172. 1. Спишіть текст. Сформулюйте основну думку, використавши виділені слова.

Коли народжується дитина, вона вітає наш світ криком і плачем. Це її мова. Маля чує голос мами. Мамина мова — теж звуки. Згодом дитина впізнає шум вітру, шарудіння листя, цвірінькання пташок, гуркотіння грому.

Мова — потік звуків. Кожен звук, узятий окремо, нічого не означає. Але зі звуків складаються слова. А слова утворюють речення, за допомогою яких ми висловлюємо свої думки.

У Звук — це найменша неподільна одиниця, яку ми вимовляємо і чуємо. Його творять мовні органи (язик, зуби, голосові зв'язки, губи).

В українській мові 38 звуків.

Звуки поділяються на

голосні (6 звуків)	приголосні (32 звуки)
утворюються за допомогою голосу	складаються з голосу і шуму або тільки з шуму

Голосні звуки української мови: [а], [о], [у], [і], [е], [и], а решта — приголосні.

Звуки записуємо у квадратних дужках.

Наприклад: [вода]: [в], [о], [д], [а].

- 173.** 1. Прочитайте вірш. Спишіть друге речення, визначте в кожному слові голосні і приголосні звуки за зразком.

Зразок. Жнива: [ж], [н]; [в] — приголосні;

[и], [а] — голосні.

Паляниця

У жнива, у день жаркий,
після косовиці,
ми збирали колоски
стиглої пшениці.

Похвалили нас батьки:

— Добре потрудились!

То ж не просто колоски —
булки погубились...

Потім ми на тік прийшли
й понесли пшеницю.

Кажуть, в полі ми знайшли
цілу паляницю.

В. Шевчук

2. Які вироби із пшеничного борошна ви знаєте?

174. 1. Прочитайте пари слів. Як залежить значення слова від зміни звука?

[тут] — [кут], [кит] — [кіт], [сом] — [сам], [рак] — [мак],
[гриб] — [грип], [мити] — [лити].

2. Випишіть слова, що позначають істивне.

3. Користуючись орфографічним словником, доберіть пари слів, які різняться одним або двома звуками. Запишіть ці пари.

175. Які фрукти й овочі ви бачите на малюнку? Запишіть їхні назви, підкресліть літери, що позначають приголосні звуки.

176. Відгадайте загадки. Чому змінилося значення слів? Випишіть відгадані слова, підкресліть у них приголосні.

1. Мною з С у річці ловили
Те, що з Р, потім зварили.
Діти ним смакували,
«Жаль, що мало», — жалкували.

(Сак і рак)

2. Люблять нас усі збирати
Після дощику в ліску,
А як перший звук забрати,
Будем плавати в ставку.

(Ліпн і пндл)

Наварила смакоти —
Будем їсти я і ти.
А сороки і ворони
Будуть їсти ...

Б. Чепурко

Морква, біб і цибулина,
Бурячок і капустана,
Ще й картопля — шусть у горщик.
Ну й смачний ми зварим ...

Л. Вознюк

(*znimdog :pnodvnyk*)

177. 1. Прочитайте. Випишіть слова з одним, двома, трьома, чотирма голосними.

Український борщ

Ви прийшли зі школи і ще біля порога відчули запах смачного маминого або бабусиноного борщу. Так пахне тільки український борщ. У ньому зібрано чи не всі овочі, що ростуть на родючій українській землі. Це картопля, капуста, квасоля, буряк, цибуля, морква, помідори, перець, запашні петрушка і кріп.

Страву цю готують із м'ясом — свининою, яловичиною, курятиною — або з грибами. Серед літа, коли досягають помідори, борщ варять зі свіжими овочами, додають сметану. Кожна господиня має свій секрет приготування борщу. Ця страва багата на вітаміни. Хто їсть борщ, той має завжди здоровий вигляд і міцне здоров'я.

2. Розкажіть, як готують борщ у вашій родині.

178. 1. Прочитайте народні вислови про український борщ.

Борщ та капуста — в хаті не пусто.
Густий, що за туманом дітей не видно.
Їж борщ із грибами та держи язик за зубами.
Невелика хиба, що в борщі тільки одна риба.

2. Випишіть слова, у яких не збігається кількість звуків і букв (ви відчули це, вимовляючи слова).

179. Складіть якнайбільше слів, використовуючи звуки [а], [о], [м], [л], [к], [і], [с], [х], [б], [е], [в]. Простежте, щоб це були назви продуктів харчування.

180. Запишіть слова у дві колонки: 1) ті, що починаються на голосний звук; 2) ті, що починаються на приголосний звук.

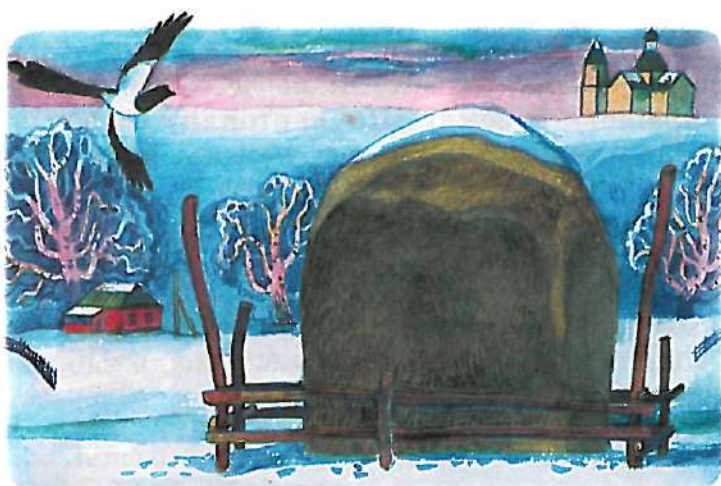
Абрикос, бублик, вареник, варення, вишня, желе, ірис, каша, куліш, мед, обід, огірок, узвар, хліб, чай.

Якби пшоно, якби сіль,
 То зварила б я кисіль.
 Якби снігу та дощу,
 То зварила б я борщу.
 Якби трохи простокваші,
 То зварила б горщик каші.

Народна творчість

§ 27. Приголосні тверді і м'які

✓ Приголосні звуки бувають тверді і м'які: сад — сядь
 [сад] — [с'ад'].

32 з в у к и	Тверді, що не мають парних м'яких (13 звуків)	[в], [м], [п], [б], [ф], [г], [ґ], [х], [к], [ж], [ч], [ш], [дж]										
		Тверді	9 пар	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[дз]	[р]
	М'які	+ 1	[д']	[т']	[з']	[с']	[ц']	[л']	[н']	[дз']	[р']	[й']

Тверді, які не мають парних м'яких, перед *і* пом'якшуються, стають напівпом'якшеними: [зав'іруха], [ґіс'т'].

['] — позначення м'якості приголосного

['] — позначення пом'якшення приголосного

181. Прочитайте. Вкажіть, які приголосні звуки в словах тверді, а які — м'які чи напівпом'якшені.

Вітер, зима, кінь, село, сніг, хмара.

182. Спишіть. У виділених словах однією лінією підкресліть тверді приголосні, двома — м'які, хвилястою — пом'якшені.

Зима приїхала на білим коні і покрила поля білою наміткою. У лісах заскрипіли сосни під вагою снігу, ріки задубили під гострим подихом зими (За І. Франком).

183. Спишіть, підкресліть м'які приголосні.

І сонце світить, і сніг куриться. Дужий вітер в обмерзалих деревах. Ніде ні душі. Ліс та поле. Куриться над полем сніг до самого сонця, туманного, завихреного клубами сухої снігової куряви (За О. Гончаром).

184. Прочитайте прислів'я. Випишіть слова, у яких немає м'яких і пом'якшених приголосних.

1. Багато снігу в році — багато хліба на тоці.
2. Уночі був іній — удень сніг не випаде.
3. Знає сорока, де зиму зимувати.
4. Пищить снігур — скоро зима буде.

185. Відгадайте загадку. Випишіть слова з м'якими приголосними.

Стало біло навкруги —
Я розтрощую сніги,
Наганяю холоди,
Води сковую в льоди,
В дружбі з дітьми я всіма
Здогадались? Я — ... .

(випише)

186. Дайте відповідь на запитання. Запишіть виділені слова, вкажіть м'які і тверді приголосні.

Чим кінчається день, а починається ніч?

187. Відгадайте зашифровані в малюнках слова. Запишіть їх, підкресліть тверді приголосні.

Рукавички

Рукавички, рукавички,
Чом у вас погана звичка?
Чом учора тишком-нишком
Заховалися під книжку?
Чом носили вуглячок,
Наробили дірочок?
Вранці ж впали у корито,
Бабця мусила сушити.
Потім влізли у рукав,
Ледве з татком розшукав.
А оце під частоколом
Загубили ви Миколу.
Мусить він ходить без вас,
Щоб провчити вас хоч раз!

В. Ладижець

§ 28. Дзвінки і глухі приголосні

188.

Прочитайте казку. Поясніть, як утворюються дзвінки і глухі приголосні.

У пташине царство завітала фея Фонетика. Її привітав багатоголосий хор птахів. Одні співали дзвінко-дзвінко, голос інших нагадував шум дерев і шелест трави.

І уявила Фонетика своє царство — царство звуків. Звуки так само, як і пташині голоси, розрізняються: одні утворилися за допомогою голосу і шуму, але в них переважає голос. Це дзвінки

приголосні. У вимові інших звуків чути лише шум. Їх називають глухими.

Фея Фонетика давно помітила, що деякі дзвінки і глухі звуки — родичі. Вони дуже схожі між собою, як близнята. Коли пошепки вимовиш [б], чується [п]; або скажеш дуже тихо [д], а почувеш [т]. Так і попарувала їх фея Фонетика. Утворилося одинадцять пар. Без пар залишилося дев'ять дзвінких приголосних і один глухий.

Дзвінки та глухі приголосні (парні)

[б] [д] [д'] [ж] [з] [з'] [дж] [дз] [дз'] [г] [г]
[п] [т] [т'] [ш] [с] [с'] [ч] [ц] [ц'] [к] [х]

Дзвінки приголосні, що не мають пари

[в] [й] [л] [л'] [м] [н] [н'] [р] [р']

Глухий приголосний, який не має пари

[ф]

189.

Відгадайте загадки. Відгадки запишіть. Якими звуками відрізняються ці слова? Визначте, які зі звуків глухі, а які — дзвінки.

1. Якщо із [з] візьмеш це слово,
великий дощ впаде раптово.
Як тільки [з] на [с] заміниш,
між фруктами мене зустрінеш.

(*в'ялих і в'ялих*)

2. Коли я з [д] — расту на гілці,
Коли ж із [т] — пливу по річці.

(*шлги і рлги*)

190.

Прочитайте акровірш. Відгадайте зашифроване у вірші слово. Визначте, які в ньому приголосні дзвінки, а які — глухі.

Ширяє над лісом високо.
У поле заверне, що обіч.
Лиш тільки прицілиться оком
І зразу пірнає по здобич.
Кролят, пташенят забирає,
А часом і курку хапає.

М. Романченко

191.

Спишіть вірш. Визначте, скільки в кожному рядку глухих приголосних.

Шпак шпачисі каже гнівно:
«Шершень захопив шпаківню!
Швидше шибеника гнати,
Шпаченят обороняти».

О. Кононенко

192.

Прочитайте вірш «Снігурі». Випишіть виділені слова в таблицю. Схарактеризуйте приголосні за зразком.

Зразок:

Слово	Дзвінки приголосні	Глухі приголосні
птиці	—	[п], [т], [ц]

Снігурі

В лісі, в скверах, на алейках
Птиці в чорних тюбетейках.

— Прилетіли снігурі!
— Це зима на порі...

Ой, які вони цікаві:
По-смішному величаві.

Кажуть, якщо їх нема,
то не скоро ще зима...

Сірі та червоногруді
— Дю-дю-дю, — гукають, — дю-ді...

А самі аж із тайги
принесли до нас сніги...

От за це ми їх із вами
й називаєм снігурами.

Д. Білоус

Горобець із білою бородою

Розбігайтесь, людоньки, хто кудю!
Горобець із білою бородою!

Що за диво дивнее! На віку
Вперше бачу бороду отаку.

Може, він старійшина чи мудрець?
Може, він заслужений горобець?

Ні, несе у дзьобику він пір'їнку,
Пригодиться діточкам на перинку.

Л. Костенко

193.

Відгадайте ребуси. З відгаданими словами складіть речення. Підкресліть дзвінки приголосні.

194.

1. Спишіть. У третьому абзаці підкресліть слова із дзвінками приголосними, які не мають пари.

Коли я снідав, над головою щось двірінькало. Глянув — синичка.

Надворі було холодно, от пташці й захотілося погрітись. А може, ще й їсти хотіла, бо сніг засипав усю землю, ніде й зернятка не знайдеш.

Я причаївся. Сиджу й не ворущуся (*За П. Панчем*).

2. Продовжіть оповідання.

195.

1. Прочитайте.

Фаетон Фазан купив,
в філармонію спішив:
— До вподоби так мені
звуки флейти чарівні,
і фагота, й саксофона,
скрипки, арфи, ксилофона.

Л. Вознюк

2. Який звук позначає буква «еф»? Дзвінкий він чи глухий? Чи має він пару?

Де ж раки зимують?

Кажуть, що раки виривають глибоко нори в піску й там завмирають. Інша думка, — що раки взимку повзають по дну річки, тому знайти місце, де вони зимують, неможливо. Отож поміркуйте, чому, коли хочуть провчити, покарати когось, погрожують: «Я тобі покажу, де раки зимують».

§ 29. Букви г і ґ

В українському алфавіті є дві схожі букви — г і ґ. Вони позначають на письмі різні звуки.

Звук [г] утворюється низько в гортані (*гарний, господар, гуляти, Кагарлик*).

Звук [ґ] утворюється за допомогою задньої частини язика (*ґава, ґрунт, ґанок*).

196. Прочитайте слова, правильно вимовляючи [г].

Аґрус, ґазда, ґанок, ґелґотати, ґречний, ґринджоли, ґрунт, ґудзик, ґуля, дзиґа, мамалиґа.

197. Прочитайте, правильно вимовляючи [г] і [ґ]. Спiшіть.

Ґелґочуть під горою гуси.
В город забігло гусеня.
— Гиля, гиля! — гука Ганнуся,
Його з гороху виганя.

Н. Забіла

198. Спiшіть, підкресліть букву г однією лінією, ґ — двома.

Гуси гучно ґелґотали —
Горобці зерно клювали.
Гуси гонять горобців,
Голубок на ґанок сів.

О. Кононенко

199. Запишіть прислів'я та приказки. Як ви розумієте зміст висловів?

1. Гончара глина годує.
2. Нашій Горпині гарно і в хустині.
3. Ненагріте залізо не зігнеш.
4. Мовчанка гнів гасить.

200. Прочитайте скоромовки, правильно вимовляючи [г], [ґ].

Гуска грає на гітарі,
гелґотить гусак гагарі,
горобець гука грака,
ґава гатить гопака.

Ю. Кругляк

Гудзик, гудзик розгойдався,
із ниточки обірвався,
упав на цибулю,
набив собі гулю.
Ґвалт!

І. Малкович

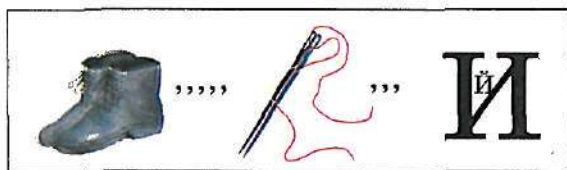
201. Спишіть. Поясніть лексичне значення виділених слів.

1. Школярі свої **ґринджоли** з повіток подостають і по вулиці, мов бджоли, до сугорбка загудуть (*Я. Щоголів*). 2. Кілька млинків, крутячись на вітрі, весело деренчали, гули, лопотіли й дзижчали, як **гедзі** (*О. Донченко*). 3. Рипнули двері, і на **ґанок** садового будинку, найближчого до ріки, вийшов чоловік (*Ю. Ярмиш*).

202. Прочитайте і розгадайте загадки М. Пономаренко. Із словами-відгадками складіть речення.

1. — Кар-кар-кар! —
З гори злетіло,
Аж осика затремтіла.
Пісня лине без угаву.
Хто співає?
Звісно, ... (ворона)
2. Перший в дім пускає ранок
Добрий і затишний ... . (сонце)
3. Він прикраса кожній блузці,
Цей маленький круглий ... . (кнопка)

203. Розгадайте ребус. Слово-відгадку провідмініяйте.

§ 30. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв *ї, є, ю, я*

Український алфавіт

Аа Бб Вв Гг Гґ Дд Ее Єе Жж Зз Ии Іі Її
 (а) (бе) (ве) (ге) (ґе) (де) (е) (є) (же) (зе) (и) (і) (ї)
 Йй Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф
 (йот) (ка) (ел) (ем) (ен) (о) (пе) (ер) (ес) (те) (у) (еф)
 Хх Цц Чч Шш Щщ Ъь Юю Яя
 (ха) (це) (че) (ша) (ща) (м'який знак) (ю) (я)

1. Чи однакова кількість звуків і букв в українській мові?
2. Що таке буква?
3. Чим буква відрізняється від звука?

Буква — це графічне зображення звука. Звук ми чуємо і вимовляємо, а букву — пишемо й бачимо. Не можна плутати назви звуків і букв.

Слово *край* складається із звуків [к], [р], [а], [й], які ми позначаємо буквами *к* (ка), *р* (ер), *а*, *й* (йот).

Сукупність букв кожної мови, які розміщені в певному порядку, називається **алфавітом**.

Від назв перших двох букв різних алфавітів походять слова: *абетка* — від українських «а» і «бе»; *алфавіт* — від грецьких «альфа» і «віта»; *азбука* — від старослов'янських «аз» і «буки».

За алфавітом подають слова в словниках, довідниках, складають списки тощо.

Ви звертали увагу на розташування слів у словнику? Вони можуть починатися з однакових літер. Місце слова визначається за алфавітним порядком наступних літер.

Наприклад: *давнина, давній, давнісінько.*

Букв усього	=	букви на позначення голосних звуків	+	букви на позначення приголосних звуків	+	м'який знак (ь), що не позначає звука
33	=	10	+	22	+	1
Звуків усього	=	голосні	+	приголосні		
38	=	6	+	32		

Як ви помітили, кількість звуків і букв не збігається. Повної відповідності між звуками і буквами немає, тому що

1) *ь* (м'який знак) не позначає окремого звука:

Тернопіль [терноп'іл'] — 9 б., 8 зв.;

2) буква *щ* позначає два звуки [шч]:

Батьківщина [бат'к'івщина] — 11 б., 11 зв.;

3) звуки [дж], [дз] позначаються на письмі двома буквами *дж*, *дз*. Ці ж букви позначають окремі звуки: [д] і [ж], [д] і [з]:

віджити [віджити] — 7 б., 7 зв.;

джміль [джм'іл'] — 6 б., 4 зв.;

4) буква *ї* позначає два звуки — [йі]:

Київ [кийів] — 4 б., 5 зв.;

5) букви *я*, *ю*, *є* мають подвійне звукове значення:

я: < [йа] — *Румунія* [румун'іа] — 7 б., 8 зв.;
[а] — *Козятин* [коз'атин] — 7 б., 7 зв.;

ю: < [йу] — *юнак* [йунак] — 4 б., 5 зв.;
[у] — *Ізюм* [із'ум] — 4 б., 4 зв.;

є: < [йе] — *Євпаторія* [йевпатор'іа] — 9 б., 11 зв.;
[е] — *синє* [син'е] — 4 б., 4 зв.

204. Запишіть назви міст України за алфавітом.

Вінниця, Васильків, Київ, ~~Боярка~~, Рівне, Ковель, Житомир, Жмеринка, Львів, Харків, Одеса, Чернігів, Запоріжжя, Івано-Франківськ, Чернівці, Кривий Ріг, Ужгород, Луцьк, ~~Алушта~~, Джанкой, Полтава, Луганськ, ~~Батури~~, Суми, Яготин, Черкаси.

205. Запишіть в алфавітному порядку назви 5–7 міст, що розташовані у вашій області.

206. Запишіть прізвища учнів вашого класу за алфавітом.

207.

Прочитайте. Знайдіть порушення алфавітного порядку в переліку назв областей України. Запишіть правильно.

1. Волинська	13. Одеська
2. Вінницька	14. Полтавська
3. Дніпропетровська	15. Рівненська
4. Донецька	16. Сумська
5. Житомирська	17. Тернопільська
6. Запорізька	18. Хмельницька
7. Закарпатська	19. Херсонська
8. Івано-Франківська	20. Харківська
9. Київська	21. Черкаська
10. Кіровоградська	22. Чернівецька
11. Луганська	23. Чернігівська
12. Миколаївська	24. Львівська

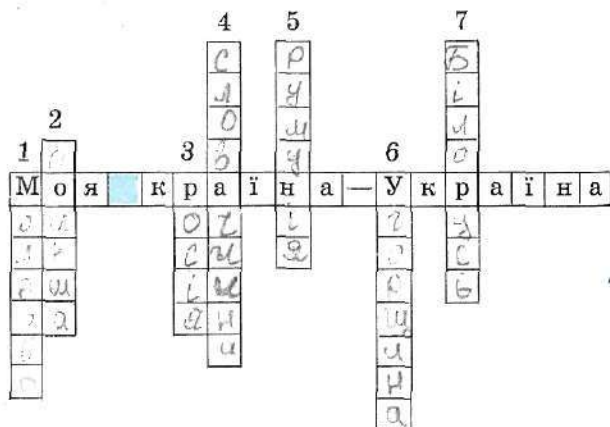
Звуковий запис слова

[полта́ва]	слово записується у квадратних дужках, з малої літери. Букви, що позначають звуки, між собою не з'єднуються
[черка́си]	скісна риска над голосним позначає наголос
[луц'к]	менша скісна риска вгорі після приголосного означає його м'якість
[м'іст]	['] передає пом'якшення приголосного перед і, ю, я
[запор'іж':а]	[:] передає довгий звук
[дзі́га]	[~] дужка вгорі над дж, дз означає, що ці букви позначають один звук
[ж ^е то́миер]	маленька літера збоку вгорі вказує, до якого звука наближається вимова

208.

1. Розгадайте кросворд «Країни — сусіди України».

1. Кишинів — столиця ... .
2. Варшава — столиця ... .
3. Москва — столиця ... .
4. Братислава — столиця ... .
5. Бухарест — столиця ... .
6. Будапешт — столиця ... .
7. Мінськ — столиця ... .

2. Запишіть слова-відгадки, у яких кількість букв і звуків не збігається.

209. Зробіть звуковий запис назв країн — сусідів України. Запишіть ці назви в алфавітному порядку.

³Польща, ⁵Румунія, ⁴Росія, ¹Білорусь, ⁷Угорщина, ²Молдова, ⁶Словаччина.

210. Прочитайте текст. Зробіть фонетичний розбір виділених слів за зразком.

Зразок. *Україна* [україна]

У — [у] — голосн., ненагол.
 к — [к] — приг., глух., тв.
 р — [р] — приг., дзвін., тв.
 а — [а] — голосн., ненагол.
 і — $\left\{ \begin{array}{l} [й] — \text{приг., дзвін., м'як.} \\ [i] — \text{голосн., нагол.} \end{array} \right.$
 н — [н] — приг., дзвін., тв.
 а — [а] — голосн., ненагол.
 7 букв, 8 звуків.

Наша Вітчизна, наша Батьківщина — мати-Україна. Вітчизною ми називаємо Україну тому, що в ній ми народилися, у ній розмовляють рідною мовою, і все в ній для нас рідне.

Батьківщиною ми називаємо Україну тому, що в ній жили наші батьки і діди, а матір'ю — тому, що вона годує нас своїм хлібом, зігріває сонцем, втішає красою природи.

Українська земля має багату історію, уславлену героїчними подвигами наших предків. За княжих часів українська держава була найбільшою в Європі.

Що посеред землі стоїть?

([м] мѣс)

Хоч не риба, є в Дніпрі, Десні, Дінці, Дністрі, Дунаї.

([н] [л] пхѣс)

211. Запишіть назви міст України. Вкажіть кількість звуків і букв у кожному слові.

Грем'яч, Калущ, Ковель, Макіївка, Маріуполь, Олександрія, Ямпіль, Ярмча.

212. 1. Прочитайте звуковий запис слів. Запишіть слова буквами.

[в'ін:иц'а], [дн'іпро], [закарпát'а], [кййівпчич'на], [л'в'ів],
[узбе'р'эж'а], [шч'ас'т'а].

2. Складіть і запишіть речення зі словом, у якому десять звуків позначаються вісьмома буквами.

213. Прочитайте. Випишіть слова, у яких є букви, що позначають два звуки.

Слово «Україна» означає країна, земля, край, де живуть українці. Ця назва вперше згадується 1187 року в «Руському літописі» на означення земель Київщини і Переяславщини. З найдавніших часів українські землі мали ще одну назву — Русь, Руська земля, а українці називали себе русичами, русинами, руськими людьми. Український народ належить до слов'янських народів. Поряд з українцями на території країни мешкають росіяни, поляки, білоруси, молдавани та інші народи (За О. Кучеруком).

§ 31. Орфограма.

Ознайомлення з орфографічним словником.

Орфографічна помилка

Орфограма — правильне написання слова, яке потрібно вибрати, користуючись правилом чи допомогою орфографічного словника.

Орфографічний словник містить інформацію про правильне написання слів. Слова в ньому розміщені за алфавітом.

Орфографічна помилка — це неправильне написання слова, її позначають знаком |.

Види орфограм

Назва орфограми	Написання
1. Правопис частки <i>не</i>	непомітно
2. Правопис апострофа	прислів'я, свято
3. Подвоєні приголосні	останній
4. Ненаголошені <i>е, и</i> в коренях слів	грудень, будень, весела, зима
5. Букви <i>о, а</i> , що позначають ненаголошені голосні	багатий, гончар
6. Правопис префіксів <i>роз-, без-</i>	розваги, безкрай
7. Правопис м'якого знака	місяць
8. Перенос слова	сум-ний

214. 1. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

Ось так (не..)помітно й закінчився рік. Хоч народне прислів(я) і стверджує, що сумний груд..нь у св..ято і в буд..нь, але саме оста(нн)ій місяц.. року налаштовує кожного з нас на в..се-лу хвилю. Хоч з..ма і повертає на мороз, проте сонце вже йде на літо. Цей місяць б..гатий на св..ята, ро(з, с)ваги.

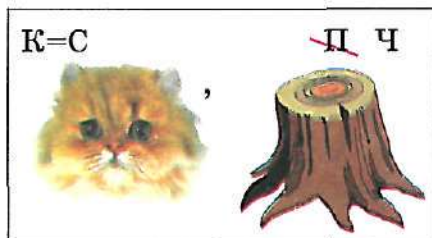
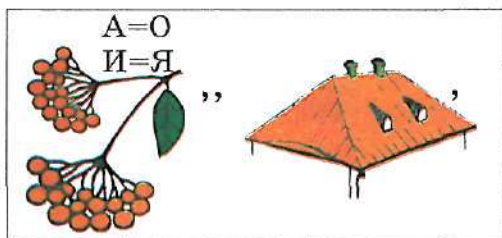
2. Запишіть власні приклади, щоб пояснити наведені у вправі орфограми.

215. Випишіть із орфографічного словника 10 слів з орфограмою «Правопис частки *не*».

216. Випишіть із орфографічного словника 10 слів з орфограмою «Правопис апострофа».

217. Випишіть із орфографічного словника 10 слів, правопис яких видається вам складним.

218. Відгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть. Укажіть у них орфограми.

219. Запишіть, вставляючи потрібні літери. Написання слів звірте з орфографічним словником.

1. Сніг у грудні гл..бокий — урожай в..сокий.
2. Сумний грудень у свято і в буд..нь.
3. Заступи грудня дв..рима, то він тобі вікном улізе.
4. Грудень землю груд..ть і хату остудить.
5. Груднева днина куца: сюди тень, туди тень — та й м..нув день.
6. Грудень — кінець року, а початок з..ми.

Народна творчість

220. Прочитайте вірш. Випишіть виділені слова, поясніть орфограми.

Сиджу я біля підвіконня,
Коли дивлюся — у садку
На груші... яблука червоні
Висять на самому верхку.
Та от підкрався кіт-гульвіса,
На грушу глянув, як сова, —
Червоні яблука знялися
І — полетіли! Ну й дива!
Взяв **олівець** я із пенала
І записав в календарі:
«Сьогодні вперше прилітали
До нас у гості снігурі».

А. Качан

221. Запишіть загадку. Підкресліть слова, які пояснюють орфограму «Правопис частки не».

Три брати ідуть по світу
з осені назустріч літу.
Перший — землю закував,
лід під ноги нам поклав.
Другий — снігом засипає.
Третій — віхолами грає.
Нерозлучні три брати.
Не стрічався з ними ти?

За В. Верховенем

(‘ушом ‘анєтє ‘анєрід’)

222. Прочитайте прислів'я. Поясніть правопис виділених слів.

1. Язиком сяк і так, а ділом **ніяк**.
2. **Не** кидай слів на вітер.
3. Набалакав — і в торбу **не** вбереш.
4. Балакун — мов дірява бочка, нічого в собі **не** вдержить.

§ 32. Склад. Наголос. Основні правила переносу

Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом повітря. Склад може бути утворений з одного чи кількох звуків, один із яких обов'язково є голосним:

князь — 1 склад;

на-род — 2 склади;

Я-ро-слав — 3 склади;

ар-хі-тек-ту-ра — 5 складів.

В українській мові переважають відкриті склади.

223.

Прочитайте текст. Випишіть по три односкладові, двоскладові, трискладові, чотирискладові слова.

«Восьмим дивом світу» називали за часів Київської Русі книги. Їх любили і високо цінували. У стінах Софійського собору працювала перша на Русі бібліотека. Поряд із церковною літературою тут зберігалися праці з історії, філософії, географії, астрономії, складалися перші літописні зводи. При Софійському соборі працювала школа, де навчалися діти київської знаті (з підручника історії).

224.

Спишіть. Виділені слова поділіть на склади.

У стародавні часи на землі не було книжок. Але потреба передавати відомості виникла у людей дуже давно. «Сторінками» найдавніших книжок ставали камені, сокири, щити. Писали на всьому, бо ж не було тоді ані паперу, ані пер чи олівців, не знали люди й літер — їх замінювали малюнки (За О. Єфімовою).

225.

Прочитайте. Виділені слова поділіть на склади. Позначте закриті (з.) і відкриті (в.) склади за зразком.

в. в. в. з.

Зразок. Кни-га, зго-дом.

Перші написи наші пращури залишали на стінах. Згодом писали на глиняних табличках. З часом люди навчилися робити книжки з тонкої козячої шкіри. Першу таку книжку зробили у Малій Азії, в стародавньому Пергамі. Через те папір цей назвали пергаментом. Але таких книжок було мало, бо вони потребували довгої та копіткої праці й коштували дуже дорого (За О. Єфімовою).

226.

Із складів побудуйте слова, які стосуються книжки.

аб, ав, га, док, зац, ка, кни, лі, лю, ма, нок, ра, рін, ря, сто, те, тор.

Наголос — виділення одного зі складів у слові посиленним голосом. Такий склад називається наголошеним, решта складів у слові — ненаголошені.

В українській мові наголос вільний. Наголошеним може бути будь-який склад у слові: кні́га, перга́мент, оліве́ць.

Наголос розрізняє:

значення слів:

засіпати — засипа́ти,

а́тлас — атла́с,

ні́коли — ніко́ли,

літа — літа́;

форми слів:

кні́жки — книжкі́,

стіни — стіні́,

пісні́ — пісні́,

жи́та — жита́.

Деякі слова мають подвійний наголос:

пе́рвісний, ма́буть, наза́вжди́, дере́вце́, та́кож.

227.

Відгадайте загадку. Спiшіть, над кожним багатоскладовим словом поставте наголос.

Не куц, а з листочками,
Не сорочка, а зшита,
Не людина, а навчає.

(вгнур)

228.

1. Поставте наголос у наведених словах. Перевірте себе за словником. Запишіть слова в три колонки з наголошенням: 1) першим складом; 2) другим складом; 3) третім складом.

Арахіс, вільха, глядач, документ, допізна, жадібний, житло, замолоду, запитання, інструмент, каталог, кілометр, мережа, подруга, помилка, цемент.

2. Прочитайте записані слова вголос, запам'ятовуючи наголоси.

229.

1. Спiшіть, розставивши в словах наголоси.

Книги з папірусу з'явилися в Африці. Писати на них було зручно, але через декілька років вони розсипались.

І от у тринадцятому столітті в Європі навчилися виготовляти папір, схожий на той, яким ми користуємося й сьогодні (За О. Єфімовою).

2. Виділені слова поділіть на склади.

Основні правила переносу слів

1. Частини слів з одного рядка в другий переносяться за складами: *чи-та-ти, лі-те-ра*.

2. Не можна розривати *дж, дз*, якщо вони позначають один звук: *хо-джу, але під-живляти*.

3. Не розривають при переносі *йо*: *міль-йон*.

4. Апостроф, м'який знак, знак переносу, розділові знаки (крім тире) не переносяться в наступний рядок: *хлоп'-ята, низь-ко*.

5. Одна літера не залишається в попередньому рядку і не переноситься: *олі-вець, Ма-рія*.

6. Не можна переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали, складноскорочені слова: *І. Я. Франко*, а не *І. Я.-Франко*; *ДАІ*, а не *ДА-І*.

7. У всіх інших випадках — довільний перенос: *се-стра* і *сест-ра*, *близь-кий* і *бли-зький*.

230.

Доберіть і запишіть по 2 приклади на кожне правило переносу слів.

231. 1. Прочитайте. Чого навчила вас ця історія? Доберіть до неї прислів'я, яке підтверджує головну думку.

Але ж нині неділя!

У неділю пополудні бавився Славко в саду, бігаючи й галасуючи. Мати покликала його до себе:

— Славцю! Може, ти б вивчив що назавтра?

— Мамунцю! — відповів хлопець. — Але ж сьогодні неділя!

Мати глянула на сина і, нічого не сказавши, повільно пішла до хати.

За годину вбіг Славко до світлиці, де була мати, і спитав:

— Мамуню! Може, я б що попоїв?

— Славцю! Але ж сьогодні неділя!

Хлопець здивовано глянув на маму і вимовив лише одне слово:

— Ну?

Мати усміхнулася і відповіла:

— Так, синку! Коли неділя не дозволяє годувати дух наукою, то так само не повинна дозволяти годувати тіло стравою.

Після цих слів Славко засів за книжки, вивчив задане, а відтак дістав смачний підвечірок (За Л. Селенським).

2. Випишіть виділені слова. Позначте в них можливий перенос рисою.

Чому корови не літають

— Чи чули, чи знали, чи бачили ви —

Летіли у вирій ключем корові...

— Неправда: бо не корові, а корови!

— Хай будуть корови. Насупили брови,

Наставили роги на синії хмари,

Що їх в піднебессі пасліся отари.

— Обманюєш: пасліся, а не пасліся!

— Рогами в хмари — і дощик полився,

І впала б на землю краплинами злива,

Та зливу за хвостик упіймала слива.

— Та ні ж! Не упіймала, а упіймала!

— Як висохла слива — таранею стала.

— На сливі — тараня? А слива ж куди?

— А сливи сховались в кущах лободи.

І довго в травиці лежали — дрижали,

Від страху в землю корінцями вростали.

— Обманюєш знову: в яку ще землю?

У зéмлю, напевно, у теплу рiлля.
 — І листя зелене до неба тягли,
 До вечора біло усі зацвіли.
 Побачили все те корови із неба:
 Сади зацвіли — повертатися треба.
 Вить гнізда, висиджувати коров'ят.
 — Брехня це, бо не коров'ят, а телят.
 — Як грались телята — гніздо повалили,
 На землю зі сливи вони полетіли
 Униз головою, носи розплескали,
 Носи розплескали і плакати стали.
 Їх мами-корови жаліли, втішали,
 З тієї пори і літять перестали.

С. Маршак (Переклад з російської Н. Забіли)

§ 33. Орфоепічна помилка.

Вимова наголошених і ненаголошених голосних і позначення їх на письмі. Ненаголошені в коренях слів

Голосні	Вимовляються
усі наголошені	чітко і виразно
[a], [i], [y]	чітко і виразно
[o] ненаголошений	ніколи не наближається до [a]
[o] ненаголошений перед складом з [y], [i]	нечітко, наближається до [y]
ненаголошений [e]	нечітко, наближається до [и]
ненаголошений [и]	нечітко, наближається до [e]

232.

Прочитайте назви дорожніх знаків, правильно вимовляючи голосні звуки.

Попереджувальні знаки

Перехре-
щення
рівнознач-
них
доріг

Перехре-
щення
з другоряд-
ною
дорогою

Слизька
дорога

Пішо-
хідний
перехід

Дорожні
роботи

Діти

233.

1. Зробіть звуковий запис назв заборонних дорожніх знаків за зразком.

Зразок. [в'їзд заборонено]

Заборонні знаки

В'їзд
заборонено

Рух
пішоходів
заборонено

Рух
заборонено

Рух
мотоциклів
заборонено

Рух на
мопедах
заборонено

Рух на
велосипедах
заборонено

2. Поясніть вимову голосних звуків.

Кізка

Бігла кізка по мосту,
Збила куряву густу.
Тут листочок, там листочок
Схопить, вхопить і навскач.
Он яка рогата, бач!
Он яка, бач!

А назустріч не орда —
Суне з поля череда.
Кізка вправо, кізка вліво,
В неї роги — мов рогач.
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

Де взялися пастухи,
Молодці, не лінохи,
Прип'яли козу за роги.
А вона у крик, у плач...
Он яка завзята, бач!
Он яка, бач!

А. Малишко

Увага! Не поведіться на дорозі, як героїня вірша.

У коренях слів з ненаголошеним [е] пишемо букву **е**:

1. У буквосполученнях **-ере-**, **-еле-**.

Наприклад: *берегиня, лелека, пелена*.

2. Якщо при зміні слова **е** змінюється на **і**:

Наприклад: *осені — осінь, на печі — піч*.

3. Якщо при зміні слова [е] випадає.

Наприклад: *палець — пальця, вітер — вітру*.

У коренях слів з ненаголошеним [и] пишемо букву **и**:

1. У буквосполученнях **-ри-**, **-ли-**.

Наприклад: *бриніти, гриміти, глитати*.

2. У коренях **-бир-**, **-дир-**, **-мир-**, **-пир-**, **-стил-**, якщо далі є наголошений [а].

Наприклад: *перебираю, задираю, завмираю, запираю, застилаю*.

Сумнівний голосний у коренях слів можна перевірити наголосом, тобто так змінити слово, щоб [е], [и] звучали чітко.

Наприклад: *далечина — далéко, реготати — réгіт, кривий — крíво, випилати — випíлюю*.

234. Запишіть назви тих наказових знаків, де є ненаголошені голосні в коренях слів. Поясніть правопис.

Наказові знаки

Рух
прямо

Доріжка
для
велосипе-
дистів

Доріжка
для
пішоходів

Рух
легкових
автомо-
блів

Рух
по колу

235. 1. Запишіть словосполучення, вставляючи потрібні літери.

С..гнал світлофора, уважно д..витися, раніше в..ходити, мо-
лодша с..стра, неслухняний хлоп..ць, з..лене д..рево, об..режно
переходити, в..селий гурт.

2. Придумайте казку про дорожні знаки, використовуючи ці словосполучення.
3. Випишіть із казки слова з ненаголошеними голосними в коренях слів. Доберіть до них такі спільнокореневі слова, щоб ненаголошений голосний був під наголосом.

236. 1. Розгляньте уважно малюнки. Випишіть виділені слова, поясніть правопис.

Я гальмую лише
переднім гальмом.

Я гальмую лише
заднім гальмом.

Я гальмую по черзі
обом гальмами.

Я гальмую тільки перед самою
перешкодою.

Щоб зупинитись, потрібно перестати крутити педалі, а потім гальмувати переднім чи заднім гальмом. Переднім гальмом треба гальмувати м'яко і використовувати його переважно на повороті. Хто з дітей гальмує правильно?

2. Який вид транспорту обрали для себе герої коміксу? Запишіть його назву.

237. 1. Поясніть правопис ненаголошених голосних у коренях слів.

Барикада, везуть, вивчення, герой, далечінь, дерево, дівчинка, заборонено, керувати, крилатий, нахилитися, обережно, сигнал, триматися.

2. Розкажіть про правила дорожнього руху для велосипедистів, використовуючи подані слова.

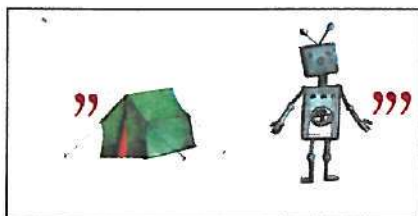
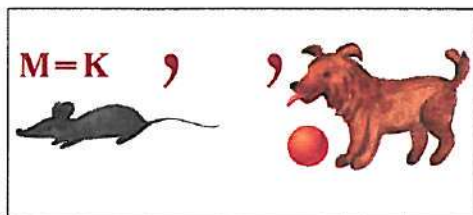
§ 34. Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом

Написання слів, які не можна перевірити наголосом, слід перевіряти за **орфографічним словником**, а слова ці треба запам'ятовувати.

238.

Відгадайте ребуси. Слова-відгадки запишіть.

239.

Запишіть слова. Запам'ятайте їх правопис. Яке значення мають перелічені слова? Скористайтесь тлумачним словником.

Кишеня, леміш, метушня, плекати, пшениця, серпанок, тремтіти, чепурний.

240.

З орфографічного словника виписіть десять слів із ненаголошеними голосними, які не можна перевірити наголосом.

241.

Прочитайте слова, запам'ятайте їх правопис. Складіть із трьох слів на вибір речення. Запишіть їх. Поясніть орфограму «Ненаголошені голосні».

Диплом, директор, кипарис, лиман, минулий, цибуля, цимбали, чинара.

242.

Прочитайте уривок з вірша Д. Білоуса. Про яке правило йдеться у вірші?

Перевірити неможливо

...Але є слова, що в них
написання голосних
через наголос бува
перевірити неможливо,
а тому такі слова
пам'ятати нам важливо.
Я включаю їх у вірш:
це, наприклад, *керувати*,

це — легенда і чекати,
де — левада і леміш.

2. Виберіть три слова, правопис яких потрібно запам'ятати. Складіть і запишіть із ними речення. Поясніть значення цих слів.

243.

Відгадайте загадки. Слова-відгадки запишіть. Запам'ятайте правопис.

1. Жовте, соковите, на дерев'янку надіте. 2. Залізний кінь пофарбований і гумою підкований. 3. Горбатий мішок на чотирьох стовпах стоїть. 4. Видно край, а до нього не дійдеш. 5. От чудасія! Лечу на коні, що бігати вміє, а стояти — ні.

(1. Абрикос. 2. Автомобіль. 3. Верблюд. 4. Горізок. 5. Велосипед.)

§ 35. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі. Уподібнення приголосних звуків

244.

Прочитайте, чітко вимовляючи приголосні звуки.

Стоять під снігом сосни сонно,
сидять на соснах снігурі.
Санчата на ставок з розгону
скотились весело з гори.

Н. Забіла

Туман в траві стеріг отару.
Не дасть отару на поталу.
А тут над ставом засвітало,
отара — є, туман — розтанув.

М. Дубов

245.

Прочитайте скоромовки. Шиплячі вимовляйте твердо.

Чайці чапля чемно мовить:
— Чорногуз пішов на лови.
Чимчикує він до ставу
через лози кучеряві.

О. Кононенко

Щиглі в куцах пищали,
Щоранку сповіщали:
«В куцах вітрище свище,
Гуляє морозище».

Г. Бойко

При вимові приголосні звуки можуть уподібнюватися.

Уподібнення — це наближення у звучанні одного звука до іншого.

Уподібнюються		
глухий звук перед дзвінким переходить у парний дзвінкий або навпаки: <i>боротьба</i> [бород'ба́]	попередній приголосний стає м'яким під впливом наступного: <i>пісня</i> [п'іс'н'а]	у вимові близькі звуки не розрізняються:
<i>легко</i> [лехко]	<i>кузня</i> [кúз'н'а]	<i>берешся</i> [бе'рєс':а]
<i>вогко</i> [вóхко]	<i>різні</i> [р'із'н'і]	<i>сердиться</i> [серди'ц':а]

Щоб знати, яку букву писати в словах з уподібненими приголосними, потрібно змінити слово або дібрати спільнокореневе, щоб після сумнівного приголосного стояв голосний: *боротьба* — *боротися*, *легко* — *легенько*.

246. 1. Прочитайте.

Жирафа, Марфа, портфель, рафінад, телефон, фабрика, Федір, фільм, фіранка, форма, фургон, шафа.

2. Спишіть. Підкресліть слова, у яких є звук [ф'].

Звук [ф] слід вимовляти чітко і не плутати із буквосполученням *хв*.

247.

Спишіть вірш. Поясніть правопис сумнівних приголосних і голосних, що виділені.

Легко, легко, аж несміло,
Листям липа шелестіла.
Два лелеки пролітали
І на липі спочивали.
Як лелеки полетіли,
Липа — вслід їм шелестіла.

Г. Чубач

248.

Спишіть віршик-загадку, вибираючи з дужок потрібну букву.

Стрімко вибігли на гору
Дві подру(ж, ш)ки біл(о)корі.

Дощик їм полоще кі(с, з)ки.
Звуть подружок цих... бері(з, с)ки.

249.

Відгадайте ребуси. До слів-відгадок доберіть слова, що пояснювали б правопис сумнівного приголосного.

§ 36. Спрощення в групах приголосних

Вимовляючи слова, потрібно уникати збігу голосних і приголосних. Якщо в словах виникає збіг приголосних, для полегшення вимови застосовують **спрощення у групах приголосних**.

У групах -ждн-, -здн-, -зкн-, -скн-, -стн-, -стл- випадає середній приголосний (д, к, т):

Тиждень — тижневий, проїзд — проїзний, брязкіт — брязнути, блиск — блиснути, користь — корисний, щастя — щасливий.

Спрощення відбувається і у вимові, і на письмі.

Винятки: зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хворостняк, шістнадцять; прикметники від іменників іншомовного походження (баластний, контрастний та інші).

У словах *агентство, альпіністський, гігантський, диригентський, президентський, студентський, туристський* спрощення відбувається лише у вимові.

250.

1. Спишіть. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у яких відбувається спрощення.

1. Бережи **честь** змолоду. 2. **Проїзд** вантажного транспорту цією вулицею заборонено. 3. Добра **вість** піднімає, а погана — в землю вганяє. 4. **Радості** багато, зате толку мало. 5. **Виїзд** сплануєш — часу не змарнуєш.

2. З утвореними словами складіть словосполучення.

251. 1. Запишіть слова, що є винятком із правила про спрощення. З трьома словами складіть речення.
2. Запишіть ці речення. Поясніть орфограму «Спрощення в групах приголосних».

252. Перепишіть, вставляючи замість крапок, де потрібно, пропущені букви.

1. Хто на поріг, тому пиріг, хто від порога, тому щас..лива дорога. 2. Хата без господині — день без со..нця. 3. По парі пізнати, чим сер..це кипить. 4. Вередлива коза дуже вовкові корис..на. 5. Краще піз..но, ніж ніколи. 6. Де велика рада, там піс..ний борщ.

Народна творчість

253. Випишіть слова з орфограмами «Ненаголошені в коренях слів», «Спрощення в групах приголосних».

Жаліслива жаба

Край берега під пнем,
Замаскувавшись куширем,
Ловила жаба мух. Одну таки спіймала.
Глипнула: «Мало, — каже, — мало.
Якби це птах який тут приземливсь —
Дивись,
Якраз би на вечерю й стало».
Лелека ніби чув, спустивсь.
Як Жаба вгледіла — отетеріла.
(Зеленою була — ще більш позеленіла).
Під воду шмиг! Ну подругам казати:
«Оце Лелеку з'їсти я хотіла,
Та, бачу, так злякавсь — я й пожаліла:
Їащо сердешну пташку зобижать!..»

А. Косматенко

254. Прочитайте. Випишіть виділені слова. Обґрунтуйте спрощення в групах приголосних.

Рисами характеру запорозьких козаків були добродушність, **безкорисливість**, щедрість, схильність до щирої дружби. Окрім того — висока любов до особистої свободи, через що вони воліли люту смерть, ніж ганебне рабство. А також — глибока повага до старих і заслужених воїнів.

«Хоча в Очі, — розповідає один із сучасників, — жили люди різного стану, але там панувала така **чесність** і безпека, що можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. За будь-який злочин проти чиеїсь **власності** гостя чи січового мешканця негайно карали смертю» (За Д. Яворницьким).

§ 37. Чергування *о — а, е — і, е — и*

При зміні форм слова та при творенні спільнокореневих слів у деяких дієсловах відбуваються такі чергування:

о → а

перед наступним складом із наголошеним **а**: *ломити — ламати, допомогти — допомагати*;

ВИНЯТКИ: *вимовити — вимовляти, простити — прощати, поклонитися — поклонятися*;

е → і

перед наступним складом із **-а(-я), -ува(-юва-)**: *берегти — зберігати, гребти — загібати, укоренити — укорінювати*;

е → и

перед *р, л*, якщо в наступному складі *е* наголошений **а**: *заберу — забирати, терти — стирати*.

255.

Прочитайте вголос дієслова, у яких відбуваються чергування.

о → а   допомогти — допомагати
              зломити — ламати
              котитися — кататися
              схопити — хапати

е → і   берегти — зберігати
              застебнути — застібати
              пекти — випікати
              шептати — нашіптувати

е → и   беру — забирати
              здерти — здирати
              стелити — застилати
              терти — стирати

256.

Спишіть. Поясніть чергування голосних у коренях виділених дієслів.

1. **Тече** вода в сине море, та не **витає**; шука козак свою долю, а долі немає. 2. А журавлі **летять** собі додому ключами. 3. **Прилітає** зозуленька над ними кувати... 4. Не журиться Катерина — слізеньки **втирає**... 5. І сонце **гріло**, не **пекло**! 6. Не **вмирає** душа наша, не **вмирає** воля! (З *тв. Т. Шевченка*).

257.

1. Спишіть уривок з вірша Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало». Вставте пропущені букви.

Об..рнувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули **сльози**,
Тяжкі **сльози**!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь виб..рала
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Ут..рала мої **сльози**
І поцілувала.

2. Поясніть орфограми у виділених словах.

258.

1. Спишіть. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у коренях яких відбулося чергування.

Весело забриніли струни. Старий кобзар знає, що молодь любить. «Коло млина, коло броду», «Ой **летіла** горлиця» співає він. А далі як ударить на всі струни: «Ой за гаєм, гаєм, гаєм зелененьким...» Хлопці і дівчата **схопилися** в танок, аж курява пішла. Допізна **спостерігав** малий Тарас, як молодь танцювала, співала на майдані. Додому прийшов зачарований музикою і довго не міг заснути (За *Д. Красицьким*).

2. Поясніть лексичне значення слів *кобзар* — «*Кобзар*».

259.

Запишіть парами спільнокореневі слова за зразком.

Зразок. *Заганяти* — *загонити*: а → о

Котити, відстрілятися, розплести, допомога, вихопити, розплітати, стирати, підстрелити, катати, стерти, хапати, допомагати.

260.

1. Знайдіть у творах Т. Шевченка 5–7 слів, у яких відбувається чергування *о* — *а*, *е* — *і*, *е* — *и*.
2. Складіть і запишіть речення із цими словами.

261.

Прочитайте. Розтлумачте виділене висловлювання.

Побачила Муха Слона.

— А-а, привіт, родичу!

— Яка ти мені родичка? — скипів Слон.

— Отакої! — образилася Муха. — А почитай лиш, що мудрі люди пишуть. Осьдечки чорним по білому: «**З мухи зробили слона...**»

Почухав Слон за вухом. Нічого не вдієш. Доведеться, мабуть, родичатися з Мухою.

...Бо Слона ще змалечку привчили сліпо вірити писаному.

П. Ларін

§ 38. Чергування *о*, *е* з *і*

1. Що таке склад?
2. Які склади називаються відкритими?
3. Як називається склад, що закінчується на приголосний звук?

У багатьох словах української мови *о*, *е* у відкритих складах чергуються з *і* в закритих при зміні форми і творенні нових слів: *будова* — *будівник*, *веселий* — *весілля*, *ночі* — *ніч*, *печі* — *піч*.

Однак *i* може вживатися у відкритому складі перед *-ець*,
-ок: *стілець*, *стіжок*.

о, *е* — відкритий склад

i — закритий склад

262.

Прочитайте текст. Змініть виділені слова так, щоб відбулося чергування *о*, *е* з *i*. Запишіть їх.

Український віночок

Віночок нагадує сонце. Його носили дівчата і тільки до заміжжя. Вінки плели обов'язково з живих квітів: калини, барвінку, ромашок, волошок, маку, хмелю. Кожна квітка має своє значення: волошка означає простоту і ніжність, мак — молодість, мальва — красу, дзвоник польовий — вдячність, ромашка — кохання і злагоду, фіалка — сором'язливість.

Перший віночок плела дівчині мати в три роки, а в сім років у віночок дівчині вперше вплітали яблуневий цвіт. До вінка прив'язували стрічки.

О. Кириченко

263.

Спишіть вірш. Підкресліть слова, у яких чергуються голосні.

Ще сонечко не зійшло,
Зірки не сховались,
А до мого двору
Корівки зібрались.

Вийшов з двору подивиться,
Чи усі корови,
Та як лягнув батіжком,
Гайда у діброви.

А увечері пізенько
Гарненько умився,
Виїв мисочку борщу
Й молочка напився.

Народна творчість

264.

Прочитайте приказки. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулося чергування *о*, *е* з *i*. Запишіть ці пари.

1. Стоїть, як на ножах.
2. Помічник, як коневі заець.
3. Уперся, як віл у нові ворота.
4. Семеро одного не ждуть.

265. 1. Спишіть, вставляючи пропущені букви.

Своєрідним жіночим обер..гом в Україні завжди був вінок. І сьогодні, як і в давнину, з ран..ого д..тинства кожна дівчина вчиться випл..тати віночки з квітів. Їх в Україні пл..ли з різно-го зі..ля від весни до пізньої ос..ні. Кожний віночок служив не тільки окрасою голови дівчини, він був знахарем душі, бо в ньо-му є чаклунська сила, що і біль знімає, і волос..я бер..же (За М. Крищуком).

2. Зробіть звуковий запис слів: сьогодні, оберіг, плести, зілля, осінь, волосся.

266.

Спишіть. Слова в дужках поставте у потрібній формі. У виділених словах підкресліть голосні, що можуть чергуватися.

Серед розмаїття вінків особливе місце належить «вінку кохання». Право виплітати його мали дівчата віком від тринадцяти (рік) до заміжжя. Основу такого вінка складають ромашки — символ (юність), доброти і (ніжність). Поміж ромашками вплітають цвіт яблуні і вишні. Над чолом — квітухе гроно калини. Вінок прикрашають вусиками (хміль) — символом (гнучкість) розуму (За М. Крищуком).

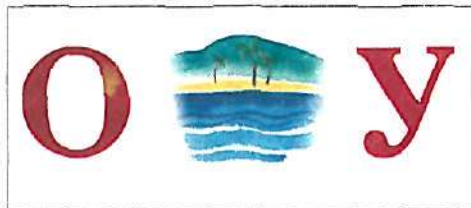
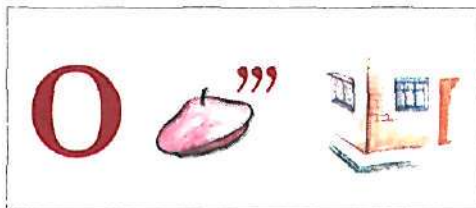
3
ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Щоб не помилятися, відмінюючи слово Київ, щоразу згадуйте рядок із вірша про Київ Дмитра Луценка: «Як тебе не любити, Києве мій!».

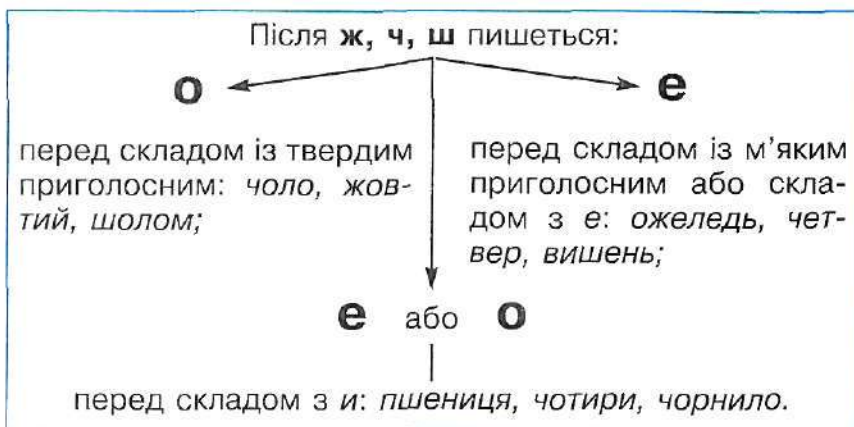
До речі, так само відмінюються слова Миколаїв — Миколаєва, Чугуїв — Чугуєвом.

267.

Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Підкресліть у них орфограму.

§ 39. Чергування *е* — *о* після *ж, ч, ш*

268.

Прочитайте акровірш. Випишіть слова з орфограмою «Букви *е, о* після *ж, ч, ш*».

Жовтіють на дубовім вітті,
Осіній час — трусить пора.
Летять вони додолу миттю,
У торбу їх лісник збира.
Ділянку знайде залюбки,
І там з них виростуть дубки.

М. Романченко

269.

Спишіть, вставляючи потрібні букви.

Жуки дзижчать в садочку літом,
По стежці жабка — плиг та плиг!
Ж..ржини квітнуть ж..втим цвітом,
Кружляють бдж..ли біля них.

Н. Забіла

270.

Прочитайте. Прокоментуйте на прикладах із скоромовки орфограму «Букви *е, о* після *ж, ч, ш*».

Чорно, чорно уночі,
Чорні очі у сичів.
Чорні очі, чорні крила,
Чорна тінь усе накрила.
Через чорних тих сичів —
Чорно, чорно уночі.

Г. Чубач

271. Перепишіть прислів'я та приказки, вставляючи пропущені слова. Поясніть написання цих слів.

1. Де багато ..., там нема ...
2. Не вчи ... істи хліба ...
3. Хату жінка за три кути держить, а ... за ...
4. ... душу і милом не відмиєш.
5. Краще тепер, ніж у ...

Довідка: печ..ного, пташ..к, уч..ного, комах..к, ч..ловік, ч..твертий, ч..рну, ч..твер.

272. 1. Запишіть ребус-прислів'я.

2. Складіть і запишіть твір-мініатюру, використовуючи слова: *вечоріє, женці, повечеряти, учорапній, черствий, шершаві.*

273. Спишіть лічилку. До виділених слів доберіть спільнокореневі, у яких чергуються *о з е та е з і*.

Раз, два, три, *чотири*,
Козі дзвоника *вчепили*,
Коза бігає, кричить,
Просить дзвоник *відчепить*.

Сашко. Мамо, а наша вчителька зовсім не знає тварин.
Мати. Звідки ти це взяв?

Сашко. Я намалював коня, а вчителька питає, що це таке.

274. 1. Запишіть слова у дві колонки:

- 1) з *е* після *ж, ч, ш*;
- 2) з *о* після *ж, ч, ш*.

Ш..лом, бдж..ла, ч..тири, ч..твертий, ш..ри..нь, ож..нитися, ч..рнота, ж..рдина, ж..ржина, ш..стий, дж..рело, ш..стиденка.

2. Введіть виділені слова у складне речення і запишіть його. Підкресліть головні члени речення.

§ 40. Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів

Після букв *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів пишемо *и*: *жити, читати, широкий, щирий, кислий, хитрий, гинути, хитати, щипати, кидати*.

Букву *і* пишемо в словах, де відбувається чергування *о, е* з *і*: *вхід* (бо *входити*), *вечір* (бо *вечори*), *щітка* (бо *щетина*).

275. До поданих слів доберіть спільнокореневі з довідки. Прокоментуйте орфограму «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

Вигін, жінка, кізка, похід, розчісувати, шість, щілина.

Довідка: *походити, вигонити, ущелина, чесати, кози, женитися, ушестеро*.

276. Запишіть слова, вставляючи потрібні букви. Поясніть написання.

Переж..вати, відпоч..нок, щ..глик, ук..нути, прих..льний, прих..д, ш..ло, щ..пати, щ..тка, г..ркати.

277. Спишіть. На місці крапок поставте пропущені букви.

1. Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом-кріпаком, прадідом-запорожцем — не заг..нула іще честь і хоробрість. 2. Через це вірили в зорі й прекрасні ідеї, в ч..стоту й мужність людської душі. 3. Шторм не вгавав, крига троц..лася одна об одну, туман сунувся до берега. 4. Ж..нки підганяли чоловіків, діти поруч з батьками працювали, як дорослі. 5. І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, впевнено й дружно, як ходили ціле ж..ття. 6. На пісках росте вошанка менша; на воді — конюшина біла; на степах — ч..стотіл, чебрець, х..зується щ..риця, пох..тується зміячка — жовта, як кульбаба; а слава людська росте з єдності та відваги! (За Ю. Яновським).

278. Пригадайте п'ять слів, у яких після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* пишемо *і*, та складіть з ними речення. Запишіть речення.

279. Відтворіть діалог.

Першокласниця приходять зі школи, а мама питає:

— Оленко, а хто за тобою сидить?

— Я не знаю, бо вчителька казала, що назад обертатися не можна.

280. 1. Знайдіть за поданим зразком слова з орфограмою «Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

Т	Ч	І	П	Б	В	Г	К	Р	И	Х	Щ	І	Т	К	Щ
І	Д	С	К	И	Н	У	Т	И	К	І	У	Ч	И	А	И
Ш	О	Ж	И	Н	А	Л	П	А	У	Т	К	И	Т	О	Р
И	Т	И	Й	Я	Г	І	Л	К	А	К	Ь	Л	Е	Й	И
П	Р	И	Х	И	Л	И	Т	И	С	К	И	Б	К	А	Й

281. Спишіть, підкреслюючи в кожному рядку зайве слово.

- Шило, чин, квітка, чуж.
- Схід, вечірній, кидати, кінський.
- Схід, гирка, щітка, шкільний.

Читай рядки ці так і сяк —
Вони не зміняться ніяк.
Жарт — суму страж.
У хижу — вужиху.
Ти — щит.
Живи ж.

А. Мойсієнко

§ 41. Найголовніші правила чергування приголосних звуків

При творенні й зміні слів у корені може відбуватися чергування приголосних.

Основні випадки чергувань:

- Г ↔ Ж ↔ З — нога, ніжка, на нозі;
К ↔ Ч ↔ Ц — юнак, юначе, юнацький;
Х ↔ Ш ↔ С — рух, рушати, в русі;
Д ↔ Дж — ходити, ходжу;
Т ↔ Ч — летіти, лечу;
Ст ↔ Щ — чистити, чищу;
П ↔ Пл — ліпити, ліплю.

282. Прочитайте. Випишіть виділені слова й доберіть до них такі спільнокореневі чи утворіть форми слів, щоб відбулося чергування приголосних звуків.

Мудра природа

Як же в сувору зимову пору виживають наші менші брати? Як відчувається рослинний світ? Багатьом допомагають вижити люди, а також природні властивості тварин і птахів. Деякі птахи можуть змінювати температуру тіла, тому не охолоджуються.

Природа живе й під снігом. І взимку дерева, квіти чують весну. Поставте у воду гілку бузку чи вишні — зацвіте!

283. 1. До кожного слова доберіть і запишіть пару з чергуванням приголосного. Звуки, що чергуються, підкресліть.

Зразок. Сніг — сніжинка.

Берег, гладити, їздити, казати, кликати, птах, пух, сидіти, скакати, увага.

2. Складіть усну розповідь про лісову прогулянку, використовуючи подані слова.

284. Прочитайте народні вислови. Випишіть слова, у яких, на вашу думку, може відбуватися чергування приголосних звуків. Поясніть правила чергування звуків.

Січневі сікти, серпневі — пекти.

Квітневий сніг такий, як жіночий плач.

Миші бігають по снігу — на тривалу відлигу.

285. Спишіть, вставляючи потрібні слова з довідки.

Квіти як подарунок є виявом добрих почуттів, гарного ставлення до того, кому їх дарують. Радісним стає будь-яке свято,

коли ..., рідні приносять улюблені квіти. Зі ... скомпонований букет надає кімнаті святковості і затишку. Квіти пробуджують у нас людяність, щирість, ...

Довідка:

1. Іменник *друг* у Н. в. мн.
2. Спільнокореневе слово до дієслова *смакувати* — іменник в Ор. в. одн.
3. Іменник, спільнокореневе слово до прикметника *сердечний*.

- Коли найкраще зрізати квіти для букета?
Уранці. Лілії, гвоздики — тільки-но забарвився бутон; гладіолуси — коли розкрилися дві перші квітки; айстри і жоржини — розквітлими.
- У яку воду ставити квіти?
У відстояну протягом доби: хлорована вода шкідлива для рослин.
- Які речовини можна додати у воду з букетом, щоб квіти довше зберігали свіжість?
Борну кислоту, аспірин, цукор.

286. 1. Запишіть вірш М. Воробйова. До виділених слів доберіть спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулося чергування приголосних.

Січень-сікач

Ой багато **насік**. *are*
Насік з **морозу** гілок
Та **запріг** снігура у візок,
Та **привіз** до Вітра-брата,
Поскладав у холодній хаті,
До весни іще довго жити,
Буде чим у печі топити.

2. Поясніть, чим збирається топити в печі Січень-сікач.

287. Запишіть подані словосполучення у формі місцевого відмінка.

Ялинова гілка, кетяг горобини, Різдвяна свічка, тернова хустка, дрібний мак, чарівний запах.

288.

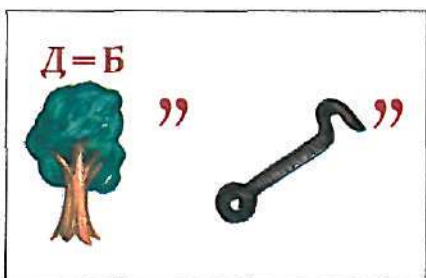
Прочитайте скоромовку вголос у швидкому темпі.

Пилип посіяв просо,
Просо поспіло,
Пташки прилетіли,
Просо поїли,
Пилип плаче.

289.

Відгадайте слова, зашифровані в ребусах. Запишіть їх, доберіть до кожного спільнокореневі чи змініть форму, щоб відбулася зміна приголосного в корені.

290.

1. Спишіть, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Виділіть орфограму «Чергування приголосних».

Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від (дорозі), скільки скинець (очі), розстедилось поле, вкрите снігом, мов білою (скатерті). Василько не (постережу), що коні звернули з (дорозі) і (побіжать) праворуч. Трісь! Щось (тріщати) в саях, і Василько дав сторчака в сніг. Підвівся, (підбіжу) до саней. (Запобіжу) лихові не (мєрти) було. Хлопець (випряжу) коні, сів верхи і поїхав назад по (дорозі). Він (заблудуєсь), (заплачу). Василькові згадалась ясна батькова хата. Батько та дві (сестриччі) (сиджу) за столом, мати подає вечерю (За М. Коцюбинським).

2. Підкресліть однорідні члени речення.

§ 42. Основні правила чергування *у* — *в*, *і* — *й*

Українська мова — одна з наймилозвучніших мов світу. Щоб у мовному потоці уникнути збігу кількох голосних чи приголосних, використовують чергування прийменників *у* з *в* та сполучників *і* з *й*. Можуть чергуватися початкові звуки слів *у* — *в* та *і* — *й*.

Уживаємо <i>у</i>	Приклади
1. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний.	<i>Багато троянд у вазі.</i>
2. На початку речення перед приголосними.	<i>У Герди калатало серце від страху і нестримного бажання побачити Кая.</i>
3. Незалежно від закінчення попереднього слова перед <i>в, ф, льв, зв, дв, св, тв, хв</i> .	<i>Діти повернулися у святковому настрої.</i>
Уживаємо <i>в</i>	Приклади
1. Коли попереднє слово закінчується на голосний.	<i>Маленька розбійниця всілася в карету.</i>
2. На початку речення перед голосним.	<i>В оленя заблищали очі.</i>

Чергування *у* з *в* не відбувається:

- у власних назвах: *Угорщина, Ужгород, Урал*.
Але: *Україна — Вкраїна* (у поезії);
- у словах, що вживаються тільки з *в* або *у*: *вдача, вказівка, вправа, удача, указ, ультиматум, уряд*.

291. 1. Спишіть, добираючи з дужок потрібну букву.

Жив на світі один лихий троль. Якось він був (у, в) дуже доброго гуморі, бо зробив собі дзеркало. Це дзеркало мало надзвичайну властивість — (у, в)се добре й прекрасне здавалося (в, у) ньому гидким, а (у, в)се бридке й погане виглядало прекрасним (За Г. К. Андерсеном).

- Обґрунтуйте чергування. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.
- Пригадайте назву казки, яка так починається.

292. Прочитайте, випишіть словосполучення з *у* чи *в*. Поясніть чергування.

У великому місті жило двоє маленьких дітей. Вони не були родичами, проте любили одне одного, як брат і сестра. Їхні батьки жили в мансардах двох сусідніх будинків. Ступивши з якогось-небудь віконечка на ринву, можна було опинитися коло сусідського вікна. Там стояли великі дерев'яні ящики, де росла зелень для страв і куцики троянд. Хлопчик і дівчинка дуже любили бігати в гості одне до одного й сидіти на маленьких стільчиках під трояндами (За Г. К. Андерсеном).

293. Прочитайте пари слів. Складіть і запишіть із ними речення, вибираючи в кожному випадку потрібний варіант слова.

Узимку — взимку, умовити — вмовити, уперед — вперед, уперта — вперта, урожай — врожай.

В українській мові унікають насамперед збігу голосних. Пауза (розділовий знак) сприймається як приголосний.

Уживаємо <i>і</i>	Приклади
1. Після приголосного звука.	<i>Кай і Герда сиділи й милувалися малюнками в книжці.</i>
2. На початку речення.	<i>І Кай, штовхнувши ящик ногою, вирвав дві троянди.</i>
Уживаємо <i>й</i>	Приклади
Якщо попереднє слово закінчується на голосний.	<i>Маленька розбійниця витерла сльози Герді, а потім сховала обидві руки в її гарну муфточку, м'яку й теплу.</i>

І з *й* не чергуються при зіставленні чи протиставленні (діти і дорослі, біле і чорне) та після паузи (на письмі — після розділового знака).

Наприклад: *Хвіртка відчинилася, і дівчинка босоніж побігла стежкою.*

294. Запишіть речення, вибравши потрібну форму слова.

1. Діти зайшли до кімнати (у, в)двох. 2. (У, В)двох завжди веселіше. 3. Настав час (у, в)гомонитися. 4. Вони (у, в)тішилися бабусиною казкою.

295. Доберіть пару кожному з героїв казки. Запишіть ці пари, використовуючи сполучники *і* або *й*.

Кай, маленька розбійниця, ворона, принц, фінка, Герда, Снігова Королева, лапландка, принцеса, ворон, бабуся в дивному капелюшку, троянди, північний олень, сніжинки.

296. 1. Виправте помилки, які порушують закон милозвучності в українській мові.

Кай складав із крижин різні химерні фігури і цілі слова. Але ніяк не міг скласти слово «вічність». А Снігова Королева сказала йому: «Коли ти складеш це слово, то станеш сам собі господар, і я подарую тобі увесь світ й новенькі ковзани».

2. Виправлений текст запишіть.

297. 1. Спишіть, розкриваючи дужки і вибираючи правильний варіант.

Кай сидів тихий, непорушний (й, і) холодний. Тоді Герда заплакала, і її гарячі сльози (в, у) пали йому на груди. Вони пронизали його до самого серця. Хлопчик глянув на дівчинку, (й, і) вона заспівала йому пісеньку про троянди.

Кай раптом гірко заплакав: Він ридав так довго (і, й) сильно, що скалка дзеркала витекла з ока разом (зі, із, з) сльозами. Тоді він (в, у) пізнав Герду (й, і) дуже зрадив.

2. Визначте кількість звуків і букв у словах: *гарячі*, *сльози*, *пісенька*, *сильно*, *дзеркало*.

298. Спишіть, закінчуючи речення.

1. Вони сиділи під трояндами (і, й)...
2. Кай опинився в палаці (і, й)...
3. Герда довго шукала хлопчика (і, й)...
4. Сльози полилися з очей хлопчика (і, й)...

299. Запишіть основну думку казки Ганса Крістіана Андерсена «Снігова Королева», використовуючи словосполучення: *любов і дружба*, *вірність і стійкість*, *самопожертва і відданість*.

§ 43. Позначення м'якості приголосних
на письмі буквами ь, і, є, ю, я.
Правила вживання м'якого знака

В українській мові м'якість приголосних на письмі позначають:

- 1) буквою ь (м'який знак): *січень, льодовий*;
- 2) буквами є, ю, я, коли вони стоять після м'якого приголосного: *сине, люди, пісня*;
- 3) буквою і: *ліс, сірий*.

300. 1. Прочитайте. Запишіть звуковим записом виділені слова.

Січень снігом січе, а мороз вогнем пече.
Січень без снігу — літо без хліба.
Січень **січнися**, а ти до печі тулися.
Січень наступає — мороз **людей** обіймає.

Народна творчість

2. Які букви вказують на м'якість приголосних у виділених словах?

301. Прочитайте, випишіть із тексту слова, у яких м'якість приголосних позначають букви я, ь.

Січень вважається найхолоднішою порою року. Адже на цей місяць припадає найбільше морозяних днів і снігопадів. Саме така погода, за довголітніми спостереженнями, віщувала добрий урожай, тому й казали: «Хвали січень сніговий!» Чим більше було опадів, тим щедріше зволожувалася навесні земля (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

302.

Відгадайте загадки. Зробіть звуковий запис відгадок. Визначте, за допомогою яких букв у них позначено м'якість приголосних звуків.

1. Шумить, гуде і все горою іде.
2. Хто перший у хату заходить?

(Л. Завірюха. 2. Г. Яков.)

Правила вживання м'якого знака

ь пишеться	ь не пишеться
1. Після м'яких <i>д, т, з, с, ц, л, н</i> : <i>мідь, гість, зав'язь, вісь, олівець, сіль, олень.</i>	1. Після <i>б, п, в, м, ф</i> : <i>голуб, насип, любов, вісім, верф.</i>
2. У дієсловах на <i>-ться</i> : <i>вибачається, умивається.</i>	2. Після букв <i>ж, ч, ш, щ</i> : <i>ріж, річ, вишня, хвощ.</i>
3. Після букви <i>л</i> , що позначає м'який приголосний, який стоїть перед іншим м'яким приголосним: <i>їдальня, пальці, сільський.</i>	3. Після букви <i>р</i> : <i>базар, кобзар, писар,</i>
4. У буквосполученнях <i>-льк-, -льч-, -льц-, -ньк-, -ньч-, -ньц-</i> : <i>лялька — ляльчин — ляльці, ненька — неньчин — неньці.</i>	4. Після <i>н, л</i> у буквосполученнях <i>-лк-, -лч-, -лц-, -нк-, -нч-, -нц-</i> : <i>Наталка — Наталчин — Наталці, хустинка — хустинці.</i>

Літери, після яких пишеться м'який знак, легко запам'ятати, якщо скласти з ними речення на зразок:

Нам треба добре запам'ятати ці сім літер.

303.

Спишіть. Підкресліть слова з орфограмою «Правопис м'якого знака». Поясніть правопис.

Колись наші пращури Новий рік зустрічали навесні. Із запровадженням християнства в Київській Русі 988 року новолітвання перенесли на вересень. Згодом його почали відзначати в січні. У січні святкують велике християнське свято — Різдво.

304.

Перепишіть. На місці крапок, де треба, вставте м'який знак.

1. Гриц... завбіл...шки із мізинец..., але справж...ній коляди-нец... . Колядує, як годит...ся: «Коляд-коляд-коляд...ниця!» (Д. Білоус). 2. Прийшла осін...: смутна, прийшла зима л...юта, а сосон...ці байдуже! (Олена Пчілка). 3. Низ...ко, низ...ко я зігнувс..., і ще нижче скинув шапку. Зайчик весело всміхнувс...,

І подав сіреньку лапку (Олександр Олесь). 4. Цілий міх
гостинців нашій господинці (Є. Гуцало).

305. 1. Спишіть і відгадайте загадки Л. Вознюк.

Хто вродлива ця панянка,
Що сорочка вишиванка?
— А я дівчинка Устинка,
Я маленька ... .

(п'янічка)

Дзень-дзелень, цінь-цвірінь,
День-деньок, тінь-плетінь.
Хто ж добродій той маленький,
Що зробив усе м'якеньким?
Він до «ер» подібний трішки,
Що дріма, задерши ніжку.

(м'яке цвєр)

2. Підкресліть орфограми «Правила вживання м'якого знака».

306.

Прочитайте. Випишіть слова, у яких м'якість приголосно-
го передається за допомогою *ь, я, ю, і*.

Січень

Дідусь Січень Сніговий
Випустив пухнастий рій,
Нарядив у диво-шати
Поля, діброви і хати.
Сам насунув білу шалю
З блискітками із кришталю,
Теплу шубу одягнув,
Биті валяночки взув.
Ой, щипає личко, вуха
Зла мачуха-завірюха.
Надулася, наче міх,
Дме, дітей збиває з ніг.
Проте хлопчики й дівчата
Впевнено ведуть санчата.
З гірки лине сміх і крик,
А мороз скрипить: рип-рип...

Б. Козярський

307.

Розгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки. Поясніть правопис м'якого знака.

§ 44. Сполучення йо, во

Сполучення **йо** в українській мові вживається для позначення на письмі звуків [й], [о] і пишеться на початку слова і складу: **Йо-сип, міль-йон.**

Сполучення **во** позначає звук [о] і м'якість попереднього приголосного. Його пишуть у середині складу: **по-льо-вий, сьо-год-ні, дьо-готь, дзьоб.**

- 308.** 1. Прочитайте слова. Визначте кількість звуків і букв у кожному з них.

Район, павільйон, льон, підйом, льотчик.

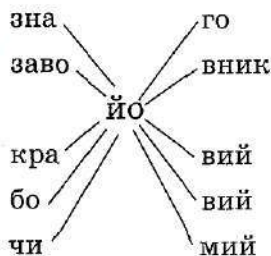
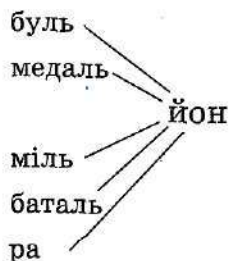
2. Поясніть правило написання сполучень **йо, во.**

- 309.** Відгадайте загадки. Випишіть слова зі сполученнями букв **йо, во.**

1. Утрюх їдуть братці верхи на конячці. 2. Летіла птиця по синьому небу, розпустила крила і сонце закрила. 3. Хто співає, свище, плаче, а ніхто його не бачить? 4. Голова вогняна, серце клечане, а тіло зі всього світу. 5. Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає. Хоч мороз усе побив — його не займає.

(1. Птави і олівця. 2. Хмара. 3. Вітер. 4. Свічка. 5. Барвінок.)

- 310.** 1. Утворіть слова, використовуючи схеми. Запишіть їх.

2. Визначте, до яких частин мови належать записані слова.

- 311.** 1. Утворіть із поданих груп слів два чарівних кола.

1. Батальйон, Воробйов, Соловйов, завойований.
2. Бульйон, йорж, йод, бойовий.

2. Запишіть іменники — власні назви.

312. Утворіть від поданих імен форми по батькові за зразком.

Зразок. *Сергій — Сергійович.*

Андрій, Микола, Олексій, Юрій.

313. 1. Прочитайте вірш. Із словами, у яких трапляються сполучення *йо*, складіть речення.

Йоржа впіймав на вудку Йосип,
Схопив і зойкнув: ой-ой-ой!
Не знав, напевно, Йосип досі,
Який колючий йоржик той.

Н. Забіла

2. Якими членами речення є ці слова?

314. 1. Утворіть слова, використовуючи чарівне коло.

л	вий	
син	мужн	
ц	ЬО	тчик
пол	го	
довий		

2. Складіть із утворених слів текст (5–7 речень) на тему: «Героїчний вчинок».

315. Прочитайте скоромовку. Знайдіть слова зі сполученням *ьо*.

Чарівна корова
різнокольорова —
Йшла по молоко
кольоровиком.
А за нею кіт, кіт:
— Кольоровикам — привіт!
Де ти йдеш, корово
різнокольорова?
— Йду по молоко
кольоровиком.
Кольоровий кіт, кіт,
Кольоровий світ, світ —

Кольорова йшла собі
корова,
А за нею полечком
кольороводонечка.
Кольорова дівчинка,
кольоровосонечко.
Онде хата у ліску.
Ходить сонце по даху:
Золота діброва —
різнокольорова.

Б. Чепурко

316.

Спишіть, вставляючи пропущені буквосполучення. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Т..жає, бад..рий, ма..р.
2. С..годні, ра..н, ц..го.
3. Осінн..го, кур..з, бо..вого.

§ 45. Правила вживання апострофа

Апостроф позначає роздільну вимову звуків, використовується для позначення на письмі твердої вимови приголосних перед буквами *я, ю, є, ї*. Апостроф показує, що букви *я, ю, є, ї* позначають два звуки. Якщо букви *я, ю, є* вказують на м'якість попереднього приголосного, апостроф не ставиться.

317.

1. Розгадайте загадку.

Я такий же, як знак розділовий,
і відомий шкільній дівчорі.
Та в словах української мови
Я пишусь не внизу, а вгорі.
Спробуй лиш написати «ім'я»,
Зразу стану потрібним і я.

Д. Білоус

2. Запишіть десять слів з апострофом.

321. 1. Спишіть. Поясніть орфограму «Правопис апострофа».

1. Кожне слово пахне, мов листочок м'яти. Та, мов квітка з короваю, пахне слово «мати» (Д. Павличко). 2. Кожне зело в букеті мало свій символ: м'ята оберігала від напасті й додавала здоров'я (Г. Корицька). 3. Волосся мили в кип'яченій воді, додаючи любистку, м'яти, ромашки, кропиви, кореня лопуха, бруньок берези, звіробою.

2. Що ви знаєте про рослину, назва якої є в кожному реченні?

322. Спишіть, вставляючи, де потрібно, апостроф.

М'ята

Об..їхав я багато кра..їв. Гарних, дивних, цікавих. Тепер у місті живу. Та враз я згадав хлоп..ячі забави на батьківському подвір..ї. Почув трав..яний дух. Дух, де в..ється моя Рось. Задзвеніли мені солов..ї, кропив..янки, очерет..янки, заворкотіли голуб..ята. Запахли в рідному саду р..яст, рум..янок, п..ятиперстень. І м..ята. Холодна, кучер..ява (Д. Чередниченко).

323. 1. Прочитайте продовження тексту «М'ята». Випишіть слова з апострофом, поясніть його вживання.

Ледве заходжу, було, хлоп'ям до саду, відчуваю, як вільно дихати. Як пахучий холодок наповнює груди. А там ластів'я озветься, защебече, ніби щось промовляє. А із сусіднього саду вітається дід Лук'ян. Скинув бриля — махає. А поруч он клей вишневий, мов півник полив'яний. Мені все дужче пахне м'ята. Я хочу додому. У батьків сад. Прийти і сказати:

— Доброго ранку, мій драголюб!

2. Як ви розумієте слово *драголюб*?

Даремні обіцянки

Учителька дорікнула п'ятикласниці:

— Мар'яно, ти ж мені обіцяла вивчити вірша на п'ятницю, але слова свого не дотримала.

Аж тут хтось із учнів підмітив:

— Та у Мар'янки сім п'ятниць на тиждень...

§ 46. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних звуків

1. З яких частин складається слово **беззмінний**?
2. Що ми називаємо коренем, префіксом, суфіксом?
3. Як називається змінна частина слова, яка служить для зв'язку слів у реченні?

324.

1. Прочитайте. Випишіть слово з подвоєнням букв. Розберіть його за будовою.

Лікарня в зоопарку!
Для кого тут вона?
Лікують тут цесарку,
пінгвіна, і слона,
і оленя рогатого,
і цапа бородатого,
ведмедя й кабана,
жирафу і енота,
верблюда й бегемота, —
і це не дивина!
...Тут стільки писку, реву,
чужих пісень без нот!
Та тут не скажеш леву:
— Роззяв, будь ласка, рот!

Д. Білоус

2. У виділених словах поясніть правопис ненаголошених голосних.

Подвоєння приголосних відбувається, якщо одна частина слова закінчується, а наступна починається на той самий приголосний.

Подвоєння відбувається при збігу однакових приголосних	Приклади
1. Префікса і кореня	віддати (<i>від + дати</i>), беззвучний (<i>без + звучний</i>), ззаду (<i>з + заду</i>)
2. Кореня і суфікса	законний (<i>закон + ний</i>), сонна (<i>сон + на</i>), годинник (<i>годин + ник</i>)
3. Основи дієслова на <i>с + ся</i>	розрісся (<i>розріс + ся</i>), понісся (<i>поніс + ся</i>)
4. Кінця першої і початку другої частини складноскорочених слів	юннат (<i>юний + натураліст</i>), міськком (<i>міський + комітет</i>)

325.

Запишіть слова, зашифровані в чарівних колах. Поясніть причини збігу двох однакових приголосних.

даний	дарувати	відмін	стін
дзеркалення	від дати	антен	ний рослин
дячити	ділити	щоден	туман

326.

1. Прочитайте. Випишіть слова з подвоєнням приголосних.

Вечір гномів

Йдуть вони один за одним,
невдоволено сопуть,
сварять зорі, сніг, погоду,
і котів, і довгу путь.

Дуже добрий то народ.
Просто в них така вже мода:
добре вихований гном
мусить бути буркотуном.

У торбинках гноми ті
носять сонне конфеті.
Лиш сипнуть в щибки віконні —
дітям сняться сни казкові.

І. Жиленко

2. Утворіть 5–7 слів із подвоєнням при збігу приголосних кореня і суфікса.

У зоопарку

— Тату, а якщо лев із клітки вистрибне, на якому тролейбусі мені їхати додому?

327.

Утворіть за допомогою префіксів прикметники, у яких приголосні подвоюються.

Зразок. *Без + зуб → беззубий.*

Закон, зброя, звук, земля, зміст.

328.

Утворіть за допомогою суфіксів прикметники, у яких були б подвоєні букви.

Зразок. *Сон — сонний.*

День, осінь, кордон, диван.

329.

Спишіть, вставляючи пропущені букви.

1. Хто з..млі дає, тому вона ві..дає утричі. 2. Як даси полюгну, то дасть хліба в..олю. 3. На чужий шматок не роз..являй роток. 4. Ласкаве т..лятко дві матки с..е. 5. Для людс..кої думки нема ві..далі. 6. Кі..ний пішому не товариш. 7. Якби той розум спереду, що т..пер ..заду. 8. У гурті і бе..зубий собака страшний.

Народна творчість

§ 47. Вимова і написання слів із подовженими приголосними

В українській мові м'які та шиплячі приголосні між двома голосними вимовляються подовжено і на письмі позначаються двома однаковими буквами. Подовжуються приголосні:

1) в іменниках середнього роду на -я: *волосся, вугілля, обличчя, узбережжя, узвишшя;*

2) в іменниках жіночого роду, що закінчуються на приголосний, у формі орудного відмінка (тобто відповідають на питання *ким? чим?*): *ніччю (ніч), роллю (роль), міддю (мідь).*

Але в словах, що закінчуються на два приголосні, подовження не відбувається: *повість — повістю, жовч — жовчю;*

3) у словах *ілля, суддя, стаття, рілля, зрання, спросоння, навмання, попідтинню, попідвіконню;*

4) подовжується м'який приголосний у дієслові *ллю* та його формах.

У словах середнього роду на -я, що означають назви малят тварин: *зайчєня, поросєя, тєля, щєня,* подовження у вимові немає, і тому подвоєних букв не пишемо.

330. 1. Запишіть. Запам'ятайте правопис цих слів.

Лле, ллю, наллю, наллещ, ссавці, лляний, ввічливість, бовваніє (що означає «ледве видніється»).

2. З виділеними словами складіть і запишіть 5 речень.

331. 1. Накресліть у робочому зошиті таблицю. Заповніть її, добираючи іменники з орфографічного словника (с. 214–217).

В					Н	Н	Я
З					Н	Н	Я
М					Н	Н	Я
О					Н	Н	Я

2. Поясніть, яка орфограма об'єднує ці слова.

332. Накресліть таблицю-сходинок та заповніть її, використовуючи подані тлумачення слів.

1			Л	Л	Я							
2				Н	Н	Я						
3					Ч	Ч	Я					
4						Д	Д	Я				
5							Н	Н	Я			
6								Ж	Ж	Я		
7									Т	Т	Я	
8										Н	Н	Я

1. Виоране поле.
2. Те, що за плечима не носити.
3. Лице.
4. Відсутність порядку.
5. Створення візерунку нитками на тканині.
6. Відсутність доріг.
7. Тисяча років.
8. Уявлення того, чого насправді не існує.

333. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, у яких відбувається подвоєння приголосних.

1. Тим міцніше перекона(н)я, чим більше воно залежить від почу(т)я. 2. Сором сліз, що (л)ються од безси(л)я. 3. Грала промі(н)ям, яким самоцвітом пора(н)я роса. 4. Коли втомлюся я жи(т)ям щодо(н)им, щодо(н)им лихом, що навколо бачу, тоді я думку шлю в світи далекі, блукає погляд мій в країні мрії. 5. Я честь ві(д)ам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами (*З тв. Лесі Українки*).

334. Напишіть твір на тему «Що дає нам читання?», використовуючи подані слова.

Читання, питання, знання, навчання, почуття, зусилля, старання, уміння, формування, намагання.

- 335.** 1. Прочитайте, випишіть слова з подвоєнням букв. Поясніть причини подвоєння.

1. Сонце — річкова лілея у довгих лляних косах! 2. Сонця проміння лежить прядив'яне, лежить полотняне. Скільки дбайливою осінню в світі проміння наткано. 3. А небо уночі — беззоряна рілля. 4. Якою гладдю вишито сніги майстерністю сорочої ноги. 5. Із коромислом по воду аж до моря зірка ходить. Плеться чисте срібло з відер на маки й калину, на заквітчану у місяць срібну Україну (з тв. Є. Гуцала).

2. Перше речення запишіть і підкресліть у ньому головні та другорядні члени.

- 336.** Спишіть, вставляючи, де потрібно, літеру. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Жит..я, творін..я, горін..я, лист..я.
2. Емал..ю, радіст..ю, юніст..ю, мужніст..ю.
3. Осін..ю, сіл..ю, медал..ю, чверт..ю.

Прикметник *непримирѐнний* означає «який не примиряється, якого не можна примирити»; наголошений суфікс *-енн-* пишеться з подвоєною буквою *н*. Слово *непримирений* означає «якого не примірили, який ще не примірівся»; ненаголошений суфікс *-ен-* пишеться з однією буквою *н*.

Порівняймо написання слів: нездóланий — нездолáнний, незрівняний — незрівнянний, нескінчено — нескінчѐнно, неоцінений — неоцінѐнний.

- 337.** 1. До поданих слів доберіть прикметники з наголошеним суфіксом.

Недотóрканий, незніщений, нескáзаний, незлічений, нескінчений.

2. З утвореними парами слів складіть речення. Поясніть різницю в написанні та в значенні цих слів.

- 338.** Запишіть речення, вставивши потрібні букви.

Невпізна(н, нн)ий випускник школи зайшов до учительської. Невпізна(н, нн)ою стала наша відремонтована школа. Непримире(н, нн)і хлопці готові були розпочати нову суперечку. Їхні непримире(н, нн)і погляди були відомі всім. Нескінче(н, нн)а розмова з товаришем турбувала його. Нескінче(н, нн)а ріка людської пам'яті.

§ 48. Написання слів іншомовного походження

Подвоєні приголосні в словах іншомовного походження

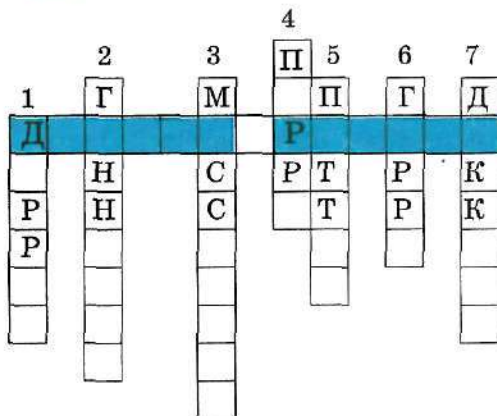
У **загальних назвах** іншомовного походження приголосні звичайно не подвоюються: *адреса, басейн, грип, колектив, піца, сума*.

Лише деякі загальні назви зберігають подвоєні букви: *бонна, ванна, вілла, мадонна, манна, мулла, панна, тонна*.

У **власних назвах** іншомовного походження пишемо подвоєні букви: *Голландія, Марокко, Міссурі, Філіппіни; Грімм, Даррел, Керролл, Коллоді, Перро*.

Щоб переконатися, чи правильно ви написали іншомовне слово, варто скористатися словником.

339. 1. Розв'яжіть кросворд.

1. Англійський письменник, який писав про життя тварин.
2. Містечко, де минуло дитинство Марка Твена.
3. Річка в Америці.
4. Французький казкар.
5. Прізвище персонажа твору Марка Твена, на захист якого став Том Соєр.
6. Ім'я головного героя усіх творів Джоан Ролінг.
7. Англійський письменник, який вигадав дядечка Скруджа.

2. Ім'я та прізвище якого італійського казкаря зашифровано у виділеному рядку?

340. 1. Складіть три речення зі словами-відгадками кросворда.

2. Слова іншомовного походження запишіть із можливими переносами.

341. Запишіть слова, що відповідають поданим значенням. Поясніть правопис.

1. Стиль у європейському мистецтві та архітектурі, що вирізняється урочистістю, вишуканістю.

2. Вага товару з упаковкою.

3. Вихователька дітей у багатих сім'ях.

4. Рід занять трудовою діяльністю, що є джерелом існування.

Довідка: *брutto, бонна, бароко, професія*.

Користуючись географічною картою, випишіть 10 власних назв із подвоєними приголосними звуками.

Букви *и* та *і* в словах іншомовного походження

В українській мові є так зване «правило дев'ятки». Цим правилом керуємося, коли треба написати слово іншомовного походження з буквами *и* та *і*.

У загальних назвах пишемо *и* після дев'яти букв: *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р*.

Увага! За буквою *и* має стояти буква, що позначає приголосний (крім *й*).

Наприклад: бензин, директор, жирафа, оптика, ритм, синоптик, чипси, шифр.

Дев'ять букв («дев'ятку») можна запам'ятати, вивчивши таке речення:

Де ти з'їси цю чашу жиру?

Букву *і* в загальних назвах пишемо:

- на початку слова (*інженер, іподром, історія*);
- перед голосними та *й* (*діалог, зодіак, ієрогліф, сценарій*);
- після букв, що не входять у «дев'ятку» (*бізнес, епізод, мінімум, універсам*).

Мрійник

Дуже хочу я у *Сочі*.
Там — прекрасне море,
і все літо теплий вітер
лагідно говорить.

Мама каже: — Досить мріять,
ти роби задачу,
бо відправлю тебе в *Чилі*,
де папуги плачуть...

По пероні ходять *поні*
і *таксі* літають...
І *колібри* на балконі
день і ніч співають...

Я не знаю, де те *Чилі*,
як папуги плачуть.
А ще гірше, що не вмію
розв'язати задачу.

Г. Чубач

М'який знак і апостроф у словах іншомовного походження

М'який знак у словах іншомовного походження пишеться після приголосних *д, т, з, с, л, н* перед *я, ю, є, ї, йо*: *ательє, Льюїс, мільйон, Ньютон, Редьярд*.

Апостроф у словах іншомовного походження пишеться після приголосних *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р* перед *я, ю, є, ї*: *В'єтнам, комп'ютер, кур'єр, об'єктив, П'єр, Х'юстон*.

343.

Прочитайте. Обґрунтуйте написання *и* та *і* у виділених словах.

Шимпанзе

Поширені в лісах екваторіальної Африки. Довжина тіла — 150 см, маса — 45–50 кг. Сплять і відпочивають у гніздах. Харчуються рослинною їжею, а також мурахами і термітами. Для пиття роблять собі чашечки, скручуючи листочок у конус. Доживають до 60 років.

Павіан бабуїн

Поширені від Північної Анголи до Північного Мозамбіку, а також у Кенії та Південному Сомалі. Великі тварини масою понад 25 кг. Самочки майже вдвічі легші. Древні єгиптяни поклонялись павіану, а трупи муміфікували. Павіани всеїдні. У раціон входять рослинна їжа, ящірки, комахи.

344.

1. Прочитайте. Випишіть географічні назви та назви порід тварин. Поясніть правопис.

Перський кіт

Батьківщиною породи вважають Туреччину, хоча в Європу вона потрапила з Ірану. Відомо до 90 різновидів цієї породи. Масивні, міцні, пропорційні, з великими круглими очима. Втратили здатність ловити мишей, пацюків і не можуть жити поза домом. Спокійні, віддані.

Парусник (кавалер)

Один із найкрасивіших метеликів, поширених в Індонезії, Океанії та Південній Америці. У більшості з них кінці задніх крил витягнуті в довгі хвости. Цьому виду метеликів загрожує вимирання, оскільки ліси, де вони живуть, вирубують.

Кенгуру

Живуть у саванах Австралії. Тримаються невеликими стадами і харчуються травою. Малят виношують у сумці. Кенгуру не агресивні, але за певних умов можуть бути небезпечними. Стрибки кенгуру — одне з найефектніших видовищ у природі.

Бордер-коллі

Веде свій родовід від оленегінних собак, яких свого часу завезли до Шотландії вікінги. Зріст — 48–56 см. Розумний, урівноважений, дуже чутливий, не байдужий до похвали. Чудовий пастух. Кажуть, що своїм поглядом він може гіпнотизувати худобу.

2. Напишіть коротку інформацію про будь-яку тварину або про вашого домашнього улюбленця.

345. Запишіть слова, вставляючи *и* або *і*. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

- Хімія, математика, астрономія, гімнастика.
- Антарктида, Мадрид, Бразилія, Марія.
- Вімпел, олімпіада, чемпіонат, еплетет.

346. Випишіть зі словника іншомовних слів по 10 слів на орфограму «Букви *и* та *і* в словах іншомовного походження».

347. Користуючись таблицею на сторінці 46, запишіть назви розділів мовознавчої науки. Поясніть правопис *і*, *и*.

348. Запишіть слова у дві колонки: а) зі вставленою буквою *і*; б) зі вставленою буквою *и*.

Дж..нси, артер..я, д..алект, д..станція, с..луєт, б..лет, п..лот, ж..рафа, м..раж, лог..ка, л..н..я, такс.., жур.., арт..лерія, в..траж, попур.., д..сципліна, ч..пси.

Букву *у*, а не *ю* пишемо в словах, запозичених із французької мови, після *ж*, *ш*: парашут, журі, брошура, а також у словах парфуми, парфумерія.

Основні поняття до розділу «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія»

Звуки вимовляємо і чуємо	Букви бачимо і пишемо
<p>38</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;">голосні 6</div> <div style="text-align: center;">приголосні 32</div> </div>	<p>33</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;">голосні 10</div> <div style="text-align: center;">приголосні 22</div> </div> <p style="text-align: center;">↓ м'який знак</p>

Алфавіт (абетка, азбука) — це сукупність букв (літер), розміщених у певному порядку.

Склад — частина слова, яка вимовляється одним поштовхом повітря.

Наголос — виділення одного зі складів у слові посиленням голосом.

Орфограма — написання слова, яке треба вибрати, користуючись правилом чи за допомогою словника.

Орфоепія — правила літературної вимови.

Спрощення в групах приголосних

1. ждн → жн	тиждень → тижневий
2. здн → зн	проїзд → проїзний
3. стн → сн	перстень → персня
4. стл → сл	щастя → щасливий

Основні чергування голосних

Чергуються звуки	Приклади
[o] — [a]	гонити — ганяти
[e] — [i]	плести — виплітати
[e] — [и]	здерти — здирати
[o], [e] з [i]	воля — вільний, село — сіл
[e] — [o] після ж, ч, ш	вечера — вечори

Основні чергування приголосних

Чергуються звуки	Приклади
[г] — [ж] — [з']	крига — крижинка — кризі
[к] — [ч] — [ц']	бік — бічний — на боці
[х] — [ш] — [с']	муха — мушка — мусі
[д] — [дж]	водити — воджу
[т] — [ч]	освіта — освічений
[ст] — [щ]	мостити — мощу
[п] — [пл]	ліпити — ліплю

Завдання для самоперевірки

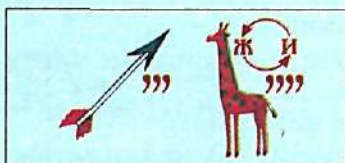
349. Розв'яжіть кросворд «Апостроф».

1. Те, що для людини найцінніше.
2. Маленькі птахи, яких вважають найкращими співаками.
3. 1-ша особа однини майбутнього часу дієслова *прибити*.
4. Верхня частина голови від чола до потилиці.
5. Те, що кожна людина отримує, народившись.
6. Молоко я так люблю, я його щоранку ...

1	З	Я	О	Р	О	В	'	Я
2	С	О	У	О	В	'	Т	
3	П	Р	И	О	'	Ю		
4	Т	І	М	'	Я			
5	І	М	'	Я				
6			'	Ю				

350. У словах *жирфа, телефон, Федір, фільм, фабрика, портфель, фургон, фанера, форма, рафінад, Марфа, фіранка* знайдіть [ф'].

351. Відгадайте ребуси. Запишіть слова-відгадки звуковим записом, схарактеризуйте приголосні звуки.

352. Прочитайте уривок із вірша П. Тичини. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

Ми **дзвіночки**,
Лісові **дзвіночки**,
Славим **день**.
Ми **співаєм**,
Дзвоном зустрічаєм:
День! День!

7. У якому сполученні слів неправильно вжито сполучник *і*:
а) Архімед і Галілей; б) Степан і Богдан; в) Віра і Олена?
8. Знайдіть слово, у якому відбувається подвоєння:
а) повіс(т)ю; б) молодіс(т)ю; в) розкі(ш)ю.
9. У якому слові подвоєння не відбувається:
а) незліче(н)ий; б) стара(н)ий; в) здійснє(н)ість?
10. У якому слові іншомовного походження вживаємо *и*:
а) жур(і, и); б) ф(і, и)алка; в) Брат(і, и)слава?
11. Знайдіть слово з буквосполученням *йо*:
а) с..годні; б) бад..рість; в) під..м.
12. Знайдіть дієслово, у якому пишеться *ь*:
а) смієш..ся; б) дивиш..ся; в) будует..ся.
13. Знайдіть дієслово, у якому *а* чергується з *о* при зміні форми слова чи в спільнокореновому слові:
а) заважати; б) катати; в) казати.
14. Знайдіть слово, у якому *е* не чергується з *і* при зміні форми слова чи в спільнокореновому слові:
а) восени; б) село; в) верх.
15. У якому слові *о* чергується з *і* при зміні форми слова чи в спільнокореновому:
а) город; б) шовк; в) дорога?
16. Які звуки чергуються при відмінюванні слова *Київ*:
а) [і] — [е]; б) [і] — [є]; в) [і] — [и]?
17. Із яким звуком чергується [г] у слові *нога*, якщо вжити це слово в М. в.:
а) г; б) з; в) ц?
18. Яка форма слова пишеться з *ь*:
а) на гіл..ці; б) на лял..ці; в) на сон..ці?
19. Знайдіть слова з орфограмою «Подовження приголосних»:
а) волос..я; б) порос..я; в) розріс..я.

Усі слова, які вживаються в мові, становлять її словниковий склад, або **лексику**.

Кожне слово щось означає: називає предмет, дію, ознаку, тобто має **лексичне значення**. Лексичне значення мають тільки самостійні частини мови.

Наука, яка вивчає значення слів, їх уживання, називається **лексикологією**.

Словники — особливі книги, які допомагають писати правильно і красиво.

Словники бувають різні.

Орфографічний підказує, як правильно написати слово.

У **фразеологічному словнику** зібрано стійкі звороти і пояснення їхнього змісту.

Етимологічний словник розповідає про походження слова, а **словник іншомовних слів** — про чужі слова, які прийшли в нашу мову.

Словник синонімів допоможе із кількох близьких за значенням слів дібрати те, яке найбільше підходить до змісту висловленої думки, а **словник власних імен** пояснить, звідки твоє ім'я і що воно означає.

Часто користуємося **перекладними словниками**, наприклад, англо-українським і українсько-англійським, німецько-українським і українсько-німецьким, російсько-українським і українсько-російським...

У **тлумачному словнику** знаходимо, що означає слово, його лексичне значення.

- 356.** Поясніть лексичне значення поданих слів, скориставшись тлумачним словником.

Вистава, виставка, галерея, експонат, музей, сцена, театр.

- 357.** Прочитайте. Випишіть виділені слова, поясніть їх лексичне значення.

Одна з найулюбленіших вулиць киян і гостей столиці України — Андріївський узвіз. Шанувальники прекрасного відвідують музеї, що розташовані тут (Музей однієї вулиці, Будинок-музей М. Булгакова, Музей-майстерня І. Кавалерідзе, Національний музей історії України). На Андріївському узвозі завжди людно. **Художники, гончарі, музиканти, колекціонери** приходять сюди, щоб продемонструвати свої вміння, таланти, надбання.

358.

Прочитайте, підставляючи замість тлумачення в дужках потрібне слово з довідки.

Алупка. Колись ця місцевість була відома тим, що тут водилось багато лисиць. Зубчаста вершина Ай-Петрі приваблює сотні (люди, що подорожують, поєднуючи активний відпочинок і пізнання, спорт). Їх цікавить Алупкинський палац-музей, створений за проектом відомого архітектора Едуарда Блора. Мармурові (струміль води, що б'є вгору або витікає під тиском), зимовий сад, чудовий (великий декоративний сад з доріжками для прогулянок, алеями, водоймами, майданчиками для ігор), ставки, (природні або штучні водоспади уступами) надають неповторності музею.

Довідка: каскад, турист, парк, фонтан.

359.

1. Прочитайте уривок з вірша Д. Білоуса. Підпишіть значення слів *тлумачити*.

ічне

Буває, що слово
відоме давно,
а знає не кожен,
що значить воно.

І тут у пригоді
стає визначити
скарбів наших мовних
тлумачний словник.

— Тарасику, світла
твоя голова,
ану, зустрівач ти,
наприклад, слова:

красуля, красоля?

Словник розгорни —

і зразу побачиш,
що значать вони:

красуля — красуня,

красоля — цвіток,

і тут же: *краснуха —*
хвороба діток.

360.

Знайдіть у вірші Д. Білоуса (вправа 359) власне ім'я. З'ясуйте, що воно означає. Назвіть прізвища відомих вам історичних осіб, які мали таке ім'я.

361.

Ознайомтесь за тлумачним словником із значенням слів *людний* — *людяний*, *талан* — *талант*. Складіть і запишіть речення з кожним словом.

Уманський парк «Софіївка»

Умань — одне зі старовинних міст України. З історією Умані пов'язані імена козацьких ватажків Івана Гонти та Максима Залізняка. Місто славиться також знаменитим парком — «Софіївкою». Його збудував граф Потоцький на честь своєї дружини — Софії.

На скелястих берегах річки Кам'янки 1802 року постало диво з каміння, води й місцевих та екзотичних рослин. Це **мальовничі** місця, оточені басейнами, **водограями**. Гаї й тіняві алеї, альтанки, мости, чудові мармурові **скульптури** з Італії приваблюють відвідувачів парку «Софіївка» будь-якої пори року.

Однозначні та багатозначні слова.

Значення багатозначних слів у прямому і переносному значеннях

В українській мові більшість слів мають кілька лексичних значень.

Наприклад, слово **земля** має такі значення:

1. Назва планети Земля;
2. Верхній шар земної кори;
3. Грунт;
4. Суша;
5. Країна, край, держава.

Отже, це слово — багатозначне.

Багатозначними називаються слова, які мають **кілька** лексичних значень.

Однозначними називаються слова, які мають **одне** лексичне значення.

Наприклад: *відмінок, лазер, магніт, міський, підручник, дивуватися.*

У багатозначних словах одне із значень — первинне, перше. Його називаємо *прямим значенням слова*. Інші значення — вторинні, образні. Їх називаємо *переносними*.

363. 1. Прочитайте текст із тлумачного словника.

Поле 1. Безліса рівнина, рівний великий простір. *Ішов я полями чистими та широкими — далі набрів діброву густу та красну (Марко Вовчок);*

2. Площа, спеціально відведена під що-небудь. *На величезному полі аеродрому було багато літаків (Л. Первомайський).*

3. Простір, на якому відбувається якась дія. *Клянусь, що там на полі бою, де я сьогодні ворога побив, я дивний храм воздвигну... (І. Кочерга).*

4. Сфера діяльності. *Хочу оселитися в Києві. Буду працювати на полі культури (В. Самійленко).*

5. Чистий край аркуша паперу. *Помилки винесено на поле.*

2. Яке із наведених значень слова *поле* пряме, а які — переносні?

364.

Утворіть нові словосполучення, у яких виділені слова вживалися б у переносному значенні. Запишіть їх.

Холодний день, різкий вітер, лютий звір, сердитий дід, тепла хата, лагідна дівчина.

365.

Випишіть з уривка вірша Д. Білоуса слова, які набули переносного значення. Яке пряме значення цих слів?

А якісь слова обов'язково тільки змінює життя живе. То й буває, що відоме слово, але значення його — нове.

В нашій побуті така новинка для старих людей звучить невлад:
каблуки — шпильки, вид меблів — стінка,
а портфель квадратний — дипломат.

І якби моя бабуся встали,
здивувались теж би, що двірник —
не людина, як вони вважали,
а на склі машини очисник!

366.

Складіть кілька речень про зимові розваги дітей, використовуючи слова в переносному значенні. Підкресліть ці слова.

367.

До кожної пари іменників доберіть із довідки потрібний прикметник. Утворені словосполучення запишіть. Підкресліть ті з них, у яких прикметники будуть ужиті в переносному значенні.

Руки, прикраси; зима, характер; полин, доля; ніж, погляд; спогад, хліб; кімната, настрої.

Довідка: *золотий, світлий, свіжий, лютий, гострий, гіркий.*

368. 1. Прочитайте уривок з народної пісні.

Їдь, Наталю, з нами.
Лучче буде, як у мами.
В нас гори золотії,
В нас трави шовковії,
В нас ріки медовії.
У них гори кам'янії,
У них трави зеленії,
У них ріки водянії.

2. Випишіть словосполучення з іменниками *гори, трави, ріки*. Поясніть уживання прикметників у переносному значенні.

§ 51. Синоніми.

Ознайомлення зі словником синонімів

Синоніми — це слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням.

Синоніми вживаються в мові для чіткого й образного вираження думки або уникнення повторів слів.

Два і більше синонімів утворюють синонімічний ряд.

369. Прочитайте речення. Знайдіть у них синоніми, випишіть їх.

1. Гармидер, галас, гам у гаї (*Т. Шевченко*). 2. Забарвлення неба змінюється від сонця. Це й зветься зірницею, світовою зорею, світанком (*В. Сухомлинський*). 3. Багрянець вечірньої зорі палав, мигтів, палахкотів (*М. Бажан*). 4. Часом сопілка у горах заплаче, заквилить (*Б. Лепкий*).

370. Складіть із поданих слів синонімічні ряди. Запишіть їх. Користуйтеся словником у додатку.

Дружити, сучасний, дотеперішній, приятелювати, минулий, попередній, колишній, товаришувати, нинішній, сьогоднішній, тодішній, ладити, брататися, пережитий, модерний, найновітніший, теперішній.

371. Спишіть вірш. Підкресліть синоніми.

Ватра, вогнище, багаття.
А вогонь один? — Та ні.
Різні назви, різні плаття,
Різні лики вогняні.

Срібна, злотна, пурпурова
Грань-жарина спалахне,
Доки вимовиш три слова,
Вибираючи одне.

Звісно, всі три слова добрі,
Але ти своє знайди —
Дух печеної картоплі
В ньому залишив сліди.

Пахне слово те журбою,
Димом осені в полях,
І між матір'ю й тобою
В ньому — найкоротший шлях.

Д. Павличко

372. 1. Прочитайте тексти. У якому з них, на вашу думку, деякі слова повторюються недоречно? Обґрунтуйте відповідь.

Розсипалось сонце пилом квіток. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій — земля, у блакитній — небо... (За М. Коцюбинським).

Стежкою біжить маленька дівчинка. Маленькі косички смішно підстрибують на її маленьких плечиках. А квіти включаються їй своїми маленькими голівками. Вона простягає до них маленькі руки і струшує з маленьких пелюсток маленькі крапельки роси.

2. Виправте текст, який того потребує. Уникайте зайвих повторів.

373. Доберіть синоніми до слова *видатний*. З двома-трьома словами складіть речення. Запишіть речення, підкресліть означення.

374. 1. Прочитайте байку Г. Сковороди в особах.

Олениця та Кабан

У польських та угорських горах Олениця, забачивши домашнього Кабана, стала вітатись:

— Доброго здоров'я, пане Кабан. Радію, що вас...

— Що ж ти, негіднице, така **непоштива!** — крикнув, набурмосившись, Кабан. — Чому звеш мене Кабаном?

Хіба не відаєш, що я підвищений у Барани? Маю про це патент, що рід мій походить від **найшляхетніших** бобрів, а замість опанчі я для характеру ношу на людях здерту з вівці шкуру.

— Перепрошую, ваше благородіє, — сказала Оленця, — я цього не знала! Ми, прості, судимо не по одягу та словах, а по справах. Ви ж так само, як і колись, риєте землю і ламаєте тини. Дай вам Бог бути і конем!

2. Доберіть до виділених слів синоніми.
3. З'ясуйте лексичне значення слів *опанча*, *патент*.

375. Спишіть, вилучаючи з кожного рядка зайве слово.

1. Сумний, журливий, невеселий, радісний.
2. Горизонт, обрій, круговид, виднокрай, небо.
3. Добре, мабуть, напевно, либонь, очевидно.
4. Сміливий, балакучий, говіркий, лепетливий.
5. Скаржитися, рюмсати, нарікати, жалітися.

376. 1. Прочитайте вірші. Доберіть зі словника і запишіть синоніми до слова *віхола*.

* * *

В небі хмара пролітала,
Білий пух порозсипала.
Це на саях їхала
Хуртовина-Віхола.

* * *

Завірюха в гай прийшла
Та сестрицю привела.
Сніг кружля, не стелиться.
Звуть сестру Хурделиця.

Л. Вознюк

2. Поясніть, чому деякі слова у віршах пишуться з великої літери.

377. 1. Використовуючи синоніми *жвавий*, *меткий*, *проворний*, *прудкий*, *рухливий*, *швидкий*, напишіть твір-опис про тварину.

§ 52. Антоніми.
Ознайомлення зі словником антонімів

378. 1. Прочитайте вірш. Чому виділені слова можна об'єднати в одну пару?

Очі

Різні очі дано людині,
Та не в тому різниця —
чорні чи сині.
А в чому ж?
А в тому,
як світ вони бачать,
З чого *радіють*,
за чим вони *плачуть*.
Одним усе видиться
чорним, потворним,
А другим —
гарним та неповторним,
А третім
усе на світі байдуже.
Найдужче оцих
стережися, мій друже.

І. Муратов

2. Знайдіть у вірші ще одну пару слів з протилежним значенням. Запишіть їх. До кожного з них доберіть по два синоніми. Чи можуть ці слова характеризувати людину?

Слова з протилежним значенням називаються **антонімами**. Антонімами можуть бути іменники, прикметники, дієслова, прислівники.

379.

Спишіть. Підкресліть антоніми. Визначте, якою частиною мови вони виражені.

1. Збери, сину, всю родину, і близьку, і далеку, і вбогую, і багату.
2. Порожня бочка гучить, а повна — мовчить.
3. Правда кривду переважить.
4. Згода будує, а незгода руйнує.
5. Добре вперед дивитися, але треба й назад оглядатися.
6. Хто що заслужив: одному шана, іншому зневага.

Народна творчість

380.

Доберіть до поданих іменників антоніми. Запишіть пари слів-антонімів.

День, добро, життя, любов, радість, сміх, щастя.

381.

Прочитайте. Випишіть пари слів-антонімів.

Хвилини радості і смутку...

Це все — моє,

І все — навік.

Беру з собою в даль доріг

І чайки плач,

І жайворонка сміх,

Мов той солдат —

Землі священну грудку.

І. Муратов

У словниках до слова *очі* подано найбільше означень, що називають почуття, психічний стан людини. Це ті самі означення, що й до слова *людина*. Справді, не випадково кажуть: «Очі — дзеркало душі людини».

382.

1. Прочитайте слова, що характеризують вдачу, характер людини.

Бадьорий, балакучий, беспорядний, беручкий, боязкий, ввічливий, вдумливий, верткий, веселий, відвертий, впертий, гордий, грубий, заздрісний, злий, лагідний, мовчазний, ніжний, обережний, потайний, працьовитий, сміливий, спокійний, хитрий, щирий.

2. Виберіть із наведених прикметників п'ять пар антонімів. Поясніть лексичне значення слів-антонімів.

383. Утворіть можливі пари словосполучень з антонімами, поєднуючи прикметники з потрібними іменниками, наведеними в дужках.

Зразок. *Ніжний, різкий, грубий (голос, тканина, запах).*

Ніжний голос — грубий голос.

Ніжна тканина — груба тканина.

Ніжний запах — різкий запах.

Великий, малий, незначний (місто, дружба, урожай);

гострий, тупий, обережний (ніж, критика, язик);

свіжий, черствий, старий (вітер, хліб, новини);

старий, новий, молодий (чоловік, листя, взуття, календар).

2. Поясніть лексичне значення прикметників із протилежним значенням *старий — молодий, старий — новий.*

384. Складіть речення, використовуючи словосполучення *твердий ґрунт, м'який ґрунт, твердий характер, м'який характер.*

385. 1. Спишіть вірш. Підкресліть антоніми. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

Сумно і весело! Сльози і сміх!

Зелено, любо, і сіється сніг...

Зимно становиться... Трави й квітки

Хутко вбираються в білі свитки.

Олександр Олесь

2. До виділених слів доберіть антоніми.

386. До наведених дієслів доберіть слова з протилежним значенням. Утворені пари дієслів запишіть.

Будувати, вивозити, випереджати, ворогувати, засинати, забувати, смеркати.

387. 1. Утворіть стійкі порівняння.

Білий як...

Чорний як...

2. Складіть із двома утвореними порівняннями речення. Запишіть їх.

388. 1. Прочитайте. Зверніть увагу на лексику, якою письменник змальовує стан природи і настрої людей.

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч із землею. Вітер стих, і чистий свіжий сніг сріблом

сяяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралася на Різ-
дво у білу сорочку.

Скоро розвиднилось. Яким пішов до сусіда прохати коней.
Він мав їхати шукати Василька. Олена намоглася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога бу-
ла трохи забита. Та невесело було на серці в Якіма та в Олені
(За М. Коцюбинським).

2. Знайдіть у тексті антоніми.

§ 53. Омоніми

Слова, однакові за звучанням або написанням, але різ-
ні за значенням, називаються **омонімами**.

Наприклад: чайка (морський водоплавний птах) — чайка
(бойовий човен запорізьких козаків); коло (замкнена
крива, що має форму кільця) — коло (хоровий танець) —
коло (прийменник).

389.

1. Прочитайте уривки з віршів. З'ясуйте лексичне значення
виділених слів.

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій...

В. Сосюра

Вдаримо гучно ми дзвонами, —
всесвіт обійде луна...

В. Чумак

Нічого не треба, нічого не хочу від світу,
Лишень аби *мати* на білому світі жила.

С. Пушик

2. Доберіть до виділених слів омоніми. Введіть їх у речення.

390.

Спишіть пари словосполучень з омонімами. Визначте, яки-
ми частинами мови є омоніми.

Веселі діти — нікуди діти; швидкий потяг — потяг до ма-
лярства; рідна мати — мати досвід; народні байки — піжама з
байки; тільки не плач — голосний плач.

391.

Спишіть речення. Визначте, якими членами речення є омоніми. Підкресліть їх.

1. Виплива на сині ріки ясен місяць іздала (М. Рильський).
2. Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко).
3. Буває так зажуришся, що люлечка не куриться (Л. Глібов).
4. Шляхом куриться курава (А. Малушко).
5. Було чути, як на річці тріскотів мотор, — то йшов моторний човен (М. Трублаїні).
6. Еней був парубок моторний (І. Котляревський).

Ви гралися коли-небудь у слова? А знаєте, що і слова граються між собою? Так, так, вони перегукуються, міняються місцями і ніби хизуються: ось які ми схожі! Така гра слів називається *каламбуром*.

Майстром гри в українські слова є Ігор Січовик. Пограйтеся з ним у каламбури на сторінках 164–165.

Грає слово

Грає слово, виграє.
Грає Гриць — м'яча він б'є.
Грає мама роль в кіно.
Грає тато в доміно.
Грає братик на гітарі.
Грає з ним сестра у парі.
Вдома, в класі, на перервах
Граю я усім... на нервах.

І. Січовик

392.

Прочитайте каламбур. Випишіть словосполучення з омонімами.

- Чом ти, гуско, боягузка?
- Бо я — гуска.

В. Чепурко

* * *

Я зробила піну з мила,
Та її водичка змила.

393.

Спишіть каламбур. Поясніть значення слів *рій* і *вирій*.

- Запитав у нас Андрій:
— Чи не бачили ви рій?
Відповів дідусь Порфирій:
— Відлетів той рій у вирій.

394.

Спишіть каламбури. Підкресліть головні члени в усіх реченнях.

Вовк

В лісі вовк страшний живе,
Поїдає все живе.

Їжачок

Їжачиха сину шила
Чобітки без голки й шила.

Кіт

Я kota шукав уранці
І знайшов його у ранці.

Рис

Не любить їсти рис Борис,
Бо рис — це вам не барбарис.

395.

Людей, які вміли складати каламбури, цінували за розум і дотепність. Тож до справи! Складіть власні жартівливі віршики з омонімами: *ніс* (іменник), *ніс* (дієслово).

§ 54. Фразеологізми. Значення фразеологізмів

Фразеологізм — неподільне, стійке словосполучення, яке можна замінити синонімічним словом.

У реченні фразеологізм — це один член речення.

Наприклад: Діти заливаються сміхом. — Діти сміються.

Значення фразеологізму не передається значенням слів, що входять до складу фразеологізму. Фразеологізм виразніший, емоційніший, ніж синонімічне слово.

396.

1. Прочитайте.

Чому черству людину називаємо сухарем? Відповідь усе й пояснює: сухар ні *сміхом заливатись* не може, ані *розливатись в усмішці*, чи *смішка з'їсти*, чи *хапатися за живота*. Сміх вихоплюється назовні — лунає, гримить, котиться. Ми й самі готові *покотитися зі сміху* чи *з реготу* (За А. Содоморою).

2. Яким дієсловом можна замінити виділені словосполучення?

397. 1. Спишіть фразеологізми.

Виставляти напоказ зуби; сміятися на всі зуби; сміятися на кутні; *курам на сміх*; сміється той, хто сміється останній.

2. Поясніть значення записаних фразеологізмів.

3. Складіть речення з виділеним фразеологізмом.

Намалював художник ілюстрації до казки Івана Франка «Лис Микита». На них усі тварини й птахи — від коня до гуски — сміються. Не було серед них лише курки, дарма що кажемо *кури засміють*. Художнику не вдалося зобразити курячий сміх, бо ж у курки зубів немає і короткий дзьоб загнаний донизу.

398. 1. Прочитайте текст.

Сталий вислів *Чумацький Шлях* має ще такі назви: *Срібляста Дорога, Туманна Дорога, Зорі Дівочі, Тещина Дорога*. Широку світлу смугу, яка перетинає небо, астрономи називають ще *Молочним Шляхом*. Далеку дорогу в Крим по сіль чумаки визначали за зірками на небі. Тому й назвали сріблясту небесну смугу *Чумацький Шлях*. Легенда розповідає, що біла смуга на небі — це розсипана блискуча сіль.

2. Перекажіть. Яке пояснення про походження назви *Чумацький Шлях* вам подобається?

399. Виберіть потрібне слово з довідки для влучного порівняння. Запишіть утворені порівняння.

Хоробрий як...;	боязкий як...;
гарний як...;	упертий як...;
хитрий як...;	німий як...;
тихий як...;	балакучий як... .

Довідка: *заєць, миша, лев, осел, лисиця, свиня, риба, сорока.*

Руки довші

— Ніколи, синку, не тягнися за їжею через увесь стіл.
Хіба в тебе язика немає?

— Є, але руки довші.

400.

Користуючись довідкою, поясніть, що означають фразеологізми.

Убивати двох зайців. Ганяти як солоного зайця. Ганятися за двома зайцями. Далеко кущому до зайця. Проїхати зайцем.

Довідка. Завантажувати роботою, не давати відпочинку. Хтось зовсім нерівня комусь. Одночасно виконувати дві справи. Проїхати без квітки. Празнувати одночасно досягти успіху в різних справах.

401.

1. Прочитайте казку.

Заєць і жаба

Обридло зайцеві погане його життя: і що чоловік ображає, орел хапає, і сова навіть дере. От і думає собі заєць: «Я найслабший від усього на світі — усього боюся: пташка злетить — боюся, вітер гілля колихне — боюся... Піду краще втоплюся».

От іде він до річки, скаче берегом — шукає: де б то скочити у воду. Коли це жаби — шуг у воду! «Еге, — думає тоді заєць, — не буду я топитися, бо є ще таке на світі, що й мене боїться».

Так і живе на світі заєць.

2. Перекажіть, використовуючи вислови з народної творчості:

Полохливий заєць і пенька боїться.

Кожний має свою жабу, що втікає від нього, і свого зайця, якого боїться.

Спить як заєць

Спить заєць разів по двадцять на день. Та що це за сон? Прислухається до найменшого шелесту і тремтить як осичина. Під кожним кущем шукає собі захистку. Недарма кажуть: «тремтить як заєць», «У нас стільки гадок, скільки у зайця хаток». А ще про полохливих людей кажуть: «Має заячу душу». Про тих, у кого неглибокий сон, — «спить як заєць».

402.

1. Поміркуйте, що означають вислови: *гав ловити, витрішки продавати, брати ноги на плечі, п'ятами накивати, давати драла, ганяти ворон, давати горобцям дулі.*

2. Запишіть вислови у два стовпчики за значенням.

Тікати	Марнувати час

403. 1. Прочитайте.

1. — Де ти бачив сало на дві долоні? — На вашому кабані, гляди, ще й товще буде. — І тут хвальби повні торби! — нарешті посміхається тітка (М. Стельмах). 2. — А гриби у вас є? — Хоч греблю гати, коли знаєш місце (М. Стельмах). 3. Улітку роботи на городі було по маківку. 4. Така земля! А які нині врожаї дає? Ніби кіт наплакав (І. Цюпа). 5. У нашому дворі дитячий майданчик такий, що й курці ніде клюнути.

2. Випишіть фразеологізми. Доберіть до них синонімічні слова.

Сіркові очі

«Брехун очей позичив у Сірка...».
Це, звісно, тільки приказка така.
А скільки ж то було б сліпих собак,
Якби в житті велось і справді так!

Я. Королевич

404. 1. Які фразеологізми заховані в цих запитаннях:

1. Що можна ловити все життя, але не спіймати ніколи?
(Вітер.)

2. Коли беруть ноги на плечі?
(чашкою погу.)

3. Що можна ламати без рук і без будь-якого знаряддя?
(його.)

2. Утворіть фразеологізми з такими дієсловами.

Брати...
Ламати...
Ловити...

405. 1. Пригадайте фразеологізми, у яких дієслово *клювати* пов'язане з іменниками *курка*, *ніс*. Запишіть ці фразеологізми.

2. Складіть речення, у яких фразеологізм *курці ніде клюнути* вживається в значенні: а) дуже багато когось, чогось; б) дуже мало.

Основні поняття до розділу «Лексикологія. Фразеологія»

Групи слів	Звучання	Значення	Приклади
омоніми	однакове	різне	<i>ласка (тварина) ласка (почуття)</i>
синоніми	різне	однакове чи близьке	<i>честь, шана</i>
антоніми	різне	протилежне	<i>говорити, мовчати</i>

Фразеологізм — неподільне, стійке словосполучення, яке можна замінити одним словом.

Фразеологізми
за походженням (етимологією) поділяються на:

сталі вислови з усної народної творчості, побутової мови: *байдики бити, вовки-сіроманці, гав ловити, на городі бузина, а в Києві дядько*

сталі вислови з професійної мови: *чорним по білому, гра-ти першу скрипку*

вислови видатних людей: *Чий хліб і праця, того і земля* (Леся Українка)

Етимологія фразеологізмів — це цікаві розповіді про те, як виникли сталі вислови; це пояснення, чому ми так кажемо.

11 ✓

Завдання для самоперевірки

406. Поясніть значення прислів'я: «Хочеш бути щасливим, не будь лінивим». Доберіть синоніми до слова *ледар*.
407. Розв'яжіть задачу. Доберіть антоніми до вислову *марнувати час*.

Весела задача

Дмитрик перелив з пустого в порожнє 325 літрів, а Сашко з порожнього в пуге 278 літрів. Скільки хлопці перелили з пустого в порожнє і з порожнього в пуге разом?

408. Відгадайте загадку. З'ясуйте, однозначне чи багатозначне слово-відгадка.

 надворі, у коморі,

Хто поверне, той у заверне.

409. Виберіть правильну відповідь.

- Фразеологізми — це:
  - слова, що мають спільний корінь;
  - слова з протилежним лексичним значенням;
  - стійкі сполучення слів.
- Фразеологізми використовують у таких стилях:
  - розмовному, художньому, офіційно-діловому;
  - художньому, науковому, офіційно-діловому;
  - розмовному, художньому, публіцистичному.
- Знайдіть синонім до фразеологізму *замітати сліди*:
  - приховувати;
  - втікати;
  - обдурювати.
- Виберіть синонімічний ряд:
  - брудно, охайно, скрутно;
  - невідомий, незвичайний, незнайомий;
  - солдат, боєць, воїн.
- Антоніми — це слова:
  - протилежні за значенням;
  - однакові за звучанням, але різні за значенням;
  - однакові за звучанням, але різні за написанням.

6. Знайдіть синонім до слова *радіти*:
- а) веселитися;
  - б) співчувати;
  - в) сумувати.
7. Синонімом до слова *хвалитися* є:
- а) хизуватися;
  - б) сміятися;
  - в) похвала.
8. Омоніми — це слова, які:
- а) однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням;
  - б) протилежні за лексичним значенням;
  - в) різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням.
9. Знайдіть антонім до слова *тихий* у словосполученні *тихий голос*:
- а) неспокійний;
  - б) розбурханий;
  - в) гучний.
10. Знайдіть пари слів з омонімами:
- а) ясний день, безхмарний день;
  - б) глибока балка, сталева балка;
  - в) добрий початок, добрий кінець.
11. Синоніми вживаються в мові для:
- а) протиставлення;
  - б) милозвучності;
  - в) точного й образного вираження думки або уникнення небажаних повторів слів.
12. Знайдіть рядок із зайвим словом:
- а) друг, товариш, приятель;
  - б) противник, супротивник, ворог;
  - в) молодий, юний, молодь.
13. Фразеологізм *як горохом об стіну* означає:
- а) боляче;
  - б) голосно;
  - в) ніяк не реагує.
14. Синонімом до вислову *як кіт наплакав* є:
- а) енергійно;
  - б) дуже мало;
  - в) як з козла молока.

Закінчення мають усі змінні слова. Закінчення, не позначене буквою, називається **нульовим**. Щоб довести, що слово змінне, потрібно змінити форму слова (провід-мінати, змінити число, рід).

Наприклад: березень□ — березн[я], дощ□ — дощ[і].

Корінь — значуща частина слова, спільна частина спільнокореневих слів, яка виражає їх лексичне значення.

Спільнокореневі слова утворюються за допомогою префіксів і суфіксів від одного кореня.

Наприклад: береза, березовий, підберезник.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів.

Наприклад: летіти — прилетіти, облетіти, перелетіти, злетіти.

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів.

Наприклад: сад — садок, садовий, садівник.

У слові може бути два-три префікси, корені, суфікси.

Наприклад: перерозподіл, вогнегасник, садочок.

410. 1. Доведіть, що подані слова змінні, визначте в них закінчення. Зазначте, на що вказує закінчення.

Зразок. Пух□ — пух[ом], пух[у].

Березень, гість, горобець, заєць, ліс, календар, степ, струмок.

2. Складіть із поданими словами твір-мініатюру «Надходить весна».

411. Спишіть, зверніть увагу на закінчення. Підкресліть у кожному рядку зайве слово.

1. Ніч, дім, ставок, лелека.
2. Дорога, газета, щеня, стіл.
3. Тихо, дзвінко, синьо, морозиво.

412. Виписіть із поданих слів змінювані слова, позначте в них закінчення і основу за зразком.

Зразок. Веснян[ий].

Вітер, метро, повітря, радісний, сонце, швидко, шосе.

413.

Спишіть, змінюючи форму слів у дужках.

Перший (весняні) місяць називають в (Україна) березнем. У цей час прокидаються берези, даруючи (люди) цілющий березовий сік. Вважають, що (назви) місяця пішла від (давній) промислу. Ранньої (весна) вирубували (ліс), переважно (березовий), щоб на звільнених (ділянки) посіяти зернові.

414.

Запишіть спільнокореневі слова, зашифровані в чарівних колах.

	альня		няк
пере	ання	між	ничий
за	чит ати	ський	гір ник
ацький	анка	ництво	ка
ака	ач	онька	'я

415.

1. Запишіть спільнокореневі слова до слів:

- 1) вода;
- 2) водій.

2. Чи можна слова *вода* і *водій* вважати спільнокореневими? Обґрунтуйте відповідь.

416.

Спишіть. Позначте корені у виділених словах.

Часто в **березні** зима ще могла нагадати про себе. Нерідко теплу погоду **змінювали заморозки**, **пролітав** сніг. Тому й кажуть, що в березня крутий характер: він і **усміхнеться**, і **заплаче**. Але все це — тимчасове явище. Хай там що, а березень, як мовить відоме прислів'я, березовим віником зиму **вимітає** (З кн. «Український рік у прикметах і прикметниках»).

417.

1. Запишіть слова, зашифровані в чарівних колах, поясніть їх лексичне значення.

недо	о		при
при	с	роз	пере
під	писати	ви	віз під
на	пере	в	об
в	ви	на	за
	до		від

2. Яка значуща частина слова допомагає змінювати значення цих слів?

418. За допомогою префіксів утворіть антоніми до поданих слів.

Заїзд, зубатий, налити, прибувати.

419. Доберіть до поданих слів можливі означення, виділіть у них суфікси, запишіть.

1. Весна — гарна, ...
2. День — теплий, ...
3. Хмара — дощова, ...
4. Блискавка — біла, ...
5. Клен — гіллястий, ...

420. Перебудуйте словосполучення за зразком. Запишіть, виділіть суфікси.

Зразок. Вітер з моря — морський вітер.

Меблі з дерева, сон навесні, сік з малини, співи солов'я, одяг козаків, руки матері, слово вчителя, порада батька, табір студентів.

421. 1. Спишіть. У виділених словах позначте префікс, корінь, суфікс, закінчення.

Сніг лишився тільки в ярках та вибалках — ніздруватий, завіяний порохом, прижухлий. День і ніч дзюрчали з ярів каламутні струмочки. А на пагорбах під сонцем витиналася з відталі землі перша, свіжа, яскраво-зелена трава (За А. Шияном).

2. Доберіть синоніми до прикметників *прижухлий*, *відталій*.

422. 1. Складіть слова за схемами. Запишіть.

1. ▭ ▭ ▭

2. ▭ ▭ ▭

3. ▭ ▭ ▭

2. Складіть із цими словами речення.

Щоб позбутися веснянок (веснівок), кидають камінцями вслід за першими ластівками й промовляють:

Ластівки, ластівки,
Візьміть собі веснівки,
Нате вам камінці,
Дайте мені рум'янці.

§ 56. Вимова й написання префікса з- (зі-, с-)

Перед дзвінкими приголосними префікс **з-** вимовляється дзвінко, а перед глухими наближається у вимові до парного глухого [с].

Буква **с** пишеться перед літерами **к, п, т, ф, х**: *сказати, список, стерти, сформувати, схопити*. Їх легко запам'ятати у вислові: *кафе «Птах»*.

В інших випадках потрібно писати букву **з**: *зчистити, зжувати, змити, зцідити, здружити*.

423.

Прочитайте слова. Зверніть увагу на вимову префікса **з-**.

зсунути	збити	здмухнути	скочити
зцідити	збудити	зіскочити	спитати
зшиток	зібрати	зішттовхнути	схитрувати

424.

1. Спишіть. Підкресліть слово з префіксом **з-**. Поясніть уживання цього префікса.

Хмари

То не хмара,
а дірява парасоля:
сама змокла,

ще й мене
до нитки намочила.
Бачив я, бачив,
як несе вона
на плечах
малі хмарята.

Г. Калинець

2. Поясніть виділений вислів.

425. 1. До поданих слів додайте префікс з- (с-).

Пробувати, рівнятися, одягнений, малювати, орати, кинути, нівечити, економити.

2. Складіть другі букви кожного утвореного слова і дізнаєтесь, що буде з тим, кого дощ до нитки намочив.

Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних префікс з- уживається з голосним [і]. На письмі він передається сполученням букв зі: гнути — зігнути.

426. Запишіть слова у три колонки, розкриваючи дужки.

Зразок.	з-	зі-	с-
	змити	зіскочити	спіймати

(З/зі/с)ставити, (з/зі/с)найти, (з/зі/с)м'ятий, (з/зі/с)фотографувати, (з/зі/с)псувати, (з/зі/с)бирати, (з/зі/с)брати, (з/зі/с)ламати, (з/зі/с)в'ялий, (з/зі/с)тулити, (з/зі/с)йти, (з/зі/с)малку.

427. 1. Прочитайте й запишіть вірш Л. Костенко. Поясніть правопис префіксів і написання *и* у виділених словах.

Дощ полив, і день такий полив'яний.
Все *блищить*, і люди як нові.
Лиш дідок старесенький, кропив'яний,
блискавки *визбирує* в траві.
Струшується сад, як парасолька.
Мокрі ниви і порожній шлях...
Ген корів *розсипана* квасолька
доганяє хмари у полях.

2. Що означають вислови: *грибний дощ*, *сліпий дощ*, *каштановий дощ*?

Прикметники, що характеризують дощ: *рясний, густий, дрібний, проливний, короткочасний, безпросвітний, теплий, благодатний, мрячний, жаданий, прямий, скісний, дзвінкий.*

«Дощові» дієслова: *збиратися, уперіщити, ляпотіти, ущухнути, сипнути, упасти, ушкварити, полити.*

428.

Прочитайте закличку. Прокоментуйте вимову слів із префіксом з- (с-).

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику
В новенькому горщику,
Поставлю на дубочку.
Дубочок схитнувся,
А дощик минувся —
Цебром, відром, дійницею
Над нашою пашницею.

429.

Спишіть, розкриваючи дужки.

Гарчання розлягалось все дужче й дужче і нарешті (з/с)кінчилось громовим «аррр!» тигра, який кидається на (з/с)добич. Рев тигра, мов грім, заповнив усю печеру. Мати Вовчиця (з/с)кинула з себе вовченят і стрибнула вперед; очі в неї (з/с)палахнули, мов дві зелені зірки в пітьмі (За Д. Р. Кінлінгом).

430.

1. Прочитайте. Поясніть орфограму «Букви з, с у префіксі з- (с-)».

Заховався

Стоїть хлопчик під зливою і не тікає. Якийсь чоловік спинився і вражено спитав:

— Чого, парубче, стоїш? До нитки промокнеш! Тікай!

— А я від мами сховався, — сказав хлопчина. — Вона мене хотіла помити.

2. Доберіть синоніми до слова *злива*.

431.

Запишіть народні прикмети, вставляючи на місці крапок потрібний префікс.

1. Дощ ..ранку — надівай дранку та поганяй у поле.
2. Дощ іде — гриби ..ростуть.
3. ..ранку парить — дощ ушкварить.

§ 57. Вимова й написання префіксів *роз-*, *без-*

У префіксах **роз-**, **без-** завжди вимовляється дзвінкий звук і пишеться буква **з**: *розписка, розбити, беззахисний, безтурботно*.

Для полегшення вимови при збігові кількох приголосних до префікса **роз-** додається голосний [і]: *розігнутись, розіслати*.

432. 1. Запишіть слова, зашифровані в чарівних колах, запам'ятайте їх правопис.

думи	квіт		доріжжя
бір	в'язка	притульність	вість
мір	роз повідь	соння	без робіття
мах	гін	помічність	силля
	відка		смертя

2. Слова з виділеними частинами розберіть за будовою.

433. Утворіть від сполучень іменників з прийменниками прикметники з префіксом **без-**.

Зразок. *Без язика — без'язикий.*

Без совісті, без вусів, без крил, без меж, без хмар, без помилок, без надії, без ціни, без зубів.

434.

Спишіть. Поясніть правопис виділеного слова.

Посварилися ми з братом,
Брат мовчав, і я мовчав,
А дідусь обох повчав:
— Що це ви розбили

глека?

Так до бійки недалеко!
Братик, плачучи, сказав:
— Глека я не розбивав!..
Ну й дідусь мій Веремій!
Що він каже? Зрозумій.

Г. Бойко

Розбити глека — розірвати, порушити дружні стосунки; посваритися.

435.

1. Запишіть, вставляючи пропущені букви.

Ро..дати, бе..радісний, бе..утішний, ро..жувати, бе..барвний,
бе..адресний.

2. Складіть із четвертих букв записаних слів початок при-
слів'я: «... — найбільший скарб».

436.

Виписіть слова з орфограмою «Буква з у кінці префіксів
роз-, без-».

1. Як прийде туга, розпізнаєш друга. 2. У лиху годину роз-
пізнаєш вірну людину. 3. Слів не розкидаєш — добру славу
маєш. 4. Не стримав слова — і вже людям розмова. 5. Хочеш
у сварці гору взяти — розкажи, що ти винуватий.

Народна творчість

437.

Спишіть, вибираючи з дужок потрібні префікси. Поясніть
їх правопис.

(Роз-, розі-)ломити, (роз-, розі-)гнути, (роз-, розі-)рвати, (роз-,
розі-)гріти, (роз-, розі-)гнати, (роз-, розі-)слати, (роз'-, розі-)ед-
нати, (роз-, розі-)йтися, (роз-, розі-)лляти.

§ 58. Вимова й написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*

Префікс	Значення	Приклади
пре-	збільшена якість (можна замінити словом <i>дуже</i>)	<i>превеликий, преспокійно, премудрий</i>
при-	наближення, приєднання, неповнота дії або ознаки	<i>приїхати, приклеїти, прикрити, приморський</i>
прі-	вживається тільки в трьох словах	<i>прізвище, прізвисько, прірва</i>

438. 1. Прочитайте словосполучення. Поясніть, якого значення надає словам префікс *при-*.

Прийти вчасно, привести подругу, приміська зона, прилетіти в аеропорт, приморожені ягоди, причинене вікно.

2. Доберіть шість слів із префіксом *пре-*. Утворіть і запишіть із ними словосполучення.

439. Запишіть слова у дві колонки: а) із префіксом *при-*; б) із префіксом *пре-*.

Пр..брати, пр..мокрий, пр..дивний, пр..ручений, пр..азовський, пр..тримати, пр..важко, пр..ніс, пр..ірпінський, пр..хилити, пр..скорити, пр..мудрий, пр..чинити.

440.

Прочитайте. Вишишіть слова із префіксами *при-*, *пре-*, *прі-*.

Коли в небі залюбки
сонечко **при**гріло,
придорожні будяки
нижче трав **пр**исіли.
Як на грядці залюбки
горобці кричали,
преколючі будяки
преспокійно спали.
Сонях голову задер
і кричав у небо:
— **Пре**поганих будяків
в **пр**ірву кинуть треба!

Г. Чубач

441.

Спишіть, вставляючи потрібні букви. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

1. Пр..звище, пр..звисько, пр..рва, пр..віт.
2. Пр..міський, пр..великий, пр..красний, пр..цікавий.
3. Пр..погано, пр..крити, пр..шити, пр..йти.

442.

Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Надмірне базікання, як і надмірне мовчання, до добра не (при-, пре-)водитьь.
2. Краще (при-, пре-)кусити язика перед мовою, ніж по мові.
3. Від (при-, пре-)красних слів язик не відсохне.

443.

Поясніть, що означає вислів *прикусити язика*.

Хвастунець

Хлопчик Толя молодець,
Тільки трішки хвастунець.

Якось ми ішли на став,
Він мені таке сказав:
— Слово честі, не хвалюся —
Я ні-чо-го не боюся!.. —
Враз на слові цім — з дороги
Толі ящірка під ноги.
З переляку, у тривозі
Наш хвалько мерщій навтік.

Та спіткнувся на дорозі
Й прикусив собі язик!

* * *

Хто хвалитись полюбляє,
В кого звичка є така, —
Хай ці вірші прочитає
І прикусить язика!

Г. Бойко

444. 1. Спишіть. Підкресліть слова із префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*. Поясніть правопис.

Прислухаймося до нашої мови. Чи завжди ми використовуємо багатство словника? Чи вміємо з цієї прекрасної скарбниці вибрати точне і виразне слово? Відомо, що між глибокою думкою та її словесною формою не існує прірви: що багатша мова, то багатша й думка.

2. До слів *прислухатися*, *багатство*, *скарбниця* доберіть спільнокореневі слова. Визначте корінь.

Рима — співзвучність у кінці віршових рядків.

445. 1. Закінчіть рядки вірша, скориставшись словами з довідки. Не забувайте про риму.

Довідка: *очей, крику, сплять, моргає, велика, ночей, гулять, махаю.*

Ще до півневого ...,
Коли всі на світі ...,
Йде Ведмедиця ...,
Шляхом зоряним ... .

Я, вітаючись, ...
Їй крізь марево ... .
І вона мені ...,
Золотинками ... .

Н. Умеров
(Переклад О. Тимохіної)

2. Від слів *сплять*, *йде*, *велика*, *вітаючись* утворіть спільнокореневі слова з префіксами *при-*, *пре-*. Запишіть їх.

Завдання для самоперевірки

446.

Дайте відповіді на запитання.

- З яких значущих частин складається змінюване слово:
а) префікса і суфікса;
б) суфікса і закінчення;
✓ в) префікса, кореня, суфікса і закінчення?
- У якому слові нульове закінчення:
✓ а) кінь; б) небо; в) високо?
- Знайдіть спільнокореневі слова:
а) задум, задуманий, задуха;
б) колос, колодязь, колисанка;
✓ в) красень, прекрасний, окраса.
- У якому рядку записані форми одного слова:
✓ а) рік, роковини, щорічний;
б) він, йому, його;
в) вода, водій, водії?
- У якому слові треба вживати префікс *при-*:
✓ а) ..клеїти; б) ..рва; в) ..чудово?
- Префікс *з-* передається буквою *с* перед:
а) д, т, з, с, ч, ш, р; б) б, п, в, м, ф; в) к, п, т, ф, х.
- Префікси *роз-*, *без-* пишуться:
а) перед дзвінками;
б) перед глухими;
✓ в) завжди, незалежно від того, який наступний після префікса звук.
- Який префікс уживається для вираження вищої міри ознаки:
а) з-; б) роз-; ✓ в) пре-?
- Який префікс указує на неповноту дії чи ознаки:
✓ а) без-; б) про-; в) при-?
- У якому слові допущено помилку:
а) зкопіювати; б) здогадатися; в) стягти?
- Виберіть слово з правильно визначеним коренем:
а) беззубий; б) розклад; ✓ в) попрочитувати.
- Виберіть слово, яке має закінчення:
а) тінь; б) низько; в) пішки.

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

§ 60. Мова і розмова. Загальне уявлення про спілкування і мовну діяльність (аудіювання, читання, говоріння, письмо)

3
ЗВ'ЯЗНА МОВА

Читаємо книжку, слухаємо розповідь учителя, пишемо переказ або листа другові, розмовляємо з батьками. Це все — наша мовна діяльність, усне та письмове спілкування.

Залежно від того, де, з ким і про що ми спілкуємося, змінюється наша мовна поведінка.

447. 1. Розкажіть про цікавий випадок із вашого життя, подію, свідком якої ви були:

- а) учителеві на уроці;
- б) учителеві під час відпочинку на природі;
- в) товаришеві в безпосередньому спілкуванні;
- г) товаришеві в листі.

2. Чим відрізняються ваші розповіді?

448. До вас звернувся перехожий на вулиці й запитав, як пройти до автобусної станції. Які мовні звороти ви використаєте? Виберіть із наведених зворотів правильні.

Пройти ліворуч, праворуч за будинком зупинка, прямо пройти один квартал, проїхати одну остановку метром, пройти тудою, сюдою їздить тролейбус, повернути за рiг, остановка за углом, дві хвилини пішки до метро.

449. 1. Прочитайте оповідання.

Допомогли...

Ганнуся і Марійка йшли зі школи. Якраз бабуся несла воду.

— Давайте ми вам допоможемо.

— Прошу, — сказала радо бабуся.

— Дай, я понесу, — схопилася за відро Марійка.

— Ні, я! — заперечила Ганнуся.

— Чому ти? — розсердилася Марійка.

— А чому саме ти? — запитала Ганнуся.

— Я взяла перша, — наполягає Марійка.

— Не дам, бо і я хочу, — не поступається Ганнуся.

— Давай мені...

Бабуся чекала, чекала, слухала, слухала, як дівчатка сперечаються, нарешті взяла відро і сама понесла додому. А Ганнуся з Марійкою цього навіть не помітили. Вони ще довго стояли на вулиці й сперечалися, кому з них нести відро.

Г. Різник

2. Як ви оцінюєте описану ситуацію? Підготуйте розповідь на цю тему з іншим розвитком подій і з іншим закінченням.

450.

Ви хочете запропонувати свою допомогу літній людині, яка переходить вулицю. Як ви побудуєте розмову з цією людиною? Запишіть 4 речення зі словами ввічливості.

Макраме

Коза в'язала
Макраме —
Зав'яже вузлик,
Скаже: «Ме».
Погляне
Знову на обнову,
Зав'яже другий,
Мекне знову.
Отак в'язала
Макраме
Із вузликів
І власних «ме»,
Що то за річ,
Те макраме.
Тут нагодилася
Зозуля,

Що плутала,
Де гудзь,
Де гуля,
Але взялась
Пораду дати,
Як макраме
Це дов'язати.
Козі, не думаючи,
Каже:
— Ми «ку» сюди
Моє дов'яжем.
Я зв'яжу «ку»,
«Ме» зв'яжеш ти, —
І будемо
Ку-мекати.

В. Войтович

451.

Поясніть значення слів: *в'язати*, *зав'язати*, *дов'язати*, *при-в'язати*, *перев'язати*, *підв'язати*. Побудуйте з ними речення. Яку роль виконують префікси *за-*, *до-*, *при-*, *пере-*, *під-*?

Ви слухаєте й розумієте пояснення вчителя, аудіозапис народної казки, пісні, художнього твору. Ця мовна діяльність — **аудіювання**.

Ви читаєте книжку, знайомитесь із газетою, звертаєте увагу на рекламні написи. Ця мовна діяльність — **читання**.

Ви відповідаєте на уроці, розмовляєте з друзями на перерві. Ця мовна діяльність — **говоріння**.

Ви пишете листа бабусі, заповнюєте квитанцію на передплату газети тощо. Ця мовна діяльність — **письмо**.

Аудіювання, говоріння належать до усної форми спілкування, а *читання й письмо* — до письмової.

§ 61. Читання

Пограймося!

Ця гра має свої правила.

Правило перше. Послідовно й чітко виконуйте завдання.

Правило друге. Враховуйте кожну висловлену співрозмовником думку.

Правило третє. Фантазуйте, не бійтеся бути не схожими на інших.

452. 1. Прочитайте першу частину тексту.

Я прийшов додому раніше, ніж завжди. Мама висловила міркування:

— Мабуть, якась планета іншим боком до Землі повернулася.

— Чого? — здивувався я.

— Що ти одразу ж після уроків додому з'явився.

— А-а-а, — сказав я. І подумав: «Чому б мені не стати зразковим? Ось дам собі слово... Вивчу уроки... Одразу ж... Тільки після цього піду гуляти».

2. Придумайте продовження історії.

3. Прочитайте другу частину оповідання. Порівняйте її зі своєю розповіддю. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому мама героя оповідання була вдома?

2. Як звали друзів хлопця?

— Ти що, знову до школи збираєшся? — спитала мама. — Книжки перебираєш.

— Ні! — мамі не кажу нічого. — Просто складу акуратно.

Мама здивовано стелула плечима. І поставила мені їжу.

Їм. Надворі сонячно. Горобці ганяються один за одним. Один подібний до Петька Софіяна... Петько, мабуть, уже на вулиці. І Вадим. А може, не починати з уроків?.. Я ж іще не дав собі слово. А ще тільки збирався давати. І ніхто про це не знає. Я можу його ще переглянути. Почати не з уроків. Почати з прибирання у квартирі. Мама ось піде з обіду. Я візьмуся... Поприбираю геть усе. І спальню, і вітальню, і кухню, і туалет... А поки вибіжу надвір.

Полегшено зітхнув. Ніби гора з плечей зсунулася.

4. Прочитайте третю частину оповідання і дайте відповіді на запитання.

1. Скільки осіб задіяно в описаній ситуації?

2. Що означають вислови *наче з-під землі виросла, наче гора з плечей зсунулася*?

3. У яку пору року відбувається дія? Як ви це визначили?

Ганяємо м'яч. Вадим як фуганув — м'яч між гіллям на дереві зачепився.

Петько поліз. Відчахнув гілляку. І розірвав штани. Тут наче з-під землі виросла Петькова мама. Почала лупцювати Петька і промовляти:

— Це за штани! Це за штани!

Віддалік стояв якийсь дядько. Сказав:

— А чому ви не скажете: «За дерево! За дерево!»? Штани можна завтра купити нові. А дерево двадцять років росте.

Петькова мама і дядько почали сваритися. Ми з Вадимом пішли. Він — додому. Я сів біля будинку на лавочці.

І тут згадав, що дав собі слово поприбирати в квартирі.

А надворі так гарно. Квіти цвітуть. Бджоли літають. Пташки щебечуть. Зовсім не хочеться заходити у квартиру. Може, сьогодні не починати перевиховуватися? Може, переглянути і це слово? Ніхто ж не знає, що я його давав. Я ж сам собі, а не по радіо. Чи в газеті...

Правильно! Почну із завтрашнього дня... З ранкової зарядки...

Знову ніби скеля з плечей зсунулася. Дивно. Одне слово, а яке воно важке...

5. Якими засобами в розповіді хлопця передаються його роздуми? Поясніть роль слів *може, ніби, згадав*.

6. Прочитайте всі три частини оповідання Є. Дударя «Треба». Складіть план. Дайте відповіді на запитання.

1. Яку іншу назву можна дати оповіданню?
  2. Яка основна думка твору?
  3. Про які риси людського характеру говорить автор?
  4. Скільки разів герой оповідання давав собі слово?
  5. Якого слова, на вашу думку, важче дотримати — даного собі чи даного комусь?
7. Цю гру закінчено, а тепер пограймося у письменників. Напишіть оповідання про випадок зі свого життя на тему «Почну з ранкової зарядки».

453. 1. Спробуйте прочитати вголос і якомога швидше, на одному диханні, без підвищення і зниження голосу.

Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмокував коли ж учителька зупинилася біля його парти із зошита на неї презирливо примруживши око дивився дятел чого тобі тутечки Олесю адже я наказувала всім малювати горщечок суворо сказала Матильда Петрівна їй сподобався дятел але вона добре знала що таке вчительська принциповість тому й додала я поставлю тобі двійку.

2. Використовуючи розділові знаки, підвищення й зниження голосу, прочитайте з виразною інтонацією цей самий текст.

Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмокував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: чого тобі тутечки?

— Олесю, адже я наказувала всім малювати горщечок, — суворо сказала Матильда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала:

— Я поставлю тобі двійку.

3. Поміркуйте, за допомогою яких засобів незрозуміле «торохтіння» перетворилося на зрозумілий уривок з оповідання Гр. Тютюнника «Дивак». Яку роль відіграють паузи між словами? Як змінюється інтонація висловлювань?

4. Випишіть із тексту слова з префіксами та з подвоєнням букв. Поясніть правопис цих слів.

§ 62. Докладний переказ тексту-розповіді з елементами опису

454. 1. Прослухайте текст. Про що в ньому розповідається? Чому виникла легенда про золоте яйце?

Писанка

Писанка (крашанка) — символ-вшанування могутнього бога Рода, який має здатність перетворюватися в сокола. У предковічні часи Сокіл-Род зніс яйце, з якого народився Всесвіт.

За легендою, однієї дуже суворої зими люди забрали до своїх осель і там відіграли замерзлих птахів, а навесні випустили у вирій. Звідти птахи, не забарившись, повернулися, а на крилах своїх разом із чарівною весною принесли дивні яєчка. Відтоді з приходом Великого весняного дня люди почали писати писанки — символ народження, Сонця, воскресіння.

У писанці нібито зосереджена чарівна магічна сила, яка наділена здатністю приносити добро, щастя, любов та достаток.

Крашанка червоного кольору присвячувалась богові Сонця й означала радість життя. Жовтий колір присвячувався Місяцю й зіркам, блакитний колір — небу, повітрю, тобто здоров'ю; зелений — весні, воскресінню природи (За В. Войтовичем).

2. Визначте в тексті елементи розповіді й опису.
3. Складіть висловлювання різних типів (розповідь, опис, роздум) за поданим малюнком.

455. 1. У тексті «Писанка» визначте мікротеми й основну думку висловлювання.

2. Перекажіть за планом зміст легенди.

1. Сокіл-Род — творець світу.
2. Вдячні птахи.
3. Магічна сила писанки.
4. Символічні кольори писанки.

456. Відгадайте загадки. З яким видом мовної діяльності вони пов'язані?

1. Без язика живе,
не їсть, не п'є,
але грає і співає,
ще й весело розмовляє.
2. Бачить — не бачить,
Чути — не чує,
Мовчки говорить.
Дуже мудрує.
Часом захоче —
Правди навчає:

Іноді бреше,
Всіх звеселяє.
Люба розмова, —
Будемо, діти,
З нею довіку
Жити-дружити.
Хто ж то така
В світі щаслива,
Мудра, правдива
І жартівлива?

(1. Радо. 2. Книга.)

457. 1. Прочитайте. Дайте назву тексту.

У давнину, задовго до виникнення письма, люди користувалися вузликовим письмом. На довгій нитці вони зав'язували вузлики. Так позначали кількість прожитих років, складали календарі, писали листи. У Латвії збереглися старовинні клубки ниток з вузликовим письмом латишів. Від нитки завдовжки сім метрів відходять десятки менших ниточок. Люди кажуть, що ці вузлики — сімейний літопис. Чи не з давніх часів походить наш вислів: «Сказав, як зав'язав»?

2. Як ви розумієте зміст вислову «сказав, як зав'язав»?
3. Чому ми так кажемо: *зав'яжи вузлик на пам'ять; слово біжить, а письмо лежить*?
4. Напишіть докладний переказ тексту розповідного характеру.

Маринці сподобалась пісня, яку співали на святковому ранку. Вона дістала носовичка й зав'язала вузлика.

— Навіщо? — запитали в неї подруги.

— Щоб не забути мелодію...

§ 63. Правила спілкування. Створення діалогів

Діалог — розмова двох осіб, які обмінюються висловлюваннями — репліками.

Монолог — висловлювання однієї особи.

Характер розмови залежить від місця й умов спілкування співрозмовників.

458. 1. Прочитайте текст.

У спілкуванні з людьми важливе значення має вміння поставити себе на місце іншого. Якщо ви вмієте це робити, вам неважко буде подивитися на речі очима свого співрозмовника. Саме в такому вмінні полягає таємниця успіху спілкування з людьми.

Правду кажучи, більшість людей прислухається тільки до власної думки. Це відчувається передусім під час суперечок, коли можна почути таке: «Я його примушу зі мною погодитись!»

У кожній суперечці відбувається зіткнення двох різних поглядів, двох думок. Розв'язати суперечку — означає прислухатись до іншого, зробити крок назустріч. Адже кожна зі сторін по-своєму має рацію (За І. Томаном).

2. Дайте відповіді на запитання.

1) Що забезпечує, на думку автора тексту, успіх у спілкуванні з людьми?

2) У який спосіб автор радить розв'язувати суперечку?

459. Відтворіть розмову з батьками в такій ситуації: ви хочете мати якусь тваринку (пташку), а батьки вам не дозволяють. Як ви їх будете переконувати?

460. Відтворіть телефонну розмову з однокласником про спортивні новини (футбольний матч, змагання боксерів, виступи майстрів фігурного катання тощо). Як ви про ті самі новини розповісте вчителю на уроці?

461. Запишіть прислів'я. Про які правила нагадують вони співрозмовникам?

Слово — не горобець, вилетить — не спіймаєш.
Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.
Цідить слова крізь зуби.
Пуста мова не варта доброго слова.

462. 1. Запишіть текст.

На початку дванадцятого століття на Русі широко відомим стало «Повчання до дітей» князя Володимира Мономаха. Дітям князів та дружинників рекомендувалося вести бесіду так: «У присутності старших мовчати, мудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними собі і молодшими в любові перебувати, не шаленіти словом, не осуджувати мовою...»

2. Поміркуйте, чи змінилися за тисячоліття правила спілкування між людьми.

Поради для тих, хто хоче бути гарним співрозмовником

1. Умійте зацікавлено й уважно вислухати іншого.
2. Під час бесіди дивіться в очі співрозмовникові.
3. Слухайте, не перебиваючи співрозмовника.
4. Не будьте нав'язливими.
5. Говоріть про те, що може бути цікавим і корисним для тих, хто вас слухає.

463. Прочитайте. Запишіть запропоновані вислови у три стовпчики, розподіливши слова вітання, прохання й вибачення, прощання.

На добраніч; привіт; доброго ранку; прошу до класу; повторіть, будь ласка, ще раз; передайте, будьте ласкаві, книжку; вибачте, що потурбували вас; даруйте; прошу; добрий день; до побачення; добрий вечір; на все добре; вибачте, дозвольте пройти; до зустрічі; пробачте, котра зараз година? хай щастить; будь ласка, що ви сказали? зачиніть, будь ласка, двері; скажіть, будьте ласкаві, коли перерва? будь ласка, чи не могли б ви мені допомогти? будь ласка, що б ви мені могли порадити?

Вітання	Прохання й вибачення	Прощання

464. 1. Якими словами ви вітаєтесь: а) з батьками; б) з друзями; в) з учителями?
2. Уявіть, що ви запізналися на урок. Якими висловами ви скористаєтесь, щоб пояснити своє запізнення:
- а) учителю в класі;
б) однокласникам на перерві?
3. Розіграйте ці ситуації за ролями.

§ 64. Мовні стилі. Належність висловлювання до певного стилю

Ц
НЕ ЦІКАВО

У музиці всього сім нот. Основних кольорів, якими художники передають усе різнобарв'я світу, теж сім. Ми з вами читаємо геніальні твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського... Письменники користуються, як і ми, українською мовою.

Начебто слова, фарби, звуки — ті самі, але чому ж мистецькі твори такі різні? Тому що кожен із них має свій стиль.

Є стиль в одязі, архітектурі. За стилем поведінки впізнаємо виховану, культурну людину.

3
ЗАПАМ'ЯТАЙМО

Вибір і поєднання певних слів, словосполучень, речень утворюють мовний стиль.

Мовні стилі — це різні способи викладу думок. Кожне висловлювання залежить від умов, мети, адресата спілкування.

Мовні стилі

Назва стилю	Де використовується стиль	Жанри (різновиди) мовних стилів
Розмовний	у побуті, транспорті, розмовах з рідними, друзями	розмова на побутові теми
Науковий	у науці, освіті	наукова доповідь, стаття, підручник
Публіцистичний	у засобах масової інформації, на мітингах	виступ по радіо, на телебаченні, газетна стаття, допис у газету
Офіційно-діловий	у державних установах, в офіційних документах	закон, документ, заява, лист
Художній	у художній літературі	вірш, оповідання, роман, п'єса

465. 1. Запишіть діалог (5-6 реплік) двох друзів, які діляться враженнями про канікули, екскурсію, похід тощо. Використуйте словосполучення з довідки.

Довідка: зовсім недалеко, тільки-но приїхали, приємна подорож, збиратися в мандри, зайві речі, незабутні враження, як у казці.

2. Зверніть увагу на вживання вигуків, окличних і питальних речень.

466. 1. Прочитайте текст за дійовими особами. До якого стилю він належить?

Хіба від нічого так тікають?

Погляньте, який кольористий стоїть ліс! Влітку він був зелений, а зараз осінь, і листя пожовкло. Ніби хтось пофарбував ліс у таку світло-жовту фарбу.

Пішли хлоп'ята в ліс гуляти. Весело бігати по м'якому жовтому листю. Шелестить під ногами. Біжить Василько, за ним Миколка, а потім ціла юрба.

Майже вийшли на узлісся, коли Микола своїми меткими очима щось помітив.

— Хлопці, під пеньком щось є, — показав він на старий трухлявий пенек, під яким була нора, засипана листям і травичкою.

— Нічого там немає, — відповів Василько.

— А я кажу, є! Давай посперечаємось, — знову заявив Миколка. — Ось давайте розкопаємо цю нору. Може, цікаве щось знайдемо.

Та копати їм довелося недовго. Бо там і нори не було, а просто яма...

Копнуло кілька дуп, розкрили листя і побачили — під пеньком лежав цілий клубок гадюк.

Як побачили хлопці стільки гадюк, перелякалися й давай тікати скільки є духу. Аж на луках спинилися. Миколка тоді тільки промовив:

— А ти казав — нічого немає. Хіба від нічого так тікають? (За О. Копиленком).

2. Визначте тему й основну думку прочитаного. Виділіть мікротеми тексту. Відповідно до них поділіть текст на частини.
3. Складіть і запишіть план прочитаного оповідання. Доберіть інший можливий заголовок.
4. Перекажіть зміст оповідання за складеним планом.

§ 65. Характерні ознаки мовних стилів

Назва стилю	Мета висловлювання	Ознаки висловлювання	Оформлення тексту
Розмовний	невимушене спілкування	вигук, частка, короткі прості речення з окличною, питальною інтонацією	усна форма
Науковий	доведення висловленого твердження	терміни, складні речення зі сполучниками <i>тому що, оскільки</i> , вставні слова <i>по-перше, по-друге, отже</i>	схеми, поділ на параграфи, розділи
Публіцистичний	переконування адресата; ставлення автора до висловлювання	емоційні вислови	заголовки, рубрики, що привертають увагу адресата
Офіційно-діловий	ділове спілкування	усталені звороти, прості й складні речення з однотипними частинами	чітко визначений адресат, назва документа
Художній	образне змалювання предмета, події	повтори, однорідні члени речення; односкладні речення	мова автора і мова персонажів

467. 1. Виразно прочитайте вірш «Сніжинка». До якого стилю належить цей текст? Знайдіть слова та словосполучення, що роблять мову образною.

Сніжинка

Щось маленьке
Прималіло
І на землю
Сіло
Біло,
Засвітилось,
Заясніло,
Холодом заохолоділо...
Аж зіщулилась
Травинка...
Що воно?
Мабуть, сніжинка.

В. Войтович

2. Користуючись таблицею «Характерні ознаки мовних стилів», знайдіть у тексті ознаки художнього стилю.
3. Напишіть текст у художньому стилі на тему «Випав перший сніг».

468. 1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому ознаки розмовного стилю.

В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, туманіє, шумить, гуде і зверху йде.

«А як же це розуміти?» — спитала в бабусі внучка. «А ось так, — одказала бабуся. — Сіє — це значить падає дрібненький-дрібненький дощик, мжичить мжичка. Віє — ти знаєш що — вітер. Восени йому воля, ганяє полями й дорогами. Туманіє, і з'являються тумани, висять над землею вранці й увечері, а то й цілий день. Шумить листя восени. Од гілок відривається, котиться стежками, ніби мітлою мете і листя, й куряву. Гуде: вітер дме у димар, як у велетенську трубу, і гуде там. І зверху йде: дощ на сніг обернеться, розтане. І знову сиплеться — зверху йде».

Одне слово — осінь (За І. Сенченком).

2. Напишіть твір-роздум у художньому стилі з елементами опису на тему «Золота осінь». Використовуйте словосполучення: *теплі осінні дні; чисте прозоре повітря; проміння ласкавого сонця; перша паморозь; осінній вітерець; бабине літо; біле павутиння; синє небо; пожовкле листя; білий туман; різнокольорова осінь.*

Публіцистичний стиль — це чітко висловлена позиція автора (захоплення, схвалення, протест).

469. 1. Порівняйте два тексти. Чим вони відрізняються?

1. Асканія-Нова — перший заповідник, заснований в Україні в дев'ятнадцятому столітті. Це заповідний цілинний степ із зоопарком, дендропарком. Асканія-Нова залишається єдиною в Європі ділянкою первісної природи Причорномор'я.

2. Асканія-Нова — степове диво. Скільки потрібно було щоденної самовідданої праці, щоб заселити цілинний степ кіньми Пржевальського! Саме з Асканії дикі коні потрапили до багатьох зоопарків Європи.

2. Визначте в другому тексті ознаки емоційного висловлювання, характерні для публіцистичного стилю.

Основним видом офіційно-ділового стилю є документ. Документ — це відомості про факти, події, діяльність людини. Найпоширеніші документи: заява, автобіографія, характеристика, наказ, довідка.

470. 1. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому характерні ознаки офіційно-ділового стилю.

Довідка

Видана Петренкові Миколі про те, що він навчається в 5-А класі Київського гуманітарного ліцею.

Довідку видано на вимогу районної бібліотеки.

Директор ліцею

Г. П. Кузьменчук

2. Складіть текст довідки про те, що учениця 4-Б Ткачук Ольга повернула книжки до дитячої бібліотеки Голосіївського району м. Києва і не має заборгованості.

Мова — могутнє знаряддя і шкільного навчання, і наукової та публіцистичної думки, і ораторського мистецтва, і поетичної творчості, і ділового листування, і дипломатичних переговорів. Не тільки поет, прозаїк чи драматург, а й фізик і математик доконче повинні мати до своїх послуг багатий, гнучкий, точний і виразний мовний апарат.

М. Рильський

§ 66. Усна відповідь на лінгвістичну тему

Як підготувати усну відповідь

Прислухаймось до порад

1. Уважно прочитайте текст із підручника.
2. Визначте головні поняття, про які йдеться в тексті.
3. Доберіть свої цікаві приклади.
4. Складіть план відповіді.

471. 1. Прочитайте й доведіть, що перед вами науковий текст. Яка тема й основна думка цього тексту?

В українській мові є цілий ряд висловів на позначення раннього світанку, наприклад: *розвидняється, світає, сіріє, на світ займається*. У словосполученні *зайнялося вогнище* слово *займатися* виступає як омонім, тобто збігається за звучанням з іншим словом, уживаним у висловах *займатися спортом, займатися легкою атлетикою*. Інколи цей омонім уживають неправильно. У розмові можна почути: «Мій син займається (треба: *навчається*) в п'ятому класі», «Моя дочка займається в художній студії (треба: *навчається* або *відвідує художню студію*)».

Знання лексичних норм допомагає уникнути поширених мовних помилок.

2. Перекажіть текст.

472. Прочитайте § 55 «Основа слова і закінчення змінних слів. Корінь, суфікс, префікс і закінчення — значущі частини слова». Підготуйте усну відповідь на тему «Будова слова».

473. 1. Прочитайте текст і визначте, до якого стилю він належить. Назвіть ознаки, що підтверджують вашу думку. Які лексичні значення слова *диск* вам відомі?

Диск

Комп'ютерну справу — зберігання чи перенесення інформації — не можна уявити без диска.

Для запису інформації творці комп'ютера зробили магнітний носій, який обов'язково має бути плоским і круглим, оскільки у процесі роботи він обертається на великій швидкості. Цей носій назвали *диском*. Слово закріпилося в різних мовах світу, серед них і в українській.

Основний нагромаджувач інформації комп'ютера називають *жорстким диском*. Щоб перенести інформацію з одного комп'ютера на інший, використовують *гнучкий диск* і *компакт-диск*. Найбільш відомим різновидом гнучкого диска є *дискета* — маленька магнітна пластинка. Слово *диск* стало основою для творення нових комп'ютерних термінів.

2. Сформулюйте тему, основну думку тексту. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті. Обґрунтуйте поділ його на абзаци.
3. Підготуйте розгорнуту усну відповідь на тему «Комп'ютерний диск». Адресат повідомлення — однокласники. Мета спілкування — повідомити нову цікаву інформацію про комп'ютер.

Орієнтовний план відповіді

1. На чому зберігається інформація в комп'ютері?
2. Жорсткий і гнучкий диск, компакт-диск.
3. Дискета.
4. Багатозначність слова *диск*.

Прочитайте і запам'ятайте висловлювання

Книжку перекладено українською мовою.

Я швидко розв'язав (обидві) задачі й кілька прикладів.

Я розгорнув книжку на потрібній сторінці.

§ 67. Усний відгук на відповідь однокласника

Доброзичливий критик

1. Він завжди підкреслить головне, доцільне в запропонованій темі.
2. Він не лише критикуватиме, а й допоможе порадою.
3. Він висловить упевненість, що його зауваження спонукатимуть до цікавого обговорення.
4. Він схвалить обговорювану роботу.

474. 1. Прослухайте уважно відповідь однокласника на тему «Будова слова». Зробіть позначки, користуючись планом аналізу відповіді.

План аналізу усної відповіді

- 1) Як розкрито тему? (Повно, не досить повно, частково)
- 2) Чи послідовно викладено матеріал? *послідовно, частково*
- 3) Чи можна доповнити, уточнити відповідь? *точніше на частково*
- 4) Чи вдало зроблено вступ і висновки? *вдало, невдало*
- 5) Чи дотримано вимог наукового стилю? *невдало, частково*
- 6) Чи вдало дібрані приклади до сформульованих правил? *вдало*
- 7) Загальна оцінка відповіді. *є така, задовільна, невдало.*

475. Підготуйте відгук на відповідь однокласника. Використовуйте вислови на зразок: *розкривати тему, на мою думку, наводити докази, логічний виклад, по-перше, по-друге, підсумовуючи, варто оцінити.*

§ 68. Замітка-інформація в газету

Замітка-інформація — це повідомлення, допис у газету про якусь подію, яка може зацікавити багатьох.

Коротке повідомлення, вміщене в газеті серед подібних інших, не має заголовка.

Більший за обсягом допис містить не лише інформацію про подію, а й висловлене ставлення автора. Така інформаційна замітка має заголовок, що привертає увагу читачів до повідомлення.

476. 1. Прочитайте замітки-інформації.

У школі № 116 м. Києва відбувся конкурс знавців української мови. У ньому взяли участь учні всіх класів. Конкурсні завдання були різноманітні. Журі відзначило учнів за майстерне

читання художніх творів, грамотне письмо, виконання творчих завдань. Окрема нагорода чекала на знавців приказок, прислів'їв.

*

На спортивному майданчику школи № 114 м. Харкова відбулися змагання з волейболу шкільних команд Шевченківського району. Перше місце виборола волейбольна команда школи № 120.

*

Цікаву туристську подорож до Карпат здійснили вихованці спортивного клубу, який працює при ліцеї «Інтелект». Ліцеїсти вчилися орієнтуватися на місцевості, ставити намети, готувати їжу. Вони привезли з походу чудовий фотоальбом.

2. Підготуйте короткі інформаційні замітки в газету про події у вашому класі (зустріч з цікавими людьми; осінні календарні свята, зимові календарні свята).
3. Поміркуйте, чи потребують заголовків короткі інформації про конкретні події. Зверніть увагу на початкові речення заміток.

477. 1. Прочитайте текст, написаний у публіцистичному стилі. Визначте тему й основну думку. Чим відрізняється ця замітка-інформація від попередніх? Зазначте в тексті характерні ознаки висловлювання-роздуму.

Ще назва є, а річки вже нема

Тут колись текла річка. Лагідно хлюпотіли хвилі. У воді мили віти верби. А як приємно було відпочити спекотного літнього дня в тіні дерев над водою! Але люди розорали береги, висушили навколо річки болота. Хіба цей маленький струмок був колись річкою? Та й у ньому плавають пляшки, пакети з-під сміття...

Замість прекрасної природи, яка приносить людині здоров'я й радість, часто бачимо захаращені ліси, понівечену землю й знищені ріки. Вони просять у нас, людей, допомоги, порятунку.

2. Чи доводилося вам спостерігати, як люди нівечать природу? Що, на вашу думку, завдає їй найбільшої шкоди у вашій місцевості?
3. Підготуйте допис-інформацію до редакції газети (журналу) про гарні вчинки школярів — юних захисників природи.

§ 69. Твір-розповідь на основі власного досвіду

Прислухайтесь до порад

1. Придумайте назву вашої розповіді.
2. Чітко визначте тему й основну думку висловлювання.
3. Назвіть місце й час події, про яку розповідаєте.
4. Не забувайте, що розповідь повинна мати вступ, основну частину і закінчення.
5. Зверніть увагу на дієслова, бо саме навколо дії розгортається зміст розповіді.
6. На які думки вас наштовхнула подія?

478. 1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Я не міг дочекатися, коли звільниться місце за комп'ютером. Хотів скористатися Інтернетом. Збирався написати листа товаришеві в Канаду. Лист електронною поштою від нього я отримав, а от свій «імейлик» досі не зміг відіслати.

Недарма міжнародну мережу, або Інтернет, називають павутиною. Блукаючи в Інтернеті, я встиг почитати новини, помилуватися картинами з відомих музеїв, просто погратися. Незачувся, як минуло дві години.

Коли дійшла черга до листа, комп'ютер перестав мене слухатися. Мишка не працювала. Ось так я «завис» у «павутині» і, як муха, потрапив у пастку Всесвітнього Павука.

2. Назвіть дієслова, якими оповідач передає послідовність своїх дій. Дайте відповіді на запитання.

- 1) Чому оповідач не зміг здійснити свого задуму?
- 2) Що б ви зробили на його місці?
- 3) Як ви розумієте значення слова «імейлик»?
- 4) Чим, на вашу думку, відрізняється спілкування в Інтернеті:
  - а) від безпосереднього спілкування з людиною;
  - б) від спілкування за допомогою телефону?

3. Дайте назву цьому текстові. Придумайте продовження розповіді.

— Що спільного між домашньою кішкою і комп'ютерною мишкою?

— Комп'ютерна мишка, так само як і домашня кішка, заслужила право мати свій килимок.

479.

Підготуйте розповідь на основі власного досвіду, вживаючи слова *спочатку, потім, нарешті*.

§ 70. Докладний переказ тексту, що містить опис предмета

480. 1. Прочитайте текст. До якого стилю й типу висловлювання цей текст належить?

Комп'ютер складається з двох основних частин — процесора і монітора. Монітор схожий на телевізор із плоским або випуклим екраном. Текст можна читати на екрані, а можна вивести на принтер і надрукувати. Є ще мишка і клавіатура, за допомогою яких керують комп'ютером. Клавіатура нагадує клавіші друкарської машинки. На кожній клавіші позначена буква. Найважливіша частина комп'ютера — процесор. Без нього не міг би працювати комп'ютер. На сучасних комп'ютерах можна грати в різні ігри, малювати, слухати музику, дивитися фільми.

2. Які слова в цьому тексті вам незрозумілі? Підготуйте свій опис комп'ютера, вживаючи синонімічні вислови *схожий на, нагадує*.

3. Продовжіть речення:

Комп'ютер — це ...

(джерело інформації, Інтернет, машина).

481. 1. Прочитайте текст.

Опудало

Щоб зберегти врожай, люди придумали опудало. Побачити його можна в полі, на городі, в садку. Найчастіше опудало — це палиці, на які накинута старе лахміття. А ще на нього вішають намисто з бляшанок, щоб дзеленчало. Руки — це довгі палиці, або віники, які ворухаться від вітру. Стоїть опудало на одній

нозі й крутиться на всі боки. Бріль або капелюх прикриває наби-ту соломною голову. Очі й ніс у нього з гудзиків або намальовані.

Опудало має відлякувати ворон від зеленої кукурудзи, гороб-ців — від соняшників, а хлопців — від вишень у сусідському саду.

2. Перекажіть текст. Напишіть докладний переказ тексту «Опудало».

§ 71. Особливості побудови художнього і наукового описів

1. Які мовні стилі ви знаєте?
2. Чим відрізняється науковий стиль від художнього?
3. У яких стилях використовуються описи?

482.

1. Порівняйте два висловлювання про словник. Визначте, до якого мовного стилю вони належать.

Словник — це книга, у якій в алфавітному порядку розміщені слова (З підручника).

Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля (М. Рильський).

2. Чому М. Рильський називає словник *пишним яром*, а не *сумним проваллям*? Як ви це розумієте? Як ви розумієте вислів: «Словник — це цілий світ в алфавітному порядку»?

Ви вже вмієте описувати картину чи, наприклад, будь-який предмет.

Описувати щось — означає передавати словами відомості про його характерні ознаки.

Науковий опис — це точне визначення предмета, явища, перелік їхніх суттєвих характеристик. Як правило, наукові описи того самого предмета подібні між собою. Автори таких описів уникають емоційних висловлювань.

Художній опис — емоційне, образне висловлювання, у якому є метафори, епітети, порівняння. Художні описи того самого явища дуже різняться. Вони не лише передають певні відомості, а й збуджують нашу уяву, розвивають фантазію.

Порівняйте два описи *райдуги* — науковий і художній.

1. Райдуга, веселка — кольорова смуга у вигляді дуги на дощовому хмарному небі.

2. Коромисло над рікою — червоне, як вишня, оранжеве, як помаранча, жовте, як кульбаба, зелене, як листя, блакитне, як небо, синє, як море, фіолетове, як фіалка.

Схема побудови опису:

наукового

- назва предмета, про який ідеться;
- форма, колір, розмір;
- складові частини;
- де використовується?

художнього

- загальне враження від предмета;
- чому таке враження?
- оцінка предмета, ставлення до нього.

483. 1. Прочитайте тексти. Визначте тип висловлювання і стиль текстів.

1. Суниці лісові — багаторічна трав'яниста рослина. Має коротке кореневище і довгі повзучі пагони, прямостоячі стебла. Листя — трійчасте, на довгих черешках. Листочки за формою овальні, з трикутними зубцями, зверху темно-зелені, а знизу — ясно-зелені, густо вкриті волосинками. Квіти з білими округлими пелюстками. У народній медицині використовують цвіт, листя і кореневище суниці.

2. Я дуже люблю збирати в лісі суниці. Між зеленим листям блищать проти сонця червоні ягідки. Вони такі солодкі, пахучі. Здається, усі запахи лісу поєдналися в одній маленькій ягоді. Вона схожа на червону крапельку, що, падаючи, застигла на стеблі. Стиглі ягоди легко відриваються від стебла. Це велике задоволення — самим збирати суниці й змагатися, хто швидше наповнить свій кошичок.

2. Підготуйте розповідь про подорож до лісу, використовуючи опис квітів (дерев, ягід, птахів тощо).

Пташки і ягоди

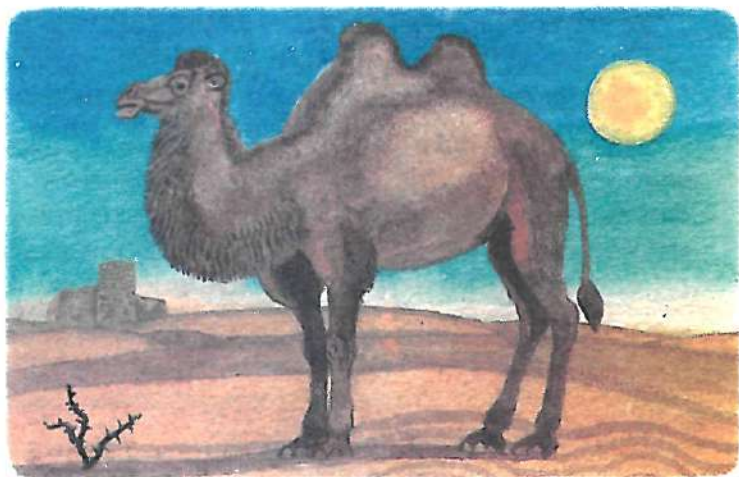
- Букви всі, крім однієї,
В двох словах — ті самі,
А слова, поглянь-но — різні, —
Каже Люба мамі.
- Друга зліва «и» — з ялиці
Пташки випурхнуть — синиці.
«И» на «у» зміни — в травиці
Зріють ягоди — ...

Л. Біленька

(ітпнво)

§ 72. Докладний переказ тексту, що містить опис тварини

484. Розгляньте малюнок. Напишіть твір-опис про тварину.
485. 1. Прочитайте текст. Яка його тема й основна думка? Який заголовок ви могли б дати текстові?

Живе у нас сірий пухнастий кіт. Звати його Мурчик. У нього довгі білі вуса, сіро-зелені очі, якими він допитливо дивиться на світ. На шиї у Мурчика — біленький комірець, а на лапках — такі самі шкарпеточки. Лапки має м'які, приємні, але пазурі в котика дуже гострі. Сидіти котик любить на підвіконні, а спати — в кріслі.

Пухнасту шубку на спинці іноді так хочеться погладити, але Мурчик не любить, щоб до нього торкалися. Він сам вирішує, коли й до кого підійти, вмотитися на колінах і поворкотіти свою котячу пісеньку.

2. Перекажіть текст за таким планом:

- 1) Сірий пухнастий кіт Мурчик.
- 2) Очі та вуса.
- 3) Лапки й шия.
- 4) Звички кота.

Чи здатні тварини платити людині добром за добро, тобто бути вдячними? Так, особливо приручені. Собака, наприклад, коли дадуть йому їсти, махає хвостом, намагається лизнути руку, кіт — муркоче і третється об ноги.

486. Знайдіть у підручниках із природознавства, української літератури описи тварин. Випишіть тексти — зразки описів тварин у науковому і художньому стилях.

§ 73. Написання листа. Адреса

28

Адреса відправника, індекс <u>Редько Іван Петрович</u> <u>вул. Садова, 10, кв. 2,</u> <u>м. Маріуполь, Донецька обл.,</u> <u>87551</u>	
Адреса одержувача, індекс <u>Жуков Іван Григорович</u> <u>вул. Соборна, 24, кв. 15,</u> <u>м. Сули,</u> <u>46003</u>	

Адресу відправника пишемо на конверті вгорі ліворуч у такій послідовності:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові;
- 2) назва вулиці, номер будинку і квартири;
- 3) назва міста, області, поштовий індекс.

Адресу одержувача пишемо на конверті внизу праворуч у такій послідовності:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові;
- 2) назва вулиці, номер будинку і квартири;
- 3) назва міста, області, поштовий індекс.

Правила ввічливого листування

• Будьте уважні до адресата, дбайте про його гарний настрій, коли він читатиме лист.

• Пам'ятайте про кличний відмінок у звертанні: *мамо, мату-сенько, тату, татусику, бабусенько, дідусю, Ганнусю, Наталочко, Ярославче, Маріє Іванівно, Василю Петровичу.*

- Вибирайте для листування цікаві теми.
- Обов'язково відповідайте на одержані листи.
- Уважно ставтеся до вибору форм ввічливості в кінці листа.

487. Запишіть своє ім'я та прізвище в називному, родовому, давальному та кличному відмінках.

488. Дайте відповіді на запитання.

1. Для чого пишуть листи?
2. Чи доводилося вам листуватися з кимось?
3. Що ви відчуваєте, коли одержуєте лист від рідних, друзів?

4. Що потрібно для того, щоб написати й відправити листа?
5. Який ви знаєте антонім до вислову *надсилати листи*?

Автор листа вибирає форму звертання до людини, якій пише. До старших людей звертаються шанобливо на *Ви*, до близьких, рідних, друзів, ровесників — на *ти*.

Лист обов'язково починається звертанням і закінчується словами ввічливості: *до побачення, до зустрічі, мої привітання всім родичам, чекаю відповіді, на цьому закінчую, відгукніться на мій лист, на все добре тощо*.

Після слів увічливості ставиться ім'я автора листа і дата написання.

489. Прочитайте лист. Яку тему листа до бабусі обрала внучка?

Дороженька бабусю!

Незабаром я закінчую навчання й збираюся до тебе. Не дочекаюся, коли матиму багато вільного часу! Читатиму, малюватиму, їздитиму на велосипеді, а вже про річку й згадувати боюся: ти ж пускатимеш мене на річку з дорослими?! Я допомагатиму тобі в садку, на городі. Дуже хочу погодувати курей, кроликів.

Я скучила за всіма.

Як здоров'я твоє і дідуся? Передавай привіт від мене Наталці. Тобі шлють вітання мама, тато, Славко.

Цілую. Твоя онука Леся.

20 квітня 2006 р.

Скоромовка

Рома й Рем живуть не в Римі,
Рем — в Криму, а Крим — не Рим.
Шле листи в Ромни із Криму
Ромі — Рем, а Рома — в Крим.

Л. Біленька

490. 1. Дайте відповіді на запитання.

1. Які слова в адресі вживаємо в скороченому вигляді?
2. У якому відмінку пишемо ім'я, прізвище на конверті?

2. Запишіть речення, поставивши іменник *адреса* з прийменниками *на* або *за* в потрібному відмінку.

Я мешкаю (адреса). Надішлемо повідомлення (адреса). Потрібно звернутися (адреса). Надсилайте заяви (адреса).

491. Напишіть листа своєму другові (подрузі) про екскурсію (цікаву подію у шкільному житті), враження від фільму (книжки).

§ 74. Докладний переказ тексту-розповіді з елементами роздуму

492. 1. Прочитайте текст. Визначте основну думку.

Богдан Хмельницький — видатний гетьман України

В історії України XVII ст. є славне ім'я — Богдан Хмельницький. Він очолив визвольний рух українського народу за волю й свою державу. Перемоги Богдана Хмельницького над військом польського короля під Жовтими Водами, Корсунем об'єднали українців по обидва боки Дніпра. Так у другій половині XVII ст. в Європі виникла Українська козацька держава, яку історики вважають наступницею Київської Русі.

Завдяки дипломатичній діяльності Богдана Хмельницького Україну визнали всі європейські держави.

Гетьман був освіченою людиною, знав європейські мови, володів майстерністю ведення бойових операцій. За часів його гетьманування дипломатичні договори уклалися з Оттоманською Портою, Річчю Посполитою, Росією, Швецією, Молдавією. В Україні була своя конституція, свій суд, діяло самоврядування.

Не тільки народні думи й історичні пісні зберігають народну пам'ять про добу Хмельницького. У наших містах є вулиці, площі, названі ім'ям Богдана Хмельницького. Батьки, вибираючи для своєї дитини ім'я Богдан, також хочуть бачити хлопчика славним сином українського народу.

2. Складіть план. Напишіть докладний переказ тексту.

Хто ти такий?
Українець малий!
Який знак твій?
Тризуб золотий!
Де ти живеш?
Між своїми!
В якому краю?
В Україні!

493. 1. Прочитайте текст. Перекажіть його близько до змісту.

Свято рідної мови

Незабаром Свято рідної мови. Відомого письменника Антона Грищенка запросили виступити в школі, де він колись навчався. Усе його свідоме життя було присвячене рідному слову. Що ж сьогодні мав сказати школярам?

Мова — це історія і сучасність. Вона не лише засіб пізнання, знаряддя спілкування людей. Мова витворюється в певній культурі, в певній національній традиції. Це думка і почуття, звук і барва. Це кожна людина і весь народ.

Мова — інструмент, який допомагає нам у щоденному житті, але вона також пов'язує нас із минулим, зберігає духовні надбання нації для майбутнього.

Мова вирізняє українців з-поміж інших націй. Як і державні символи — прапор, герб, гімн, — вона виступає символом незалежної України, у Конституції якої проголошено державний статус української мови.

2. Визначте тему тексту. Поясніть поділ тексту на абзаци, визначивши мікротеми.
3. Запишіть тематичні речення тексту.

494. 1. Прочитайте уривок з вірша В. Забаштанського.

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без сонця нема,
Так і мови нема без народу
І народу без мови нема.

2. Яка основна думка цього уривка? Як ви розумієте зміст виділених висловів?
3. Доберіть синоніми до слова *небозвід*.

495. Назвіть близькі за змістом мікротеми тексту «Свято рідної мови» й уривка з вірша В. Забаштанського.

496.

Напишіть твір-мініатюру «Рідна мова в моєму житті» за таким планом:

1. Рідна мова — мова матері.
2. Рідна мова — мова «Кобзаря».
3. Рідна мова в рідній школі.
4. Народу без мови нема.

Птицю пізнають по пір'ю, а людину — по мові.
 Пуста мова не варта доброго слова.
 З тобою розмова, як з вітром полова.
 Як овечка: не мовить ні словечка.
 Хто своєї мови цурається, хай сам себе стидається.

Жартівливий словничок

Висівки — витрушені після контрольної з-під парти шпаргалки.

Відвага — піднята рука, коли знаєш тільки третину відповіді.

Вулик — школа під час перерви.

Здобич — оцінки, які можна показувати татусеві, якщо навіть його улюблена футбольна команда програє.

Знання — те, що за плечима не носити, хоча учні носять по 5–6 кілограмів у портфелях.

Канікули — п'ята й улюблена пора року.

Орфографічний словник

А

абетка, -ки, *д. і м.* -ці, *р. мн.* -ток
 абзац, -у, *ор.* -ом
 абрикóса, -си, *р. мн.* -бс
 авіамодел́ь, -лі, *ор.* -ллю,
р. мн. -éлей
 авто́бус, -а
 а́грус, -у
 азарт, -у
 а́збука, -ки, *д. і м.* -ці
 акура́тність, -ності, *ор.* -ністю
 аку́стика, -ки, *д. і м.* -ці
 алего́рія, -ії, *ор.* -ією
 алфа́віт, -у
 антра́кт, -у
 апеті́т, -у
 ара́хіс, -у
 аргу́мент, -у
 а́тлас, -у (книжка)
 атла́с, -у (тканина)
 аудито́рія, -ії, *ор.* -ією

Б

бага́ж, -у́, *ор.* -ём
 багаті́р, -я́, *ор.* -ём (багатій)
 багатомі́льйо́нний
 бадьо́рість, -рості, *ор.* -рістю
 база́р, -у
 байка́р, -я́, *ор.* -ём, *кл.* -я́рю,
мн. -і́, -і́в, *д.* -я́м
 барика́да, -ди
 баро́ко, *невідм., с.*
 бас, -а, *мн.* -і́, -і́в
 бджола́, -лі́, *мн.* бджо́ли, бджі́л
 безві́сти, *присл.*
 безві́сть, -ті́, *ор.* -тю, *р. мн.* -тей
 безгра́мотний
 бездо́ріжжя, -я
 безжа́лісний
 беззу́бий

безро́біття, -я
 без'я́дерний
 без'язи́кий
 бензи́н, -у
 бик, -а́, *мн.* бики́, бики́в
 бич, -а́, *ор.* -ём
 біг, -у, *м. (на)* -у́
 бідо́н, -а
 бізо́н, -а
 бік, бо́ку, *мн.* боки́, боки́в
 біль, бо́лю, *ор.* бо́лем
 бір, бо́ру, *м. (у)* бо́ру́, *мн.* бо́ри́,
 бо́рів
 бли́жчий
 бли́до-зелéний
 бли́долиций, -цього, *мн.* -ці́, -цих
 бли́до-роже́вий
 богати́р, -я́, *ор.* -ём (герой)
 боєць, бі́йця́, *ор.* бі́йце́м
 бойови́й
 бордо́р, -у
 боро́давка, -ки, *р. мн.* -вок
 борт, -а (одягу, посуду) і -у
 (судна, автомобіля)
 борщ, -у́, *ор.* -ём
 боязкі́й
 боя́знь, -ні́, *ор.* -ню
 брова́, -ві́, *мн.* брóви, брiв,
д. брoвáм
 будь-хто́, -когó, -кому́, -кі́м, будь
 на ко́му (на кі́м)
 бузина́, -і́
 бу́ква, -ви, *р. мн.* букв і бу́ков
 бу́лка, -ки, *д. і м.* -ці́, *мн.* бу́лки́,
 бу́лок
 бульва́р, -у
 бульйо́н, -у
 буркун¹, -а́ (буркотун)
 буркун², -у́ (рослина)
 бурт, -у, *мн.* -і́, -і́в

бу́фер, -а, *мн.* -і́, -і́в
бухане́ць, -нця́, *ор.* -нцём
бюве́т, -а
б'ючі́, *дієприсл.*

В

ваго́н, -а
ваго́н-цисте́рна, ваго́на-цисте́рни
вал¹, -а, *мн.* -і́, -і́в (деталь машини)
вал², -у, *мн.* -і́, -і́в (насип, ряд)
валеоло́гія, -ії́, *ор.* -ією́
вбі́ти(ся), вб'ю́(ся), вб'е́(шся),
вб'емо́(ся), вб'ете́(ся) і
убі́ти(ся)
вважа́ти(ся), -аю́(ся), -аеш(ся) і
уважа́ти(ся)
ввече́рі і увече́рі, *присл.*
ввижа́тися, -аю́ся, -аешся і
увижа́тися
в ві́чі і у ві́чі
вгорі́ і угорі́, *присл.* (*Угорі саяло сонце*)
в горі́ і у горі́, *ім. з прийм.*
(*У горі була печера*)
вдо́ма і удо́ма, *присл.*
везти́, везу́, везе́ш, веземо́, везете́,
везу́ть, *мін.* віз, везло́
ві́бачення, -я, *р. мн.* -ень
ві́вчений
ві́вчення, -я
ві́голошений
ві́голошення, -я
ві́літ, -льоту
височе́зний
височе́нний
ви́шняк, -у́
від'їжджа́ти, -аю́, -аеш
відміно́к, -нка
відпові́сті, -і́м, -ісі́, -ість, -імо́,
-істе́, -ідя́ть, *мін.* -і́в, -іла́
ві́льха, -и
вінегрéт, -у
вогне́нний
вогна́нний

Г

газопрові́д, -во́ду
га́лас, -у
гляда́ч, -а
гостіне́ць, -нця́, *ор.* -нцем
гості́нний

Ґ

га́ва, га́ви
га́в'ячий
ге́дзь, ге́дзя, *ор.* ге́дзем
гру́нт, -у, *мн.* -і́, -і́в
гу́дзик, -а
гу́ля, гу́лі, *ор.* гу́лею

Д

далече́нь, -ні́, *ор.* -нню
дебю́т, -у
делега́т, -а
дере́в'яний
дипломáт, -а
дисципліно́ваний
докуме́нт, -а
допі́зна
допомага́ти, -аю́, -аеш
допомогти́, -ожу́, -о́жеш,
мін. -мі́г, -могла́
ду́жчати, -аю́, -аеш

Е

еква́тор, -а
епізо́д, -у
ефі́р, -у

Ж

жаді́бний
жа́літи, жа́лю́, жа́лиш
жа́літи, -і́ю, -і́еш
жанр, -у
житло́, -а́

З

замоло́ду
запита́ння, -я
збі́рка, -ки, *д. і м.* -ці́, *р. мн.* -рок
збі́рник, -а

з'яв́итися, з'явлю́ся, з'яви́шся,
з'явля́ться

I

інструме́нт, -а (один предмет), -у
(багато предметів)

K

календа́р, -а́, *ор.* -е́м, *мн.* -і́, -і́в

карикату́ра, -ри

ката́лог, -у

ке́лих, -а

керува́ти, -у́ю, -у́єш

кише́ня, -ні, *ор.* -нею,

р. мн. -ше́нь

кіломе́тр, -а

кле́йти, кле́ю, кле́їш, *мн.* кле́ять

коза́цький

коза́ччина, -и

кома́р, -а́, *ор.* -о́м, *мн.* -і́, -і́в,

д. -а́м

коридо́р, -у

крі́ль, кро́ля, *ор.* кро́лем

крі́п, кро́пу

крит, кро́та, *мн.* кро́ті, кро́тів

L

ле́бідь, -бе́дя, *ор.* -бе́дем

лев, ле́ва, *мн.* ле́ві, ле́вів

леге́нда, -и

леге́ня, -ні, *ор.* -нею,

р. мн. леге́нь і леге́нів

M

ма́впячий

мадо́нна, -ни

ма́льок, -ля́

ма́рево, -ва

мере́жа, -і

миго́тіння, -я

морквя́ний

м'я́ч, -а́, *ор.* -е́м

N

на́двечі́р, *присл.*

нашвидку́рúч, *присл.*

на щáстя

неві́чливий

невиді́мий

неві́знаний

недобача́ти, -а́ю, -а́єш

нежда́ний-нега́даний

непосидю́чий

нерівномі́рний

нескі́нчений (не закінчений):

нескі́нчена розмо́ва)

нескі́нченний (безконечний):

нескі́нченний шля́х)

неспри́йнятливий

неспри́ятливий

O

обві́трений

об'є́днання, -я, *р. мн.* -ань

(організа́ція, товари́ство)

об'є́днан́ня, -я (дія: об'є́днан́ня

зусі́ль)

одина́дцятий

о́зеро, -ра, *мн.* о́зера, о́зёр

опові́дан́ня, -я, *р. мн.* -а́нь

P

па́м'ять, -ті, *ор.* -ттю

папі́р, папе́ру (матері́ал) і папе́ра

(докуме́нт)

пе́рила, -і́л

петля́, -лі́, *ор.* -ле́ю, *мн.* পে́тлі,

пéтель

п'є́са, п'є́си

під'ї́зд, -у

пі́ч, пе́чі, *ор.* пі́ччю, *мн.* пе́чі,

печей

плід, пло́ду, *мн.* плоді́, плоді́в

пляж, -у, *ор.* -ем

по́друга, -и

по́дружка, -ки, *д.* і *м.* -ці,

р. мн. -жок

по-дру́жньому, *присл.*

по-лі́тньому, *присл.*

по́милка, -и

по-мо́єму, *присл.*

пріяте́ль, -ля, *ор.* -лем
прóдаж, -у, *ор.* -ем
прої́жджий
прої́зний
пшени́ця, -ці, *ор.* -цею,
    мн. -иці́, -и́ць
пшоно́, -на́
пю́ре, *невідм.*, *с.*

Р

регі́т, ре́готу
регла́мент, -у
репорта́ж, -у, *ор.* -ем
риба́льський
рисівни́цтво, -ва
рисівни́цький
руко́пис, -у

С

сві́тлофо́р, -а
сва́то, -та, *мн.* сва́та, свят
сващ́енник, -а
сващ́енний
сі́льськогосподáрський
сі́м'я́, сі́м'і́, *ор.* сі́м'е́ю,
    мн. сі́м'і́, сі́ме́й
скра́ю, *присл.*
столі́ття, -я, *р. мн.* -і́ть
суцві́ття, -я, *р. мн.* -і́ть
сфотографува́ти, -у́ю, -у́єш
сьо́годні, *присл.*
сьо́годнішній, -ня, -не

Т

телегра́ма, -ми
тери́кон, -а
терно́вий
ти́ша, ти́ші, *ор.* ти́шею
тремті́ти, -мчу́, -мті́ш, -мтимо́,
    -мтиті́
третьокла́сник, -а
триво́га, -ги, *д. і м.* -зі

У

упродо́вж і впродо́вж, *присл.*
учоти́рьо́х і вчоти́рьо́х, *присл.*

Ф

фазáн, -а
фантазува́ння, -я

Х

хала́т, -а
ха́та, -и, *мн.* ха́ти, хат
ху́стка, -ки, *д. і м.* -ці́,
    мн. -ткі́, -то́к

Ц

цеме́нт, -у
це́нтнер, -а
цилі́ндр, -а
ці́вка, -ки, *мн.* ці́вкі́, ціво́к

Ч

черв'я́к, -а́, *мн.* -і́, -і́в
чі́пси, -сі́в

Ш

шампу́нь, -ню, *ор.* -нем
шепоті́ти, -очу́, -оті́ш, -отимо́,
    -отиті́
шепта́ти, шепчу́, шепчеш
школя́р, -а́, *ор.* -е́м, *мн.* -і́, -і́в,
    д. -а́м
школя́рський

Щ

щеня́, щеня́ти, *ор.* щеня́м
щі́глик, -а
щовече́ра, *присл.*
щосі́ли, *присл.*

Ю

юна́цький
ю́ний
ю́ність, ю́ності, *ор.* ю́ністю

Я

я́чня, -ні́, *ор.* -нею
як-не́будь, *присл.*
яко́сь-то, *присл.*
я́рмарок, -рку, *мн.* -ркі́, -ркі́в
я́щірка, -ки, *д. і м.* -ці́,
    мн. -ркі́, -ро́к

Тлумачний словник

- Абонемент** — право користуватися чим-небудь, за плату чи безплатно (телефоном, поштовою скринькою, книжками з бібліотеки і т. ін.), протягом певного часу; документ, що посвідчує це право. *Бібліотечний абонемент.*
- Абоне́нт** — той, хто користується абонементом.
- Авторитет** — загальновідоме значення особи, організації. *Авторитет учителя.*
- Адрес** — письмове вітання кого-небудь з нагоди урочистої події в його житті. *Вітальний адрес.*
- Адреса** — позначення місця проживання чи перебування особи або місця, де знаходиться установа. *На конверті подруга написала свою нову адресу.*
- Багаті́р** — багата людина, багач.
- Бага́ття** — вогнище, ватра.
- Багрі́ний** — густо-червоний, пурпуровий.
- Бадьо́рий** — сповнений сили, енергії, жвавий, веселий.
- Базі́ка** — той, хто любить багато говорити.
- Байра́к** — ліс у яру або на схилах яру.
- Башта́н** — поле, на якому вирощують кавуни, дині.
- Безла́ддя** — відсутність порядку.
- Безлі́ч** — велика кількість кого-небудь або чого-небудь.
- Безо́дня** — глибоке провалля, прірва.
- Бенте́жити** — викликати тривогу; непокоїти, хвилювати.
- Бі́льце**
(*мн.* бі́льця) — бічна опора крісла, ліжка, колиски.
- Боввані́ти** — здалека виднітися.
- Богаті́р** — людина надзвичайної сили, відваги.
- Боржні́к** — особа, яка позичила що-небудь у когось, винна кому-небудь щось.
- Боро́знá** — 1. Довга, рівна заглибина в землі, проведена плугом. 2. *перен.* Зморшка, складка на обличчі.
- Боро́на** — сільськогосподарське знаряддя для розпушування землі.
- Брукі́вка** — вимощена камінням дорога.
- Буре́вій** — вітер надзвичайної сили.
- Вві́чливий** — той, хто дотримується гарних манер у спілкуванні з людьми, уважний до інших, чемний.
- Вда́ча** — особливості характеру людини.
- Вергу́ні**
(*одн.* вергу́н) — солодке печиво у вигляді смужечок.
- Ве́реск** — тонкий, пронизливий крик.
- Весня́нка** — народна обрядова пісня з іграми й танцями, якою зустрічають весну.

Вигляд	— зовнішність людини, обриси предмета.
Випадок	— подія, пригода, яка порушує звичний порядок; непередбачувана подія.
Вистава	— показ п'єси на театральній сцені.
Виставка	— сукупність предметів, виставлених для огляду, продажу.
Відпочінок	— вільний від роботи час; перерва в роботі.
Відпустка	— звільнення на певний час від роботи, навчання для відпочинку.
Відчиняти	— відхиляти двері, вікна.
Вістовий	— 1. Той, хто подає сигнал, умовний знак. 2. Посильний.
Вітряний	— який супроводжується вітром або вітрами. <i>Вітряний день.</i>
Віха	— 1. Палиця, що позначає межі чогось. 2. <i>перен.</i> Основні моменти в розвитку чого-небудь. <i>Віхи історії.</i>
Віхола	— снігова буря; вітер зі снігом.
Волошка	— однорічна польова рослина, що росте переважно в житті й має сині квіти.
Врѳда	— зовнішність людини, її краса, вродливість.
Вуглячок	— вуглинка.
Вщент (ущѳнт)	— на дрібні шматки, повністю, зовсім.
Гай	— невеликий листяний ліс.
Галерея	— 1. Довге і вузьке крите приміщення, що з'єднує частини будинку або будинки. 2. Приміщення для огляду творів мистецтва. <i>Картинна галерея.</i>
Гальмѳ	— пристрій для сповільнення руху або зупинки транспорту.
Гаптувати,	— вишивати шовковими нитками, вкритими тонким шаром золота або срібла.
Герб	— відмітний знак держави, міста, зображуваний на прапорах, монетах, печатках.
Гімн	— урочиста пісня, прийнята як символ держави. <i>Державний гімн України.</i>
Глузувати	— уїдливо насміхатися з кого-небудь.
Гончар	— майстер, який виготовляє з глини посуд та інші вироби.
Гостинець	— якась річ або ласощі, що їх привозять, приносять, передають як подарунок.
Грѳно	— плоди або квіти, зібрані на одній гілці.
Гурт	— скупчення людей; об'єднання людей, що мають спільну мету, завдання.
Гущавина	— місце, де дерева, кущі ростуть дуже густо.
Гѳва	— 1. Те саме, що <i>ворѳна</i> . 2. <i>перен.</i> Неуважна, нерозторопна людина; роззява.
Гѳзда	— господар.

Га́нок	— прибудова біля входу в будинок.
Гвалт	— 1. Сильний крик, галас. 2. <i>вигук</i> . Означає «Рятуйте!»
Гедзь	— велика муха, що живиться кров'ю тварин або соком рослин.
Гелґота́ти	— 1. Видавати звуки, властиві гусям. 2. Голосно, нерозбірливо розмовляти; галасувати.
Гречний	— шанобливо ввічливий у поводженні з людьми; чемний.
Гринджо́ли	— низькі широкі сани.
Дебу́т	— 1. Перший виступ артиста на сцені. 2. Початок шахової або шашкової партії.
Дзі́га	— дитяча іграшка.
Доше́нту	— нічого не залишаючи, повністю, цілком зруйнувати.
Дрімо́та	— стан напівсну, засинання.
Екзотичний	— незвичайний, дивовижний, не характерний для певної місцевості, середовища.
Експона́т	— предмет, призначений для огляду на виставці.
Епізо́д	— 1. Випадок, випадкова подія. 2. Частина художнього твору, якій властива певна завершеність, самостійність.
Ефекти́вний	— який дає найкращі результати; дійовий.
Ефе́ктний	— який справляє сильне враження.
Жага́	— 1. Спрага, сильне бажання пити. 2. Пристрасне почуття, прагнення.
Же́врити	— 1. Догоряти без полум'я; тліти. 2. Виблискувати яскравим світлом. 3. <i>перен.</i> Існувати приховано; тліти.
Завбача́ти	— на основі певних фактів знати, що буде в майбутньому.
Завча́сний	— зроблений раніше визначеного терміну, який передує чомусь.
Зві́чай	— традиція у житті людини та народу.
Зві́чка	— манера поведінки або висловлювання, схильність до чогось постійного.
З'ясува́ти	— пояснити що-небудь, розкрити приховане.
Інохі́дь	— біг коня, оленя, коли вони ступають спочатку обома правими, а потім обома лівими ногами.
Ка́зка	— розповідь про вигадані події, вигаданих осіб, іноді за участю фантастичних персонажів.
Кипари́с	— південне вічнозелене хвойне дерево, що має пірамідальну форму.
Ковдра	— покривало, яким люди накриваються в постелі.

- Коза́к** — 1. В Україні XV–XVIII ст. — вільна людина, член козацького війська. 2. Відважний, хоробрий, з високими моральними якостями чоловік, лицар.
- Коза́ччина** — доба в історії України, коли козаки вели визвольну боротьбу за відродження своєї державності (друга половина XV–XVIII ст.).
- Колекціо́нер** — той, хто збирає однорідні предмети, що становлять пізнавальну, художню, історичну цінність.
- Легінь** — юнак, парубок.
- Легі́т** — легкий приємний вітерець.
- Леміш** — частина плуга, що підрізує шар землі знизу.
- Лима́н** — затока з морською водою в гирлі річки.
- Ліну́ти** — 1. Плавно, легко летіти; поширюватися в просторі. 2. Минати, проходити (про час, події тощо).
- Лічба́** — рахування.
- Лічи́ти** — рахувати.
- Людний** — багатолюдний. *Людна вулиця.*
- Людяний** — той, хто доброзичливо, чуйно ставиться до інших.
- Макраме́** — художнє плетиво з товстих ниток як вид декоративного мистецтва.
- Мету́шня** — безладна, поспішна діяльність.
- Мрія́ти** — створювати в уяві якісь образи; думати про здійснення чогось бажаного.
- Музе́й** — заклад, у якому збирають, зберігають, вивчають, виставляють для огляду твори мистецтва, пам'ятки історії тощо.
- Натхне́ння** — стан людини, пов'язаний із піднесенням її творчих сил.
- Нездужа́ти** — бути хворим, хворіти.
- Необа́чний** — той, хто діє необережно і не думає про наслідки.
- Непошті́вий** — той, хто не виявляє поваги до когось; нечемний, неввічливий.
- Обгру́нтува́ти** — навести переконливі докази на підтвердження чого-небудь.
- Опа́нча** — старовинний верхній одяг у вигляді широкого плаща.
- Особі́стий** — власний, той, що належить якій-небудь особі.
- Оша́тний** — гарний, святково вбраний, прикрашений.
- Панора́ма** — широкий вид на місцевість згори, на далекий простір.
- Парфуме́рія** — косметичні вироби (духи, креми тощо).
- Пате́нт** — 1. Документ, який посвідчує право винахідника на його винахід. 2. Свідоцтво на право здійснювати торгівлю. 3. Документ про присвоєння чину, звання.

Плекати	— з любов'ю вирощувати, виховувати когось або щось; піклуватися про щось.
Плінути	— поволі розходитися (про звуки), плавно рухатися.
Пліт	— 1. Огорожа, плетена з хмизу; паркан. 2. Скріплені в кілька рядів колоди для сплаву по воді.
Плоскінь	— коноплі.
Погодитися	— домовитися з кимось про спільні думки, дії.
Поліпшити	— робити кращим, досконалим.
Полоніна	— безліса ділянка в Карпатських горах, яка використовується для пасовиська та сінокосу.
Прати	— змивати бруд з одягу.
Примусити	— домогтися, щоб хтось виконав якусь дію незалежно від його волі, бажання.
Причілок	— стіна будинку з боку вулиці.
Ряст	— 1. Багаторічна трав'яниста лікарська рослина, що цвіте рано навесні білими, жовтими, фіолетовими квіточками, зібраними в китиці. 2. Зелена трава. <i>Топтати ряст</i> — жити, ходити по землі.
Сак	— риболовна снасть із сітки, що має форму конусо-подібного мішка, натягнутого на обруч і прикріпленого до держака.
Світлиця	— 1. Велика, світла кімната. 2. Кімната, в якій відбуваються урочистості.
Сердечний	— добрий, чуйний; відданий, вірний. <i>Сердечний друг</i> .
Сердешний	— той, хто викликає співчуття; бідолашний. Нещасна, безталанна людина.
Серпанок	— легка прозора тканина.
Серцевий	— пов'язаний із лікуванням серця. <i>Серцеві краплі</i> .
Сповітий	— 1. Загорнений у пелюшки; про закутану дитину. 2. <i>перен.</i> Охоплений, огорнений почуттями.
√ Сцена	√ — 1. Майданчик, місце, де відбуваються вистави. 2. Частина дії театральної п'єси. 3. Епізод у п'єсі, романі, фільмі.
Талан	— доля, життєвий шлях.
Талант	— обдарування людини; хист.
√ Театр	√ — 1. Вид мистецтва. 2. Приміщення, де відбуваються вистави. 3. <i>перен.</i> Місце, де відбуваються якісь важливі події.
Титан	— 1. Міфологічна істота — велетень. 2. Розумна, талановита людина.
Тішком-нішком, присл.	— 1. Тихо, без шуму. 2. Потай, непомітно, крадькома.
Тік	— розчищене місце надворі або в приміщенні для молотьби, просушування зерна.

- Тлумáчити** — пояснювати, допомагати зрозуміти щось.
- Траді́ція** — звичаї та правила поведінки, що передаються від батьків дітям.
- Тремті́ти** — 1. Трястися від холоду, страху, хвилювання.
2. Боятися.
- Уда́ча** — досягнення чого-небудь бажаного; успіх. *Дітей чекала удача: їхня команда перемогла.*
- Урочі́стий** — важливий, сповнений величі, який викликає піднесений настрій.
- Фае́тón** — легкий чотириколісний екіпаж з відкидним верхом.
- Фіра́нка** — шматок тканини або тюлю, яким запинають вікно, двері; занавіска.
- Хі́ба** — недогляд, помилка в чому-небудь; недолік.
- Хіба́** — частка, питальна або видільна. Виражає сумнів, здивування, недовіру. *Хіба можна забути такий чудовий край?*
- Цвіркúн** — польова комаха; коник.
- Цебе́рка** — дерев'яне відро.
- Цибáтий** — довгий, тонкий (про ноги).
- Цимба́ли** — старовинний музичний інструмент.
- Цура́тися** *кого,*
чого — триматися осторо́нь, уникати когось, чогось. Не виявляти інтересу до кого-небудь, чого-небудь. *Зневажати кого-небудь, що-небудь.*
- Чаклу́н** — 1. Казковий персонаж, чарівник. 2. Людина, яка займається чаклунством.
- Часто́кіл** — огорожа, паркан з кілків, паль, вбитих у землю густо одне біля одного.
- Чемний** — увічливий, уважний до людей.
- Чепу́рний** — акуратний, охайний; той, що стежить за чистотою.
- Чина́ра** — дерево, східний платан.
- Чи́пси** — хрусткі шматочки підсмаженої картоплі.
- Чисе́льний** — виражений числом; числовий; кількісний.
- Числе́нний** — який складається з великої кількості когось або чогось.
- Шляхе́тний** — той, кому властиві високі моральні якості; добре вихований, благородний.
- Шпа́льта** — сторінка газети, журналу.
- Щи́рий** — відвертий, правдивий, який щистосердечно виражає свої почуття. *Щирий друг.*
- Юга́** — 1. Снігова буря; завірюха, хурделиця. 2. Імла.

Словник фразеологізмів

Аж гай гуде — на всю потужність, сильно.

Ані лялечки — абсолютно нікого, жодної людини немає.

Ба́бине лі́то — 1. Сухі теплі дні на початку осені. 2. Павутиння, що літає на початку осені.

Баглаї́ годува́ти — лінуватися, ледарювати.

Ба́чити в роже́вому сві́тлі — ідеалізувати, не помічати вад, хиб.

Бі́тися як ри́ба об лід — безрезультатно добиватися чого-небудь.

Білі му́хи — сніжинки, сніг.

Ведме́жа по́слуга — невдала послуга, коли замість допомоги хтось має неприємності.

Витя́гувати за ву́ха — всіляко допомагати кому-небудь.

Ві́дбра́ти (ві́дні́ти) мо́ву (кому) — хто-небудь не може говорити від несподіванки, здивування.

Ві́дкрива́ти Аме́рику — говорити про те, що всім давно відоме.

Ві́дкрива́ти нову́ сторі́нку (в чо́му) — робити щось видатне, переважно в галузі науки.

Візьмі́ ву́ха в ру́ки — слухай уважно.

Ві́тер у голо́ві гра́є (сви́ще) (у ко́го) — хто-небудь легковажний, несерйозний.

Воро́н лі́чити — нічого не робити; байдикувати; бути неуважним.

Га́рячі жнива́ — час напруженої роботи.

Да́ти березо́вої ка́ші — побити кого-небудь, суворо покарати.

Ді́лити шку́ру невби́того ведме́дя — планувати, заздалегідь розподіляючи те, чого ще немає.

Ді́ло нехі́тре — немає нічого складного, дуже легко.

До нові́х (зелéних, трéтих, сьо́мих) ві́ників пам'я́тати — дуже довго, тривалий час.

Жі́ти сво́ім ро́зумом — дотримуватися власних поглядів, переконань.

Жі́ти чужі́м ро́зумом — діяти за чиймись порадами, не мати своєї думки.

- Збива́ти з пантели́ку** — заплутувати когось, викликати розгубленість.
- Золоті́й вік** — найкращий період у розвитку чого-небудь або в чиемусь житті.
- Золоті́ верби́ росту́ть** — виходить що-небудь пусте, недоладне.
- З росі́ та з воді́** — уживається як побажання удачі, щастя.
- І водо́ю не розлі́ти** — неможливо розлучити, роз'єднати кого-небудь із кимсь.
- І швець, і жнець, і на дуду́ грець** — той, хто вміє все робити, вправний, тямущий у будь-якій справі.
- Їсть, аж за ву́хами ляці́ть** — їсти з апетитом, з великим задоволенням.
- Ла́вровий віно́к** — слава, почесі.
- Лові́ти гав** — бути неуважним; упускати слушну нагоду.
- Лові́ти ко́жне сло́во** — уважно слухати.
- Лові́ти мух** — марно витрачати час, байдикувати.
- Лові́ти но́сом окуні́в** — сидючи або стоячи дрімати, схиляючи голову вниз.
- Ло́жка дьо́гтю** — те, що псує якусь справу, вигляд чого-небудь.
- Му́хи в носі́ граю́ть** — хто-небудь гордовитий, пихатий, задержуватий.
- На вербі́ гру́ші** — нісенітниця, дурниця; щось нездійсненне, нереальне.
- На голка́х сиді́ти** — нетерпеливитися, переживати за що-небудь.
- Не вихо́дить з голові́ (з думки)** — хто-небудь постійно думає про когось, щось.
- Не клади́ па́льця в рот** — хто-небудь уміє обстояти свою думку; хто-небудь такий, з яким треба бути обережним, бо може скористатися помилкою іншого.
- Не покладáючи рук** — невтомно.
- Не проспáти гру́шки в по́пелі** — не пропустити чого-небудь.
- Ні в тин ні в ворóта** — ні до чого не придатний, нікчемний.
- Ніде́ го́лки просу́нути** — немає вільного місця, дуже тісно.

Ні за холо́дну во́ду — зовсім нічого не робити.
Ні за ца́пову ду́шу — зовсім марно (пропасти).
Ні ри́ба ні м'ясо — ні до чого не придатний, безвільний.
Ні сві́т ні зоря́ — дуже рано.
Ні тепе́р ні в четве́р — ніколи; ні за яких умов.

Оббива́ти поро́ги — домагатися чого-небудь, настирливо випрошувати щось.

Облизня пійма́ти — повернутися ні з чим.

О́дна нога́ тут, дру́га там — дуже швидко сходити куди-небудь.

Очі відбира́ти — приваблювати своєю яскравістю, приємним виглядом.

Па́сти за́дніх — відставати.

Передава́ти ку́ті ме́ду — переборщити, вийти за межі допустимого.

Під гарячу ру́ку — спересердя, у гніві, зопалу, не думаючи.

Попа́сти па́льцем у не́бо — сказати або зробити що-небудь невлад, недоречно, помилитися.

Посади́ти в кало́шу — поставити когось у незручне становище, перевершивши своїми результатами.

Посила́ти бі́сики — грайливо дивитися на когось.

Ре́шетом у воді зі́ркі лови́ти — марно витратити час; байдикувати.

Розво́дити антимо́нії — вести беззмістовну, непотрібну розмову.

Розво́дити диплома́тію — діяти обережно, приховуючи свої наміри.

Розво́дити рука́ми — виявляти свою неспроможність щось зробити, у чомусь розібратися.

Розжува́ти і в рот покла́сти — дуже докладно пояснити.

Розкида́тися слова́ми — бути необачним у висловлюваннях.

Розкри́ти ро́та — 1. Кричати на когось, лаяти кого-небудь. 2. Здивовано або захоплено слухати кого-небудь.

Розмі́нюватися на дрібни́ці — витратити свої сили, енергію на щось незначне, другорядне, не варте уваги.

Розплу́тувати клубо́к — розкривати, з'ясовувати якусь складну справу.

Сидіти на шиї (у ко́го) — бути на чиемусь утриманні.

Справляти посиденьки — нічого не робити, уникати роботи.

Справляти смішки — безтурботно, у веселоощах гаяти час.

Спустівши рука́ва (рукави́) працюва́ти — без охоти, без старання.

Терно́вий віно́к — муки, страждання.

Точіти ляси — вести пусті розмови, марнуючи час.

У по́ті чола́ — тяжко заробляючи.

Хоч до ра́ни прикладáй — про того, хто виявляє надмірну доброту, лагідність. Так кажуть про нещире ставлення.

Чия кішка са́ло з'їла — знати, хто винен.

Ще й кіт не валя́вся — нічого не робиться.

Ще й рак не свиста́в — нічого не починалося.

Як віросте гарбу́з на вербі́ — ніколи цього не буде.

Як води́ в рот набра́ти — мовчати.

Як дві кра́плі води́ — цілком схожий.

Як з козла́ молока́ — про те, що не дає ніякої користі.

Як кіт напла́кав — дуже мало.

Як кішка із соба́кою — без злагоди, постійно ворогуючи.

Як коро́ва язико́м злизáла — хто-небудь або щось безслідно зник (зникло), пропав (пропало).

Як коро́ві сі́дло — комусь щось не личить, не пасує.

Як мо́кре горі́ть — повільно, без бажання.

Як на дрі́жджах (рості́) — добре, швидко розвиватися.

Як рак (варе́ний, пече́ний) — дуже червоний.

Як рак сви́сне — ніколи цього не буде; невідомо коли, дуже довго.

Як у віно́чку — дуже гарно, чисто, охайно.

Словник власних імен людей

- Аліна** — з німецької мови, скорочене ім'я від **Ангеліна**, **Аделіна**.
Алінка, Алінонька, Ала, Аля, Ліна. *Кл. в.* Аліно!
- Аліса** — з французької мови; від грецького слова, що означає «істина». Алісонька, Алісочка, Ала, Аля. *Кл. в.* Алісо!
- Алла** — у грецькій мові означає «наступна, друга, інша». Аллонька, Аллуся, Аллочка, Ала, Аля. *Кл. в.* Алло!
- Анастасія, Настасія, Настя** — у грецькій мові означає «воскресіння». Настася, Настка, Настуня, Настуся, Ната, Тусенька, Ася. *Кл. в.* Анастасіє! Настасіє! Насте!
- Андрій** — у грецькій мові означає «мужній, хоробрий». Андрійко, Андрійчик, Андрусь, Андрусенько. *Кл. в.* Андрію!
- Анжела, Анжеліка** — з французької мови; від латинського слова, що означає «ангельська». Анжелонька, Анжелка, Жела, Желя. *Кл. в.* Анжело! Анжеліко!
- Антін, Антон** — у грецькій мові означає «вступаю в бій». Антінко, Антоньо, Антось, Антошко, Тосик. *Кл. в.* Антоне!
- Артем** — у грецькій мові означає «здоровий, неушкоджений». Артемко, Артемцьо. *Кл. в.* Артеме!
- Богдан** — означає «даний богами». Богданко, Богданчик, Богдасик, Бодьо, Данко, Дан. *Кл. в.* Богдане!
- Борис** — скорочене ім'я від **Борислав**, у якому поєдналися два слова — *боротися* і *слава*. *Кл. в.* Борисе!
- Валентин** — у латинській мові означає «сильний, здоровий, міцний». Валько, Валя, Валик. *Кл. в.* Валентине!
- Валерій** — з латинської мови, означає «я сильний, здоровий, міцний». Валера, Валерик. *Кл. в.* Валерію!
- Варвара** — у грецькій мові означає «чужоземка». Варваронька, Варя, Варочка, Варюня. *Кл. в.* Варваро!
- Василь** — із грецької, де означає «цар». Василько, Василечко, Васильок, Вася, Васюта. *Кл. в.* Василю!
- Віктор** — з латинської «переможець». Вікторко, Вітя, Вітько, Вітьок. *Кл. в.* Вікторе!
- Віра** — слов'янське ім'я, переклад із грецького імені, що означає «віра». Віронька, Вірочка, Віруня, Віруся, Вірця. *Кл. в.* Віро!
- Віталій** — у латинській мові означає «життєвий». Віталько, Віталик, Вітасик, Вітя, Таля, Талик, Тасик. *Кл. в.* Віталію!
- Володимир** — з давньоруської мови, означає «силою великий», «володар світу»: Володась, Володасик, Володя, Володько, Влодко, Вова, Вовчик, Ладимир, Ладко. *Кл. в.* Володимире!
- Всеволод** — з давньоруської мови, означає «володіти всім». Всеволодко, Всеволодик, Сева. *Кл. в.* Всеволоде!

- В'ячеслав** — з давньоруської мови, означає «більша слава». Слава, Славко, Славцю, Славик, В'ячко. *Кл. в. В'ячеславе!*
- Ганна (Анна)** — у давньоєврейській мові означає «він був милостивий, виявляв ласку». Ганнонька, Ганя, Ганнуся, Ганнусенька, Гандзя, Анця, Нуця, Галя. *Кл. в. Ганно! Анно!*
- Галина** — із грецької, де означає «спокій, тиша, штиль на морі». Галиночка, Галинка, Галеня, Галочка, Галка. *Кл. в. Галино!*
- Геннадій** — у грецькій мові означає — «благородний, шляхетний, родовитий». Гена, Генка, Геник, Геня, Геньо. *Кл. в. Геннадію!*
- Георгій** — у грецькій мові означає «хлібороб, плугатар». Горя, Жорж, Жора, Гарик. *Кл. в. Георгію!*
- Григорій, Грицько, Григір** — із грецької «той, хто не спить, пильнує». Гринь, Гриньо, Гриша, Ригірко. *Кл. в. Григорію! Грицьку! Григоре!*
- Данило** — у давньоєврейській мові означає «Божий суд». Данилко, Даня, Данько, Данусик. *Кл. в. Даниле!*
- Денис** — у грецькій мові означає «присвячений богові природи, веселощів Діонісові». Дениско, Денисонько. *Кл. в. Денисе!*
- Дмитро** — від грецької назви богині родючості та хліборобства Деметри. Дмитрик, Дмитрусь, Діма, Митько, Митя. *Кл. в. Дмитре!*
- Євген** — у грецькій мові означає «благородний, шляхетний». Євгенко, Євгенцьо, Женя, Геня, Генко. *Кл. в. Євгене!*
- Іван** — з давньоєврейської мови, означає «Божа благодать; дар богів». Іванко, Іваночко, Івась, Івасик, Ваня, Ванько. *Кл. в. Іване!*
- Ігор** — із скандинавської, означає «захисник бога достатку». Ігорко, Ігорчик, Ігорьок, Ігорьочок, Горик, Гарик. *Кл. в. Ігорю!*
- Ірина, Ярина** — у грецькій мові означає «мир, спокій». Іринонька, Іринка, Іра, Іруся, Ірця; Яринонька, Ярися. *Кл. в. Ірино! Ярино!*
- Катерина, Катря** — у грецькій мові означає «чиста, чистота». Катеринка, Катруня, Катруся, Катя, Кася. *Кл. в. Катерино! Катре!*
- Кирило** — у грецькій мові означає — «пан, володар». Кирилко, Кирилонько, Кирилик, Кир, Кирик, Кирюсь. *Кл. в. Кириле!*
- Костянтин, Кость** — з латинської мови, означає «постійний, стійкий». Костя, Костик, Котя, Костьо. *Кл. в. Костянтине! Костю!*
- Лев, Левко** — у грецькій мові означає «лев». Левонько, Левусь, Левцьо, Левчик, Льоня. *Кл. в. Леве! Левку!*
- Леонід** — у грецькій мові означає «подібний до лева». Леонідик, Льоня, Льонько, Льончик. *Кл. в. Леоніде!*
- Любомир** — слов'янського походження, означає «любов і мир». Любомирко, Любко, Любчик, Любцьо, Мирко. *Кл. в. Любомире!*
- Маргарита** — з латинської, означає «перлина». Рита, Ритонька, Ритуся, Туся. *Кл. в. Маргарито!*
- Марина** — з латинської, означає «морська». Маринка, Марися, Марисенька, Мариночка. *Кл. в. Марино!*

- Микола** — з грецької мови, означає «переможець народів». Миколка, Миколонько, Николик, Колько, Коля. *Кл. в.* Миколо!
- Мирослав** — слов'янського походження, означає «мир і слава». Мирко, Миросько, Миросьо, Слава, Славко, Славчик. *Кл. в.* Мирославе!
- Михайло** — з давньоєврейської мови, означає «рівний Богові». Михайлик, Михась, Мишко, Миша, Мишуня. *Кл. в.* Михайле!
- Назар** — з давньоєврейської мови означає «він присвятив» (себе Богові). Назарко, Назаронько, Назарчик, Назарцьо. *Кл. в.* Назаре!
- Наталка, Наталя, Наталія** — з латинської, означає «рідна». Наталонька, Наталочка, Натуся, Тала, Талонька, Туся, Тусечка. *Кл. в.* Наталко! Наталю! Наталіє!
- Оксана, Оксенія, Ксенія, Аксенія** — з грецької, означає — «гостинність» або «чужий, чужоземний». Оксанка, Ксенія, Оксена, Оксина, Оксина, Оксина, Оксютка, Оксютонька. *Кл. в.* Оксано! Ксеніє!
- Олег** — скандинавського походження, означає «святий, священний». Олежик, Олежка, Ольчик, Лесь, Лесик. *Кл. в.* Олеже! Олегу!
- Олександра, Олександрина, Олеся** — із грецької, означає «мужня захисниця людей». Леся, Саня, Саша. *Кл. в.* Олександро! Олесю!
- Олексій, Олекса** — у грецькій мові означає «захисник». Олексійко, Олексик, Олексьо, Лексійко, Льоня. *Кл. в.* Олексію! Олексо!
- Олена** — з грецької, означає «сонячне світло» або «смолоскип». Оленка, Оленочка, Оленця, Олеся, Лена, Ленонька, Ленуня, Ленуся, Еля, Ляля, Льоля. *Кл. в.* Олено!
- Павло** — у латинській мові означає «малий». Павлусь, Павлик, Пашко, Паша. *Кл. в.* Павле!
- Петро** — у грецькій мові означає «скала, камінь». Петрусь, Петрусик, Петруньо, Петрик, Петько, Петя. *Кл. в.* Петре!
- Руслан** — тюркського походження, означає «лев». Русланчик. *Кл. в.* Руслане!
- Святослав** — слов'янське ім'я; від *свят* — «святий» і *слав* — «слава». Святко, Святусь, Славко, Славчик. *Кл. в.* Святославе!
- Тарас** — з грецької мови, означає «бунтівник». Тараско, Тарасик, Тарасьо. *Кл. в.* Тарасе!
- Христина, Христа** — походить від грецького слова «християнин». Христинонька, Христиночка, Христинка, Христуна, Христуся, Тіна. *Кл. в.* Христино! Христе!
- Юлія** — з латинської мови, означає «кучерява». Юлінка, Юлася, Юла, Юля, Юленька, Юлечка, Юльця. *Кл. в.* Юліє!
- Яків** — з давньоєврейської мови, означає «він іде слідом». Яківко, Яковко, Якусь, Ясько, Яцко, Яць, Яшко, Яша. *Кл. в.* Якове!
- Ярослав** — слов'янське ім'я; від *яр* (ярий) — «який народжується навесні», молодий і *слав* — «слава». Ярко, Ярик, Ярчик, Ярусь, Ясик; Слава, Славко, Славцьо, Славчик. *Кл. в.* Ярославе!

Словник синонімів

Алегоричний, замаскований, езопівський, з підтекстом, інакомовний.

Алфавіт, абетка, азбука.

Анонімний, безіменний.

Аплодувати, пліскати, оплескувати.

Аромат, пахощі, запах, пахучість, пахтіння.

Артист, актор, лицедій.

Бавитися, гратися, забавлятися, розважатися, тішитися.

Багато, відомо-невідомо, незліченно, чимало, немало.

Бажаний, жаданий, жданий, довгожданий, довгоочікуваний, омріяний.

Балакун, говорун, лепетун, лепетя, торохтій, щебетун.

Балакучий, говіркий, лепетливий, щебетливий, цокотливий, язикастий, велемовний.

Барвистий, квітчастий, пишний, розцвічений.

Безглуздя, нісенітниця, дурість, дурниця, казна-що.

Бездомний, бродячий, прибульний.

Беззахисний, безборонний, незахищений.

Безладдя, безлад, непорядок, хаос, бедлам, гармидер, розгардіяш, погром, розгром.

Безлюддя, відлюддя, пустака, пустеля, пустиня.

Безмежний, безкрай, безкінечний, безберегий, безмірний, нескінченний, неосяжний, неоглядний, неозорий, незміряний, незмірений.

Безмовний, мовчазний, безголосий, німий, німотний, безсловесний.

Благородний, великодушний, лицарський, шляхетний.

Близько, поблизу, недалёко, неподалік.

Вада, недолік, хіба, дефект, провина.

Ватажок, провідник, отаман, проводір.

Вдача, характер, душа, природа, порода.

Взірець, зразок, приклад, ідеал.

Вигадник, фантазер, вигадко.

Видатний, визначний, славетний, знаменитий, заслужений, великий, непересічний, відомий, чільний, славний, знаний.

Вимогливий, вибагливий, критичний, суворий, прискіпливий, скрупульозний.

Віснажений, втомлений, знесилений, ослаблений, змарнілий.

Вітримка, спокій, стійкість, врівноваженість, самовладання, дисципліна.

Вірний (який відзначається постійністю у своїх поглядах, почуттях) **відданий, незрадливий, непідкупний, випробуваний, щірий.**

Вітати, поздоровляти, віншувати.

Віхола, метелиця, хуртовина, завірюха, хурделиця, заметіль.

Газета, часопис.

Галасливий, гамірливий, гомінливий, бучний, голосний, шумливий.

Гаразд, добре, згода, іде, славно, хай так, нехай.

Гарантувати, запевняти, ручатися, поручатися.

Гарний, красивий, вродливий, хоробший, славний, мальовничий, красний, гожий, ладний, лобкий, файний.

Горизонт, обрій, круговід, видноколо, виднокраї, виднокруг, виднокіл, кругозір, небосхил, крайнеба, небокраї.

Грунтовний, глибокий, повний, вичерпний, широкій, розгорнутий.

Гуля, гудзь, гугля, шишак.

Давно, за давніх часів, за старіх часів, давнім-давно, за дідів-прадідів, за царя Гороха, віддавна, з давніх-давен.

Доброзичливий, добрий, приязний, прихильний, ласкавий, співчутливий, добросердий, добросердний.

Допис, замітка, інформація.

Дружити, товаришувати, приятелювати, ладити, ладнати, брататися.

Егоїстичний, себелюбний, самолюбний.

Ефектний, яскравий, сліпучий, блискучий.

Жарт, вітівка, вігадка, віхватка.

Жвавий, рухливий, живий, швидкий, меткий, прудкий, проворний.

Житло, оселя, помешкання, дім, домівка, хата, господа, апартаменти.

Завжди, постійно, повсякчас, довіку, повік-віків.

Записи, нотатки, замітки, помітки.

Згадати, пригадати, нагадати, спогадати, спом'янути.

Іграшка, цяцька, забавка.

Іноді, інколи, часом, зрідка, час від часу, коли-не-коли, подекуди, деколи, вряди-годи, порюю.

Іти, йти, ходіти, крокувати, ступати, простувати, прямувати, бресті, чимчикувати, плентатися, чвалати, дібати, тарабанитися.

Книголюб, книжник, бібліоман.

Копіювати, перебивати, переводити, змальовувати, перемальовувати.

Коричневий, брунатний, каштановий, шоколадний, бурій.

Краєвід, ландшафт, пейзаж, перспектива, вид.

Ласкавий, ніжний, лагідний, пестливий.

Легендарний, вігаданий, придуманий, міфічний.

Легковажний, легкодумний, несерйозний, несолідний, бездумний, пустий, вітряний.

Мабуть, напевно, певно, либонь, очевидно, видно, очевидячки, може, можливо, правдоподібно.

Малій, невеликий, дрібний, крихітний, мізерний, мініатюрний.

Мандрівник, подорожній, пілігрим.

Минулий, колишній, дотеперішній, тодішній, тогочасний, попередній, пережитий, прожитий.

Молодість, юність, юнацтво, юнь.

Нагода, випадок, момент.

Надзвичайний, неабиякий, винятковий, рідкісний, незрівнянний.

Надійний, певний, випробуваний, перевірений, вивірений.

Намагатися, старатися, сілуватися.

Наполегливий, настійливий, завзятий, заповзятий, упёртий, невтомний.

Обґрунтувати, довести, вмотивувати.

Обман, неправда, кривда, обдурювання, омана, шарлатанство, фальш, ошуканство.

Охайний, акуратний, чистий, чепурний, чепуристий.

Охоче, радо, залюбки.

Переказувати, розповідати, розказувати, переповідати, перефразовувати.

Пишатися, гордітися, величатися.

Почесть, пошана, шана, шаноба, повага, честь.

Радісний, веселий, життєрадісний, просвітлений, осяйний, втішний.

Радіти, радуватися, утішатися, тішитися.

Раптом, несподівано, зненацька, враз, неждано, негідано.

Розумний, мудрий, кмітливий.

Рухливий, жвавий, моторний, швидкий, меткий, проворний, прудкий, верткий, спритний.

Сильний, дужий, міцний, потужний, могутній, здоровий, двоїльний, стоїльний, жиливий.

Скаржитися, парікати, ремствувати, жалітися.

Спостережливий, кмітливий, уважний, меткий, догадливий.

Струмók, потічок, ручай, течія.

Сумний, смутний, засмучений, невеселий, нерадісний, журний, журливий, скорботний, жалобний.

Сучасний, новітній, теперішній, нинішній, сьогоднішній, найновітніший, модерний.

Таблетка, пілоля, пігулка, облатка.

Тямити, знати, розуміти, усвідомлювати, виявляти кмітливість.

Угамувати, зупинити, затамувати.

Удосвіта, на світанку, рано-вранці, ранесеенько, на світанні, рано-ранесеенько, на зорі.

Уривок, фрагмент, епізод, вітяг.

Фальшивий, підроблений, липовий.

Фокусник, ілюзіоніст, маг, чарівник, чародій, факір.

Фонетичний, звуковий.

Чванитися, пишатися, величатися, високо нестися, гнути кірпу, задирати носа, хвалитися, хвастатися.

Чепурний, охайний, чистий, акуратний, опатний, елегантний.

Шкодувати, жалкувати, уболювати, досадувати (на що), розкаюватися (в чому)

Щірий, нелукавий, відвертий, правдивий, прямий, вірний, справжній, пріязний, привітний, гостинний, сердечний, непідробний.

Щілина, шпáрка, шпарина, розколина.

Щодня, щоденно, щодніни, повсякденно.

Додаткова література

1. Білоус Д. Диво калинове. — К., 1998.
2. Войтович В. Українська міфологія. — К., 2002.
3. Горошкіна О. М., Колесникова Є. І., Нікітіна А. В. Повторюймо українську. 5 клас. — К., 2001.
4. Кобзарик: Читанка для учнів молодших класів / Упоряд. Січовик І. — К., 2001.
5. Мовчун Антоніна. Мовні скарби: Вивчення прислів'їв та приказок у школі. — К., 2000.
6. Мовчун Антоніна. Мовні скарби: Вивчення фразеологізмів у школі. — К., 2000.
7. Онкович Г. В., Барабаш Г. А., Онкович А. Д. Український рік у прикметах і прикметниках. — К., 2000.
8. Орфографічний словник української мови. — К., 2004.
9. Полюга Л. М. Словник антонімів української мови. — К., 1999.
10. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. — К., 1996.
11. Словник синонімів української мови: У 2 т. — К., 1999–2000.
12. Словник української мови. В 11 т. — К., 1970–1980.
13. Тисяча загадок / Упоряд. Вознюк Л. — Тернопіль, 2004.
14. Українська дитяча література. Хрестоматія. — К., 2002.
15. Українська мова. Енциклопедія. — К., 2004.
16. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. — К., 1993.
17. Чукіна В. Ф. Граматика української мови в таблицях і схемах. — К., 1999.

Список скорочень

<i>б.</i> — буква(и)	<i>м'як.</i> — м'який
<i>глух.</i> — глухий	<i>Н. в.</i> — називний відмінок
<i>голосн.</i> — голосний	<i>нагол.</i> — наголошений
<i>Д. в.</i> — давальний відмінок	<i>невідм.</i> — невідмінюване
<i>дзвін.</i> — дзвінкий	<i>ненагол.</i> — ненаголошений
<i>дієприсл.</i> — дієприслівник	<i>одн.</i> — одинна
<i>жін.</i> — жіночий рід	<i>Ор. в.</i> — орудний відмінок
<i>З кн.</i> — з книги	<i>перен.</i> — переносне значення
<i>З тв.</i> — з творів	<i>приг.</i> — приголосний
<i>зв.</i> — звук(и)	<i>прийм.</i> — прийменник
<i>Зн. в.</i> — знахідний відмінок	<i>присл.</i> — прислівник
<i>ім.</i> — іменник	<i>р.</i> — рік
<i>кг</i> — кілограм	<i>Р. в.</i> — родовий відмінок
<i>Кл. в.</i> — кличний відмінок	<i>с.</i> — сторінка
<i>км</i> — кілометр	<i>серед.</i> (або <i>с.</i>) — середній рід
<i>м</i> — метр	<i>см</i> — сантиметр
<i>м.</i> — місто	<i>ст.</i> — століття
<i>М. в.</i> — місцевий відмінок	<i>т. ін.</i> — таке інше
<i>мин.</i> — минулий час	<i>тв.</i> — твердий
<i>мн.</i> — множина	<i>чол.</i> — чоловічий рід

- 52 1. Нам. 2. Йому. 3. Ми. 4. Мені. 5. Нами. 6. Нам. 7. Ними.
- 53 1. Ярому. 2. Упертим. 3. Мужня. 4. Ячну. 5. Уважне.
6. Етичні. 7. Іржавим. 8. Мідного. 9. Обласних. 10. Хоробрій.
11. Йодистого. 12. Обережних. 13. Хазяйської. 14. Їстівними.
- 187 Віхола; рукав.
- 193 Квітень; гайворон.
- 203 Черговий.
- 208 1. Молдова. 2. Польща. 3. Росія. 4. Словаччина. 5. Румунія.
6. Угорщина. 7. Білорусь.
- 218 Коляда; січень.
- 238 Кишеня; метро.
- 249 Очерет; ведмідь.
- 267 Оберіг; оберегу.
- 272 Яка на полі пшениця, така й буде паляниця.
- 280 Тішити, прихилити, скибка, щирій, ожина, скинути,
крихітка, гілка, кит, учитель...
- 289 Буряк; криниця; молоко; берег.
- 307 Олівець; заєць.
- 331 Вибачення, запитання, миготіння, об'єднання.
- 332 1. Рілля. 2. Знання. 3. Обличчя. 4. Безладдя. 5. Вишивання.
6. Бездоріжжя. 7. Тисячоліття. 8. Фантазування.
- 339 1. Даррел. 2. Ганнібал. 3. Міссісіпі. 4. Перро. 5. Поттер.
6. Гаррі. 7. Діккенс; Джанні Родарі.
- 349 1. Здоров'я. 2. Солов'ї. 3. Приб'ю. 4. Тім'я. 5. Ім'я. 6. П'ю.
- 351 Столи; стриж; вода.
- 355 1. Лист. 2. Екскурсія. 3. Композитор. 4. Столиця. 5. «И».
6. Канікули. 7. Автор.
- 408 Ключ.

ЗМІСТ

§ 1. Значення мови в житті людини і суспільства. Українська мова — державна мова України	5
---	---

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 2. Частини мови. Основні способи їх розпізнавання	9
§ 3. Іменник	13
§ 4. Прикметник	18
§ 5. Числівник	20
§ 6. Займенник	22
§ 7. Дієслово	24
§ 8. Прислівник	26
§ 9. Прийменник і сполучник	28
<i>Завдання для самоперевірки</i>	30

ТЕКСТ

§ 10. Основні ознаки тексту	33
§ 11. Будова тексту. Тема, мікротема, тематичне речення	36
§ 12. Типи висловлювання: розповідь, опис, роздум	39
Основні поняття до розділу «Текст»	43
<i>Завдання для самоперевірки</i>	44

Розділи науки про мову

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§ 13. Словосполучення. Головне і залежне слово у словосполученні	46
§ 14. Речення. Граматична основа речення	49
§ 15. Речення з одним головним членом	50
§ 16. Види речень за метою висловлювання. Окличні речення. Розділові знаки в кінці речення	52
§ 17. Головні члени речення	55
§ 18. Другорядні члени речення	58
§ 19. Однорідні члени речення	61
§ 20. Однорідні члени речення з узагальнювальним словом. Двокрапка і тире при узагальнювальних словах	63
§ 21. Звертання. Розділові знаки при звертанні	66
§ 22. Ознайомлення з найуживанішими вставними словами. Відокремлення вставних слів	68
§ 23. Складне речення	71
§ 24. Речення з прямою мовою. Розділові знаки при прямій мові після слів автора і перед словами автора	75

§ 25. Діалог. Розділові знаки в діалозі	78
Основні поняття до розділу «Синтаксис. Пунктуація»	80
<i>Завдання для самоперевірки</i>	82

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 26. Звуки мови. Голосні і приголосні звуки	84
§ 27. Приголосні тверді і м'які	88
§ 28. Дзвінки і глухі приголосні	90
§ 29. Букви г і ґ	94
§ 30. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв <i>ї, е, ю, я</i>	96
§ 31. Орфограма. Ознайомлення з орфографічним словником. Орфографічна помилка	100
§ 32. Склад. Наголос. Основні правила переносу	103
§ 33. Орфоепічна помилка. Вимова наголошених і ненаголошених голосних і позначення їх на письмі. Ненаголошені в коренях слів	107
§ 34. Ненаголошені голосні, що не перевіряються наголосом	111
§ 35. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі. Уподібнення приголосних звуків	112
§ 36. Спрощення в групах приголосних	114
§ 37. Чергування <i>о — а, е — і, е — и</i>	116
§ 38. Чергування <i>о, е з і</i>	118
§ 39. Чергування <i>е — о</i> після <i>ж, ч, ш</i>	121
§ 40. Букви <i>и, і</i> після <i>ж, ч, ш, щ</i> та <i>г, к, х</i> у коренях слів	123
§ 41. Найголовніші правила чергування приголосних звуків	124
§ 42. Основні правила чергування <i>у — в, і — й</i>	128
§ 43. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами <i>ь, і, є, ю, я</i> . Правила вживання м'якого знака	131
§ 44. Сполучення <i>йо, во</i>	134
§ 45. Правила вживання апострофа	136
§ 46. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних звуків	139
§ 47. Вимова і написання слів із подовженими приголосними	141
§ 48. Написання слів іншомовного походження	144
Основні поняття до розділу «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія»	148
<i>Завдання для самоперевірки</i>	149

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 49. Лексичне значення слова. Ознайомлення зі словниками	152
§ 50. Однозначні та багатозначні слова. Вживання багатозначних слів у прямому і переносному значеннях	155
§ 51. Синоніми. Ознайомлення зі словником синонімів	157

§ 52. Антоніми. Ознайомлення зі словником антонімів	160
§ 53. Омоніми	163
§ 54. Фразеологізми. Значення фразеологізмів	165
Основні поняття до розділу «Лексикологія. Фразеологія»	169
Завдання для самоперевірки	170

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 55. Основа слова і закінчення змінних слів. Корінь, суфікс, префікс і закінчення — значущі частини слова	172
§ 56. Вимова й написання префікса <i>з-</i> (<i>зі-, с-</i>)	176
§ 57. Вимова й написання префіксів <i>роз-, без-</i>	179
§ 58. Вимова й написання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	181
Основні поняття до розділу «Будова слова. Орфографія»	184
Завдання для самоперевірки	185

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

§ 60. Мова і розмова. Загальне уявлення про спілкування і мовну діяльність (аудіювання, читання, говоріння, письмо)	186
§ 61. Читання	188
§ 62. Докладний переказ тексту-розповіді з елементами опису	191
§ 63. Правила спілкування. Створення діалогів	193
§ 64. Мовні стилі. Належність висловлювання до певного стилю	195
§ 65. Характерні ознаки мовних стилів	197
§ 66. Усна відповідь на лінгвістичну тему	200
§ 67. Усний відгук на відповідь однокласника	202
§ 68. Замітка-інформація в газету	202
§ 69. Твір-розповідь на основі власного досвіду	204
§ 70. Докладний переказ тексту, що містить опис предмета	205
§ 71. Особливості побудови художнього і наукового описів	206
§ 72. Докладний переказ тексту, що містить опис тварини	208
§ 73. Написання листа. Адреса	209
§ 74. Докладний переказ тексту-розповіді з елементами роздуму	211

Додатки

Орфографічний словник	214
Тлумачний словник	218
Словник фразеологізмів	224
Словник власних імен людей	228
Словник синонімів	231
Додаткова література	235
Список скорочень	235
Відповіді до кросвордів і ребусів	236